www.kitaphumar.com

قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

ھاجى نۇر ھاجى

ئېلكىتاب ئىشلىگۈچى: تۇران 2013-يىلى 8-ئاي

كىرىش سۆز

قارا خانىلار خانلىقى مەملىكىتىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. قاراخانىلار خانلىقى مىلادى 9 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە 4 ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈردى. بۇ خانلىق دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەرنى مەركەز قىلغان) دىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) نىڭ ئوتتۇرا قىسمى (يەنە ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىزىستان، قازاقىستان، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا ۋە ئۆزبېكىستاننىڭ شەرقىي قىسمى) غىچە بولغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى؛ پايتەختى قەشقەر بىلەن بالاساغۇن ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايونلاردا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە يېڭىلىنىش ۋە يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى؛ دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا تەرەققىي قىلدى؛ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان چوڭ شەھەرلەر بارلىققا كەلدى؛ مۇكەممەل شىپاخانىلار، تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مەسىلەن، قەشقەردىكى «ساچىيە»، «مەھمۇدىيە» مەدرىسلىرى، جامە، كارۋان سارايلىرى بىنا قىلىندى؛ قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا ناھايىتى كۆركەم ھەشەمەتلىك بىنالار قۇرۇلدى، بەزىلىرى زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلدى؛ نۇرغۇن ئالىم ـ ئۆلىمالار، ئەدىپ ـ شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، تېۋىپلار، ھەربىي ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلدى. 11 ـ ئەسىردە ياشىغان قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسچىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجلىرىدۇر. بۇ ئەسەرلەر ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، ئۇسلۇبىنىڭ

مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر.
قىسقىسى، قاراخانىلار خانلىقى مەمەلىكىتىمىز تارىخىدا جۇملىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا مەمەلىكىتىمىز تارىخچىلىرى بۇ خانلىق ھەققىدە تەتقىقات ئىشىنى باشلىۋەتتى.

مەن بىر قانچە يىل ماتېرىيال توپلاپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇرۇنقىلارنىڭ ماتېرىياللىرىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تولۇق پايدىلىنىپ «قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىپ، ئۇنى ئۆزەمنىڭ دەسلەپكى تەتقىقات مۇەم تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويدۇم.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىنى يورۇتۇپ بېرىش ناھايىتى زور ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ. سەۋىيەم چەكلىك بولغانلىقتىن، ئەھەردە كەمچىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتاپخانلارنىڭ كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىۋېلىشىم ھەققىدە ئىلمىي ياردەم بېرىشىنى سورايمەن.

بۇ ئەسەرنى يېزىشتا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئاپتونۇم رايونلۇق مۇزېي قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىكى مەسئۇل يولداشلار، پىشقەدەم ئۇستازلار ۋە يولداشلار ماددى، مەنىۋى جەھەتتىن قىزغىن ياردەم بەردى، بۇ يولداشلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

ئاپتور

بىرىنچى باب ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار

1- بۆلۈم ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە مەدەنىيىتى خېلى بۇرۇن تەرەققىي قىلغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمقى مىللەتلەردىن بىرى.

«ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 5 ـ ئەسىردە ئىلىپبەلىك يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ماددىي پاكىت بار.»① بىز ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ۋە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالاھىدە راۋاجلانغانلىقىنى بىلىمىز.

ئۇيغۇرلار 5 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئورخۇن ـ يەنسەي يېزىقى (تۈرك ـ رونىك يېزىقى) ۋە سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغاندىن باشقا، يەنە توخار يېزىقى (كۇچا يېزىقى) ۋە خوتەن يېزىقىنىمۇ قوللانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ياشىغان قەدىمقى ماكانى ھەققىدە قولىمىزدىكى ماتېرىياللار ھازىرچە يېتەرلىك ئەمەس. ئەمما ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە يازما مەنبەلەردىن قارىغاندا، تۇرالار، ھونلار، تۇغلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرى ئىدى. ھونلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا (مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا) جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا ۋە غەربىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن②، مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا بايقال كۆلىنىڭ غەربىي، سېلىنگا دەريا ۋادىسى تۇغلۇقلارنىڭ پائالىيەت ئورنى ئىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا، بايقال كۆلگە يېقىن جايلاردا ۋە خېشى كارىدورى ئەتراپىدا، مىلادى 3 ـ ئەسىردىن باشلاپ بايقال كۆلى بىلەن تيانشاننىڭ ئارىلىقىدا، مىلادى 4 ـ ئەسىردە تارىم بوستانلىقىدا ۋە 5 ـ ئەسىردىن باشلاپ

بىر قىسمى موڭغۇل ياياللىقىدا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى جايلاردا ياشىدى. «تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم بوستانلىقى 4 ـ، ۋە 5 ـ ئەسىردىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ماكانى ئىدى.»③ پاكىتلار ئېنىق كۆرسەتتىكى، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۆز ئىگىلىكىنى ياراتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى بەرپا قىلدى.

تارىم بوستانلىقى قەدىمدىن تارتىپلا سۇغىرىلىدىغان ۋادىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ۋادىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىكى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇرلار بۇ يەردە بۇغداي، شال، زىغىر، نوقۇت (پۇرچاق) قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى؛ ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرەتتى. ئۇيغۇرلار كېۋەز، كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىشنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا بىلەتتى. تارىم بوستانلىقىدا ئۆستۈرۈلگەن ئۈزۈم 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

ئۇيغۇرلار دۆلەتمىزدىكى ھەر قايسى خانلىقلارنىڭ تارىخىدا ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنسىمۇ، يەنىلا ئۇيغۇر دىگەن نامنى بىلدۈرەتتى.

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا تۇغلۇقلار دىگەن نام بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى. شەرقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرى سىبىرىيەدىكى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولغان بولسا، غەربتىكى ئۇيغۇرلار ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ئۇيغۇرلار خەنزۇ مەنبەلىرىدە «تېلى» نامى بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، «تېلى» يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسىتەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەنبەلەردە شەرقتىكى تۇرالار «ئون ئوغۇز»، «ئوغۇز» دەپ ئاتالسا، غەرپتىكى تۇرالار ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاتالدى. 6 ـ ئەسىردىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە رەسمىي ئۇيغۇر نامى بىلەن قەيت قىلىندى.

يــــۇقىرىقى پـــــاكىتلاردىن قارىغانــــدا، شـــــۇ نەرســــە ئايـــــانكى، بۈگـــــۈنكى ئۇيغۇرلارنىـــــڭ ئاتـــــا ــ بــــوۋىلىرى، ئەڭ كەم ھېســــابلىغاندىمۇ، مىـــــلادى 5 ــ ئەسىردىن ئىلگىرىلا ھازىرقى شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن.

ئۇيغــۇرلار مىلادىـــدىن 3 ئەســـر بــۇرۇن ھونلارنىـــڭ شـــىمالىدا ۋە غەربىـــدە ياشــىغان تۆلەســـلەرنىڭ كېيىنكــى ئەۋلادى. تۆلەســـلەر ئـــۇزۇن تـــارىخىي جەريانـــدا شـــىنجاڭدا ياشـــاپ كەلـــگەن مىللەتلەرنىـــڭ قوشـــۇلغان بىرلىگــى بولـــۇپ، تارىختـــا ئۇيغـــۇر مىللىتىنىـــڭ ئاساســـي گەۋدىســـىنى شـــەكىللەندۈرگەن ئىـــدى. شـــۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىــــــڭ تـــــۆلەس دەپ ئاتالغـــــان ئەجدادىـــــدىن ئىلگىرىكـــــى ئاتـــــا ــ بوۋىلىرىنىـــڭ ھـــونلار بىـــلەن مەلـــۇم قانداشـــلىق مۇناســـۋىتى بولغـــان. شـــۇڭا ئۇيغـــۇرلار قەدىمـــدىلا ھـــونلار ئىتتىپاقىنىـــڭ ئەزاســـى دېـــگەن تـــارىخىي پاكىتلارغـــا ئۇيغـــۇن. «چـــۈنكى ھونلارنىـــڭ تەركىبىـــدە ئـــون ئۇيغـــۇرلار، ســـادىغۇرلار، ئوتۇغـــۇرلار دېگەن قەبىلە بولغان.»④

بەزىـــلەر «ئۇيغـــۇر دېـــگەن نـــام خەنـــزۇچە مەنـــبەلەردە 5 ــ ئەســـىردىن باشـــلاپ كـــۆزگە چېلىقـــدۇ» دەپ قارايـــدۇ. بىـــزنىڭچە ئۇنـــداق دەپ قـــاراش تـــارىخىي مەنـــبەلەرگە ئۇيغـــۇن ئەمەس. بـــۇ توغرىـــدا مەھمـــۇت قەشـــقەرى ئۆزىنىـــڭ «تـــۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:

«ايغـــر ــ ئۇيغـــۇر. بىـــر ئەلنىـــڭ ئىســـمى. ئۇنىـــڭ بەش شـــەھرى بـــار. بـــۇ شـــەھەرلەرنى زۇلقەرنەيـــن تـــۈرك خاقـــانى بىـــلەن پۈتـــۈم تۈزگەنـــدىن كېـــيىن سالدۇرغان ئىكەن.

ماڭـــا مـــۇھەممەت چـــاقىر تۇنقاخـــان ئـــوغلى نىزامـــدىن ئىســـرافىل توغـــان تـــېگىن ئـــۆز ئاتىســـدىن ئاڭلىغـــانلىرىنى ســـۆزلەپ بېرىـــپ، مۇنـــداق دېـــگەن ئىـــدى: زۇلقەرنەيـــن ئۇيغـــۇر ئـــېلىگە يېقىنلاشـــقاندا، تـــۈرك خاقـــانى ئۇنىڭغـــا قارشـــى تـــۆرت مىـــڭ ئـــادەم ئەۋەتـــكەن. ئۇلارنىـــڭ قالپاقلىرىنىـــڭ قانـــاتلىرى لاچىـــن قاناتلىرىغـــا ئوخشـــايدىكەن. ئـــوقنى ئالـــدىغا قانـــداق ئاتســـا، كەينىگىمـــۇ شـــۇنداق ئۇســـتىلىق بىـــلەن ئاتـــىدىكەن. زۇلقەرنەيـــن بۇلارغـــا ھەيـــران قـــاپتۇ ۋە "اينـــان خـــز خرنـــد ــ inan huzhurand ــ بـــۇلار باشـــقىلارغا مۇھتـــاج بولمـــاي، ئـــۆز ئـــوزۇقىنى ئـــۆزى تېپىـــپ يەيـــدىغانلار ئىـــكەن؛ بۇلارنىـــڭ قولىـــدىن ئـــوۋ قېچىـــپ قۇتۇلالمايـــدۇ، قاچـــان خالىســـا، شـــۇ چاغـــدا ئېتىـــپ يېيەلەيـــدۇ" دەپتـــۇ. شـــۇندىن تارتىـــپ بـــۇ ئەل "huzhur" دەپ ئـــاتىلىپتۇ. كېـــيىن "خ ــ h " ھەرپـــى "ا ــ ئېلىـــف" قـــا ئالماشـــقان. مۇنـــداق

بوغـۇز ھەرپلىرىنىــڭ بىــر ــ بىــرىگە ئالمىشىشــى، بولۇپمـۇ ”ا ــ ئېلىــف“ نىــڭ ”خ ــ h “ غــا ۋە ”خ ــ h “ نىــڭ ”ا ــ ئېلىــف“ قــا ئالمىشىشــى كــۆپ ئۇچرايــدىغان ھادىسە.»⑤

مەھمـۇت قەشـقەرى «تـۈركىي تىلــلار دىـۋانى» دا نەقىــل كەلتـۈرگەن مەنبەنــى تــارىخىي رىــۋايەت دەپ قارىغانــدىمۇ، ئىســكەندەر زۇلقەرنەيىنىــڭ تـۈركلەر بىــلەن قىلغــان جېڭــى ئىرانىنــڭ ئاخمىنىــدىلار⑥ سۇلالىســىنىڭ ئاخىرلىرىغــا تــوغرا كېلىــدۇ. شـۇنىڭدەك ئىســكەندەر زۇلقەرنەيىنىــڭ ئۇيغـۇرلارنى مىلادىــدىن 2 ــ 3 ئەسىر ئىلگىرىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىغانلىقىنى مەھمۇت قەشقەرىمۇ تىلغا ئالغان.

ئۇيغـۇر ئەسـلىدە بىــر مىللەتنىــڭ نــامى ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىــڭ شـەكىللىنىش تارىخىـدىن قارىغانـدا، ئـۇ بىـر قـانچە قەبىـلە ئىتتىپاقىـدىن تەشـكىل تاپقـان بولـۇپ، ئۇيغـۇر ــ «ئۇيۇشــتى، قوشـۇلۇپ ئىتتىپاقلاشــتى، بىــر بىرىــدىن ئايرىلمــاس بولـۇپ ئۇيۇشــتى»⑦ دېــگەن مەنىــگە ئىــگە. دېــمەك، ئۇيغــۇرلار بىــر نەچــچە قەبىلــىلەر ئىتتىپاقىنىــڭ ئورتــاق نــامى بولـۇش سـۈپىتى بىــلەن قەدىمــدىن تارتىــپ مەشــھۇر بولۇپ كەلدى.

ئۇيغــۇرلار كــۆك تــۈرك خــانلىقى (552ـــ743 ــ يىلــلار) نىــڭ ئىچكــى قىســمىدا بولغــان كۆرەشــتىن پايــدىلىنىپ، ئــۆز ئىتتىپاقدىشــى باســمىل، قــارلۇقلار بىــلەن بىرلىشــىپ كــۆك تــۈرك خانلىغىنىــڭ ھۆكــۈمرانلىقىنى ئاغــدۇرۇپ تاشــلاپ، 744 ــ يىلى ئۇيغۇر خانلىغىنى قۇردى.

ئۇيغــۇر خــانلىقى 745 ــ يىلىــدىن 854 ــ يىلىغىــچە گوبىنىــڭ شــىمالىدىكى كەڭ جايلارغــا ۋە تەڭــرى تېغىنىــڭ جەنــۇبى ۋە شــىمالىغا ھۆكۈمرانلىــق قىلغــان ئىــدى. كـول بىلـگە ئۇيغـۇر خـانلىقىنى تـۇنجى قېتىم قۇرغـۇچى كىشـى بولـۇپ، ئـۇ ئــۆزىنى «قۇتلــۇق بىلــگە كــول قاغــان» دەپ ئاتىــدى. ئۇيغــۇر خانلىغىنىــڭ مەركــزى ئوردىســى موڭغــۇل دالىســىدىكى ئــوتەكەن تېغــى بىــلەن ئورخــۇن دەرياســى بويىــدىكى قــارا بالغاســۇن شــەھرى ئىــدى. ئۇيغــۇر خانلىقىنىــڭ تېرىتورىيىســـى ناھــــايىتى كەڭ بولــــۇپ، شــــەرقتە ھىنگــــان (شـــىڭئەنلىڭ) تاغلىرىــدىن تارتىــپ غەربــتە ئالتــاي تــاغلىرى ۋە تــارىم ۋادىســىغا قەدەر، شــىمالدا بولسـا بايقـال كـۆلىگە قەدەر يېتىـپ بـاراتتى، جەنـۇبىي تەرىپـى سـەددىچىن بىـلەن چېگرىلىناتتى.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى كۆك تۈرك هۆكۈمرانلىقىدىكى بىر مۇنچە مىللەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋېلىپ، تەركىۋىگە قوشۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مىللىي تەركىۋىگە نۇرغۇن خەلقلەر قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدىكى تارىخ مەيدانغا كەلدى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تارىختا «توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئاتالدى. «توققۇز ئۇيغۇر» — «ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر»، «تاشقى توققۇز ئۇيغۇر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ئىچكى توققۇز ئۇيغۇرلار»: ياغلاقار، ئوتۇرقار، تۇلەمۇر، بوقاسقىر، ئاۋۇچاگ، قوغۇرسۇ، يابوقتار، ئاياۋۇز، ياغما؛ «تاشقى توققۇز ئۇيغۇر» لار: ئۇيغۇر، بوكە، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، قىپىئار، باسمىل، قارلۇق، ئارىزغۇن.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى ياغلاقاردىن چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئورنى يۇقىرى ئىدى. شۇڭا، ياغلاقاردىن كېلىپ چىققان «كۇل بىلگە» قاغان تۇنجى ئۇيغۇر خانى بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى قۇرىقان، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ساتلار، قارا قۇرۇم ئەتراپىدىكى تاڭغىتلار، ھىنگان تاغلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قىتانلار تەۋە ئىدى.
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى «قاغان» (خاقان) ئىدى. ئۇيغۇر خاقانى ۋەزىر، بەگ، ئارمىيە ئەمەلدارى، باج ئەمەلدارى قاتارلىق مەنسەپدارلار ئارقىلىق سىياسىي، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى.

ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ئىقتىسادىدا چارۋىچىلىق زور سالماقنى ئىگەللەيتتى. تاڭ دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر شائىر دۇفۇنىڭ «شىمالغا يۈرۈش» ناملىق شېئىرىدا «ئۇيغۇرلار ئەسكەر تارتتى بەش مىڭلاپ، ئاتلىرى بار تۈمەنلەپ» دېگەن مىسرالار بار. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسكەرلىرى 4 مىڭ كىشى، ئاتلىرى 40 مىڭ تۇياق» دەپ يېزىلغان. بۇ نوقتا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنتىزىم ئەسكىرى قوشۇنىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئەسكەرلىرى يېتەرلىك ئات بىلەن تەمىنلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىدە ۋارىسلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. خان ئەۋلادىدىكىلەر خانلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن مانى سودىگەرلىرى

ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىپلوماتىيە ۋە دىنىي ئىشلىرىغا ئارىلاشتى.

ئۇيغۇر خاقانى قۇتلۇق بىلگە خاقان 747 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا مويۇنچۇر خاقان بولدى، ئۇ كول خاقان دەپ ئاتالدى. 755 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوڭلۇك ـ سۆيگىن (ئەنلۇشەن ـ شىسىمىن) ئىسيانى يۈز بەردى. 757 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەكلىۋى بويىچە، ياباقۇ ئۇنۋانلىق ئوغلىنىڭ باشچىلىقىدا 40 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۆڭلۈك ـ سۆيگىن ئىسيانىنى تىنجىتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەملەشتى. ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئۆز مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا بېرىپ، ئۇنىڭغا «باتۇر، ھەيۋەتلىك قۇتلۇق بىلگە» دىگەن ئاتاقنى تەقدىم قىلدى.

مويۇنچۇر قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى بوگۇ خاقان خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ تەختتە ئولتۇردى. بوگۇ خاقان خانلىق تەختىدە (759ــ780 ـ يىللار) ئولتۇرغان مەزگىلدە، 762 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 2 ـ قېتىملىق تەكلىۋى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شى جاۋىي توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، خېبېينىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بەردى.

2- بۆلۈم ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

تۇبۇتلار (قەدىمقى زاڭزۇلار) غەربىي يۇرتلارغا تاجاۋۇز قىلغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئېل ئىگىسى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) نى ئىگەللىدى، بۇ جايلاردا قارلۇقلار، ساتلار، ئاق تۈركلەر ياشايتتى. كېيىن تۇبۇتلار يەنە كۈچ توپلاپ، قارلۇق ۋە ئاق تۈركلەرنىڭ

ئىچىدىن بىر قىسىم كۆچنى ئۆزگە تارتىپ، بەشبالىقنى ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى.

791 ـ يىلى، ئېل ئىگەسى خاقان 50ـ60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بەشبالىقتا ھۇجۇم قىلغاندا، يەنە تۇبۇت ۋە قارلۇقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. ئېل ئىگەسى قوچۇغا جايلاشقان ئۇيغۇر خان ئوردىسىنى جەنۇبقا يۆتكىدى. 792 ـ يىلى، ئېل ئىگىسى 2 ـ قېتىم ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، تۇبۇت ۋە قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ جايلارنى يەنە قايتۇرۇۋالدى.

ئۇيغۇر خانلىقى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ ئېغىر بوھرانغا ئۇچرىدى. چۇلۇق خاقان «ئاي تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ بىلگە» دىگەن نام بىلەن 825 ـ يىلدىن 832 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇردى.

832ـ يىلى چۇلۇق خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تەخت خان جەمەتى بولمىغانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ ماجرا كۆپەيدى، ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان خەلقلەردە بۆلۈنۈش يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئارقا ـ ئارقىدىن داۋام قىلغان جۇدۇن ئاپىتى، ۋابا، ئاچارچىلىق بىلەن نۇرغۇن چارۋا ۋە ئادەملەر قىرىلىپ كەتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچى پارچىلىنىشقا باشلىدى. 839 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ساتلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ پايتەختكە ھۇجۇم قىلدى. «ئاي تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ بىلگە خاقان» ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پاسا تېگىن خان بولدى. 840 ـ يىلى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى كۈل بۇقا قىرغىزلارنىڭ باشلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، پاسا تېگىن ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى ئۆلتۈردى. ئوردا ۋە شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بىر ئەسىرگە يېقىن ياشىغان ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 839 ـ يىلى يىمىرىلدى. كېيىن ئۆگە خاقان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى، لېكىن ئۇيغۇر خانلىقى ئاخىر ئاغدۇرۇلدى.

3- بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

839 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئوتوكەن تاغلىرىدىن ئايرىلىپ، بۇ خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەلدى.

839ـ يىلىدىكى غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە قارىتا تارىخشۇناسلاردا

ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. پروفېسسور فېڭ جاشېڭ ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار تويلىمى» ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئىككى كىتاپتا «ئۇيغۇرلار 839 ـ يىلىدىن كېيىن 3 تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن، ھەر بىر تارمىقى بىردىن ھاكىمىيەت قۇرغان ئىدى» دېيىلگەن. باشقا تارىخى ئەسەرلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى مىلادى 839 ـ يىلى يىمىرىلىپ، ئۇلار 3 تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن. بۇلارنىڭ گەنسۇ كارىدورىغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان بىر تارمىقى كېيىنكى كۈنلەردە سېرىق ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان مىللەتنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالغان، ئىككى تارمىقى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقىنى قۇرغان ئىدى دەپ قەيت قىلىنغان ۋە ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار 840 ـ يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان، 840 ـ يىلىدىن بۇرۇن بۇجايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇرلار بولمىغان دىگەندەك بىر تەرەپلىمە، خاتا قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ تارىخنىڭ ھەقىقى قىياپىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

خەنزۇچە تارىخي مەنبەلەردە «تېلى، چېلى، جژلى» دەپ ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى تۇرالار ياكى تۇغلۇقلارنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. تۇرالار مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شەرق ۋە غەرب ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن. دېمەك، تۈركى خەلقلەر ئەزەلدىن شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ ياشىغان. شەرقىي تۈركلەر سىبىرىيىگە، بايقال كۆلى ئەتراپىغا، موڭغۇل دالىسىغا، غەربىي تۈركلەر تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان ئىدى. بىزگە مەلۇمكى، قەدىمقى زامانلاردا ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى جايلار شەرقتە چوڭ ھىنگان تاغلىرىدىن باشلاپ غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە سوزۇلاتتى. بىپايان كەڭ زېمىندا ھونلار، تۇغلۇقلار، سايىبلار، جورجانلار، تۈركلەر، ئوغۇز، ئۇيغۇر قاتارلىق قەدىمقى مىللەتلەر ياشايتتى.

تارىختا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان تۇغلۇقلار بىلەن ھونلار ماھىيەتتە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ، بۇلارنى تۈرك دېيىشكە بولىدۇ. خەنزۇ تارىخچىسى سىماچيەن يازغان «تارىخنامە» نىڭ «بەش پادىشاھ تەزكىرىسى» دېگەن بابىدا پادىشاھ خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. سىماچيەن جۇڭگونىڭ ئېپتىدائى

جەمئىيىتىدىكى بىر رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ھونلارنىڭ قەدىمقى مىللەت ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. «خەننامە» دە ھونلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا بوز يەر ئاچقانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. دېمەك، ھونلار ئەڭ قەدىمدىن تارتىپلا پۈتۈن موڭغۇل دالىسىدا ھەم شىنجاڭ دائىرىسىدە ياشىغان ئىدى. «تارىخنامە. ھون تەزكىرىسى» دە، «خەننامە» دە تۇرالار ھونلارنىڭ شىمالىغا يەنى بايقال كۆلى ئەتراپلىرىغا جايلاشقان دېيىلىدۇ. بۇلار تارىختا «شەرقىي تارماق» دەپ ئاتىلىدۇ. «ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا تۇغلۇقلارنىڭ بىر تارمىقى سەمەرقەنتكە، ئارال دېڭىزى بويىغا جايلاشقان دېيىلىدۇ. بۇلار تارىختا «غەربىي تارماق» دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، بۇ پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۇغلۇقلار قەدىمكى زاماندىن تارتىپلا ئارال، ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدىكى كەڭ زېمىندا ياشىغان. ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي پاكىتلارمۇ بۇ نوقتىنى ئىسپاتلىماقتا. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1979 - يىلى لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىن بىر ئايالنىڭ جەسىتىنى تاپتى. بۇ ئايال جەسەتنى شىنجاڭ قەدىمقى ئاسارە - ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنى 1980 - يىل 4 - ئايدا قەدىمكى يىپەك يولى لوپنۇرنى تەكشۈرۈش جەريانىدا تەبەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن تاپقان ئىدى. بۇ جەسەت 1981 - يىل 2 - ئايدا شاڭخەيگە ئېلىپ بېرىلدى. شاڭخەي 1 - تىببىي ئىنستىتوتى، شاڭخەي تەبىئەت مۇزېيى قاتارلىق 19 دىن ئارتۇق پەن - تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار بۇ جەسەتنى ئىلمىي ئانالىز قىلىپ، ئۇنىڭ ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ 40ـ45 ياشلار چامىسىدا بولۇپ، قېنى «و» شەكىللىك ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ جەسەتنىڭ تارىخى بۇرۇن قۇمۇلدىن تېپىلغان 3200 يىللىق تارىخقا ئىگە جەسەتتىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، كەم ھېسابلىغاندىمۇ 4000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى بېكىتىلدى. ئۇ ئېلىمىزدە ھازىرغىچە تېپىلغان جەسەتلەر ئىچىدە ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان جەسەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن چىغ سىۋەتكە بۇغداي قاچىلانغان. دېمەك، بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى مۇشۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن ۋە تاللانما ئۇرۇقلارنى ئىشلەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ ئايال جەسەتنىڭ ئەزالىرى ساق، قول - پۇتىنىڭ بارماقلىرى جايىدا، چاچ،

تېرىسى ياخشى تۇرغان. شىنجاڭ رايونىدىن بۇ ئىككى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىقى تارىم ئويمانلىقىدا قەدىمدىن تارتىپ تۈركى خەلقلەر ياشىغانلىقىنىڭ پولاتتەك دەلىلى! بۇ پاكىتتىن بىز مۇندىن 4000 يىل ئىلگىرىلا تارىم بوستانلىقىدا هازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئەجدادلىرىنىڭ ياشىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. لوپنۇر ئەتراپىدىن تېپىلغان ئايال جەسەت بىلەن يەنە يۇڭ، كەندىر، يىپەكنىڭ ئارىلاشمىسىدىن توقۇلغان ماشرۇپمۇ بىللە كۆمۈلگەن. بۇ هىنجاڭنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا مەدەنىيەتنىڭ يەنە بىر گۈلتاجىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ جەسەتلەر ئەينى زامانلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فىزئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى، تارىم بوستانلىقىغا جايلاشقان خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يىپەك، كەندىر، يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى ۋە هۈنەر ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە. بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ كۆپرەك ماددىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىش ئارخېئولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، ئېتنوگرافىيە قاتارلىق پەن خادىملىرىنىڭ مۇندىن كېيىنكى تىرىشچانلىقىغا باغلىق. تۇغلۇقلار ئىگىز چاقلىق هارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇلار «ئىگىز هارۋىلىقلار» (ئىگىز قاڭقىللار) دەپ ئاتالدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرالار خەنزۇچە «دىلى»، «گاۋچې» (ئىگىز هارۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان، بۇمۇ بىر قەبىلىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى. 5 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلۇقلار سايبىلار بىلەن سوقۇشۇپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بىر قىسمى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بارغان، بىر قىسمى سېلىنگا دەرياسى بويىغا چېكىنگەن. تۇرالارنىڭ غەربىكە قاراپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىغا سۈرۈلگەن بىر قىسمىدىكى ئوغۇزلار كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تارمىقى بولۇپ قالدى؛ شىمالغا سۈرۈلۈپ سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان ئون ئوغۇزلار بولسا كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تارمىقى بولۇپ قالدى. غەربىي تارماق غەربىي تۈركلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. شەرقىي تارماق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىي تەركىۋى قىسمى بولۇپ قالدى. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تۇغلۇقلاردىن تارتىپ ئوغۇز، ئۇيغۇرلارغا قەدەر تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى، شىمالى بىلەن موڭغۇل دالىسىدىن ئىبارەت 2 جايغا بۆلۈنۈپ ياشىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە 4 ـ ئەسىردىلا تەڭرى تېغىنىڭ

جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا ئاللىقاچان ماكانلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ جايلارغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، مەدەنىيەتتە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئىدى. بۇ جايلاردىكى خەلق كۆپىنچە دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك قىلاتتى. تۇغلۇقلار ياكى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ مىلادى 4 ـ ئەسىردىن بۇرۇنلا تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدا ماكانلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغانلىقى شۇ رايوندا ئاھالىنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ كېتىشىدە چوڭ رول ئوينىغان ئىدى. 5 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلۇقلار ياكى ئىگىز قاڭقىللار تۇرپان ئويمانلىقىدا ھاكىمىيەت قۇردى. «ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئىگىز قاڭقىللىدىكى بىكفولو قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاكا ـ ئۇكا ئاۋۇزلۇلار 100 مىڭ ئائىلىدىن كۆپرەك كىشى (بىر ئائىلىنى 5 جان ھېسابلىغاندا، كەم دىگەندە 500 مىڭ كىشى بولىدۇ) نى باشلاپ يارغۇل ئەتراپىغا كۆچۈپ باردى، مىلادى 499 ـ يىلى قاڭقىل پادىشاھلىقىنى قۇرۇپ، يارغۇلنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. دېمەك، ئىگىز قاڭقىللار (تۇغلۇقلار) نىڭ تەسىرى كۈچى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ئاساسىي مەركەز قىلغان ھالدا پۈتۈن تۇرپان ئويمانلىقى، تارىم بوستانلىقىغا يېتىپ بارغان.

4- بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دىنلىرى

1. ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ تۈركلەرنىڭ دىنى بولغان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان دىنى: تەڭرى بارلىق مەخلۇقاتنىڭ ياراتقۇچىسى، ئاسمان، يەر ۋە پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمى ئۆتىدىغان بىردىن ـ بىر ئىلاھ دەپ قارايتتى. كىشىلەر بۇ دىنىنىڭ روھانىيلىرىنى «تويىن» دەپ ئاتايتتى. «تويىن» دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار شامان باخشىلىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھەر يىلدا بىر قېتىم قۇربانلىق قىلىپ، ئىبادەتخانىغا توپلىشىپ دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى.

شامان باخشىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى شامان ئىبادەتخانىسىدا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش، خەلققە شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى سىڭدۈرۈش ۋە دىنىي ھۆكۈملەرنى ئىجرا قىلىش ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە شامان («تويىن») دىنىنىڭ قاراشلىرىدا ۋە پائالىيەتلىرىدە كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. دەسلەپ دىن پىشۋالىرى 2 گە ئايرىلدى. بىر قىسمى يۇقىرى «تويىن» (شامان) باخشىلىرى، يەنە بىر قىسمى سېھرىگەرلىك قىلىدىغان بولۇپ، بۇلارنى «قام» دەيتتى. شۇنىڭ بىلەن شامان دىنى «تويىن» دىنى، «قام» دىنى دەپ ئىككى

دەپ ئىككــى مەزھەپ، ئىككــى سىســتېمىغا ئايرىلــدى ۋە ئاســماننى ئىــدارە قىلىــدىغان بىــر زات، يەرنــى ئىــدارە قىلىــدىغان بىــر زات بــار دەپ قــاراپ، ئۇلارغــا خــۇدا دەپ ئىشىنىشــكە باشــلىدى. بۇنىــڭ تۈپەيلىــدىن، كــۆپ خۇدالىــق ئېتىقــاد بارلىققــا كەلــدى. ھەر بىــر خۇداغــا بىــردىن بــۇت ياســاپ، ئىبادەتخانىــدىكى بــۇتلار ئالدىــدا يۈكۈنــۈپ ئۇلتــۇرۇپ، چوقۇنــۇش ئــادىتى پەيــدا بولــدى. كېيىــنچە بــۇ دىنىــي ئەقىــدىلەرگە يەنە بــوز بــۆرىنى مــۇقەددەس دەپ بىلىــپ، ئۇنىڭغــا چوقۇنىــدىغان، ئۇنىڭغــا قۇربــانلىق قىلىــدىغان، بــايراق ئۇچىغــا بــوز بۆرىنىــڭ كاللىســىنى بېكىتىــپ قويىــدىغان ئــادەت پەيــدا بولــدى. مەســىلەن، ئۇيغۇرلارنىــڭ تــارىخىي داســتانى «ئوغۇزنــامە» دە كــۆك يــايلىلىق چــوڭ بىــر بۆرىنىــڭ ئوغۇزخانغــا يــول باشــلاپ ماڭغانلىقى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ.

«… … … … … … …

139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كۆك

140. تۈكلۈك، كۆك يايلىق چوڭ

141. بىر ئەركەك بۆرى چىقتى. بۇ بۆرى ئوغۇز

142. خانغا مۇنداق دىدى:

143. "ھەي ئوغۇز، سەن

144. ئورۇنغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان

147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.

148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا

149. كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىق بىر ئەركەك بۆرى

150. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن

151. ئۇلار بۆرىنىڭ كەينىدىن

152. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى(8).

… … … … … … …

بــۇ دىنغــا 3 ـ ئەســىردە ھــونلار، تۈركلەرمــۇ ئېتىقــاد قىلغــان، ئۇيغــۇلار 8 ـ ئەســىرلەردىن باشــلاپ ئېتىقــاد قىلغــان. دىــمەك، شــامانىزىم دىــگەن ســۆز تەبىئەتنــى ئومۇمى ۋە ئايرىم ھالدا ئىلاھلاشتۇرغانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

2. مانى دىنى 3 ـ ئەسىردە ئىرانلىق مانى تەرىپىدىن تارقىتىلغان.

763 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانى مانى دىنىنى ھۆرمەتلىك «ئورۇنغا» قويغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالدى. ئۇلار بۇ دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن كونا دىنلارغا دائىر رەسىملەر كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

مانى دىنىغا زەردەش، خرىستىيان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن. مانى دىنى باشقا دىنلارغا ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

بۇ دىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمدىكى سىنىپىي قارىمۇ ـ قارىشىلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇيغۇر مانى راھىپلىرىمۇ مانى دىنىنى تارقىتىشتىن باشقا، خان ئوردىسىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگىمۇ ئارىلىشالايدىغان ھوقۇققا ئىگە ئىدى.

5- بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خېلى تەرەققى قىلدى. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆز يېزىقىدا يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇردى. بۇ يېزىق يادىكارلىقلىرى ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدىكى ئورخۇن دەرياسى ئەتراپىدىن تېپىلغانلىقتىن، قەدىمي ئورخۇن يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يازما يادىكارلىقلاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، ئىلىم ـ پەن جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ قەدىمي مىراسلار تۈرك ۋە ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىسى كۆك تۈرك خانلىقىغا ئائىت «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مىلادىنىڭ 712ـــ716 ـ يىللىرى قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن 2 چوڭ مەر مەر تاشقا 62 قۇر خەت بىلەن پۈتۈلۈپ، تونيۇقۇقنىڭ قەۋرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. بۇ ئۇيغۇر يازما يادىكارىقلىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلمي قىممەتكە ئىگە يادىكارلىقلاردىن بىرى.

ئىككىنچىسى، «كول تېگىن مەڭگۇ تېشى»، بۇ تاش 732 ـ يىلى ئورنىتىلغان.

ئۈچىنچىسى، «بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى»، بۇ تاش 735 ـ يىلى ئورنىتىلغان.

تۆتىنچىسى، «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى»، بۇ تاش 759 ـ يىلى

ئورنىتىلغان.

بەشىنچىسى، «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى»، بۇ مەڭگۈ تاشلار تۇنيۇقۇق، كۇل تېگىن، بىلگە خاقان، ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە خاقانلارنىڭ مۇندىن 1260 يىل بۇرۇن قالدۇرغان يازما يادىكارلىقلىرى بولۇپ، بۇ يازما خاتىرىلەرگە خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى، ھەربىي پائالىيەتلىرى ۋە دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى تۆھپىلىرى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دۆلەتنىڭ قانۇن ـ ئىنتىزامى، ئەسكىرى قوشۇن تەشكىلى، ھۆنەر ـ سەنئەت، نەققاشلىق سەنئىتى، خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقە ـ مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق ئىشلار پۈتۈلگەن. تۈرك ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى تارىخىنى، ئېتنوگرافىيىسىنى ھەر تەرەپلىمە ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ئىلمىي ماتېرىيال بولۇپ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ زور قىممەتكە ئىگە تارىخىي ھۆججەتلەر، شۇنداقلا تۈركى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاسى ۋە ئەينى زامان تىل ـ يېزىقىنىڭ ئۆلگىسى.

قۇچو تۇرپان ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق سەھىپە ئېچىلغان ئالتۇن دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە بۇددا، مانى ۋە خرىستىيان دىنلىرى تەسىرىدىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يەنىمۇ راۋاجلانغانلىقتىن، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادى تېز تەرەققى قىلدى. بۇنىڭ ئارقىسىدا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىمۇ يۈكسەك دەرىجىگە يەتتى. جۇڭگو ساياھەتچىسى ۋاڭ يەندى (981ـ983 ـ يىللار) بەشبالىقتا قوچۇ خانى ئارسلان خان ۋە ئۇنىڭ شاھزادىلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئۇ ئىدىقۇتنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ: «ئۇلارنىڭ سانسىزلىغان پادىلىرى بار، ئۇلار مالنىڭ رەڭگە قاراپ پادىغا ئايرىيدىكەن، يىلقىلار تاغ، ئېدىرلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە يايلاپ يۈرىدىكەن»، «قوچۇدا پاختا، يىپەك گەزلىمىلەر توقۇلىدىكەن، ئادەملىرى جاسارەتلىك، چېۋەر ئىكەن، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ھەم قاشتاش ئەسۋابلىرىنى ياساشقا ماھىر ئىكەن» دەپ يازغان. قوچۇدا يەنە ئۈزۈم، قوغۇن، تاۋۇز، نەشپۈت، ئانار، شاپتۇل قاتارلىق مىۋىلەرنى يېتىشتۈرۈپ

بېرىدىغان باغۋەنچىلىكمۇ غايەت تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئۈزۈم مۇسەللىسى بىلەن داڭ چىقارغان. قوچۇ رايونىدا ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرغان سودا يولى ــ «يىپەك يولى» راۋانلاشتى. قوچۇنىڭ ھەر قايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان ھەر خىل ژانىرلاردىكى ئەسەرلەردىن قەدىمقى تىپىك داستان «ئوغۇزنامە»، «تۇرپان شېئىر ــ قوشاقلىرى»، بۇددىزىم رىۋايەتلىرى مەزمۇن قىلىنىپ يېزىلغان «چاشتانى ئىلىك بەگ»، «ئىككى تېگىن ھېكايىسى»، «ئالتۇن يارۇق»، چوڭ تىپتىكى دراما «مائىترى سىمىت»، خرىستىيان دىنى مەزمۇنىدىكى ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە پارچىلار بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان نادىر ئەسەرلەردىن ئىدى؛ بۇ دەۋردە يەنە ئاتاقلىق ئالىملار، ئەدىپلەر، تەرجىمانلار دۇنياغا كەلدى. ئۇلاردىن ئاپرىنچور تېگىن، كول تارقان، سىڭقۇ سالى تۇتۇڭ، پراپتا ياشىرى، ئاسىخ تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، چىسۇيا قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن يۇقۇرقى ئەسەرلەر 9ــ 10 ــ ئەسىرلەردىكى بۇددىزىم مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلىپ، ئۆزىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن. ئەگەر قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى بولمىغان بولسا 9 ــ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىسلامىيەتنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغان خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى مۇنداق قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يۈكسەك پەللىگە كۆتىرىلمىگەن بولاتتى. چۈنكى مەيلى خاقانىيە دائىرىسىدىكى ياكى قوچۇ دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ جەھەتتىكى ئىدىئولوگىيىلىك قارشى ئوخشاش ئىدى، مەدەنىيىتىدە بىرلىك بار ئىدى.

قەدىمقى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رەسسامچىلىقىمۇ ئۇيغۇر قەدىمقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ دەۋرنىڭ رەسسامچىلىقىغا تىپىك ۋەكىل قىلىپ تۇرپان بېزەكلىكتىكى تام رەسىملىرىنى ۋە دۇڭخۇاڭ (داش ئاتا) تام رەسىملىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ تام رەسىملىرىدە ساز چېلىۋاتقان ئۇيغۇر سازەندىلىرىنىڭ رەسىملىرى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدىن ئېلىنىپ سىزىلغان رەسىملەر ئىدى. ئۇيغۇر سازەندىلىرى چېلىۋاتقان سازلار تەركىۋىدە كاناي، سۇناي،

قــوۋۇز، غىــجەك، چــاڭ ۋە باشــقا تــارلىق چــالغۇ ئەســۋاپلىرى، مەســىلەن، پەنجىتــار، خۇشتا قاتارلىق ھەر خىل مىللى مۇزىكا چالغۇ ئەسۋاپلىرىمۇ بار.

«مــائىترى ســىمىت» نــاملىق دىرامىنــى ئادىياچــاترا دېــگەن كىشــى سانســكرىت تىلىــدىن توخــار تىلىغــا تەرجىــمە قىلغــان، تانراكســىت دېــگەن يەنە بىــر كىشــى توخــار تىلىــدىن قەدىمقــى ئۇيغــۇر تىلىغــا تەرجىــمە قىلىــپ چىققــان. ئــۇلار ئــۆز دەۋرىنىــــڭ ئاتــــاقلىق تەرجىمــــانلىرى دەپ ھېســــابلىنىپلا قالماســــتىن، بەلكــــى سانســكرىت، ســوغدى، خەنــزۇ تىلــى، ئىــران تىللىرىنىمــۇ پۇختــا ئىگەللىــگەن، ئــۇلار تەرجىمىنــى ناھــايىتى پۇختــا، ئىــنچىكە ئىشــلەيتتى. كىتــاپلارنى تەرجىــمە قىلىــش ۋاقتىــــدا ئەســــلى نۇسخىســــىغا ئاساســــلىنىش بىلەنــــلا كۇپــــايىلەنمەي، باشــــقا تىللاردىكــى تەرجىــمە نۇســخىلىرىدىنمۇ پايــدىلىناتتى. تەرجىــمە قىلىنغــان بــۇددا ۋە مــانى دىنــى نوملىرىنىــڭ مەزمــۇنى، تۈرلىرىــدىن قارىغانــدا، دىنــى كىتــاپلار، ھىكــايىلەر، ھەر خــــىل نەســــىھەتنامە خــــاراكتىردىكى ئەســــەرلەر، دۇنيانىــــڭ يارىتىلىشــى ھەققىــدىكى رىــۋايەتلەر، مۇناجــاتلارنى ئىزاھلىغــان ئەســەرلەرنى ئــۆز ئىچىگە ئالاتتى.

بىزەكلىــك ۋە دۇڭخۇاڭــدا تېپىلغــان مەدىنىــي يادىكــارلىقلار قوچــۇ (بــۇ يەردە بىــر پــارچە ســۈرەت بــار) ئۇيغــۇر خــانلىغى دەۋرىــدە مەدەنىيەتنىــڭ يۈكســەك دەرىجىــدە تەرەققىــي قىلغانلىغىنىــڭ تىپىــك ۋەكىلــى. «بىزەكلىــك» دېــگەن ســۆزنىڭ مەنىســى «بىــزەلگەن، زىنــنەتلەنگەن جــاي» دېگەنلىــك بولــدۇ؛ ئۇنىــڭ كەڭ مەنىســىدىن ئالغانــدا، تــام رەســــىملىرى، نەقىشــلەر ۋە ھەيكەلــلەر بىــلەن بىزەلگەن جاي يەنى سەنئەت ماكانى دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

تۇرپانــدىكى بىزەكلىــك، تۇيــۇق، بۇليــۇق، قــارا خوجــا، ئاســتانىلەردىن ۋە دۇڭخۇاڭــدىن تېپىلغــان قەدىمقــى ســەنئەت ئەســەرلىرىنىڭ ئۇســلۇبىدا ئــۆزىگە خــاس يەرلىــك ئالاھىــدىلىك ۋە مىللىــي پــۇراق نامــايەن قىلىنغــان. قوچــۇ ئۇيغــۇر خانلىغىــدا ئــۆتكەن ئۇيغــۇر ســەنئەتكارلىرى ئــۆزىگە خــاس ئۇســلۇپ ياراتقــان ئىــدى. تۇرپــان ۋە دۇڭخۇاڭــدىن تېپىلغــان تۈرلــۈك نەقىشــلەر، تــام رەســىملىرى ۋە بەدىئىــي ئەســەرلەر ئەنە شــۇ ئۇيغــۇر ســەنئەت ئۇســلۇبىنىڭ مەھســۇلى. قەدىمقــى ئۇيغــۇر رەســســامچىلىق ســەنئىتىدە تىزمــا رەســىملەر، تــام رەســىملىرى ئــارقىلىق ۋەقەلىكنــى چۈشــەندۈرۈش ســەنئىتى ئۇيغــۇرلار ئىچىــدە بــۇ خىــل ســەنئەتنىڭ تەكەمۇللاشــقان شــەكلى ئىــدى. قوچــۇ خــانلىغى دەۋرىــدە يېزىلغــان ئەســەرلەردە

ئەينى دەۋردىكى بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى تەسىرى بولغاندىن تاشقىرى، زور كۆپچىلىگى ئەينى زامان ئۇيغۇر تارىخىي ئەدەبىياتىنىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخىي ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن بىرىدۇر.

كۇچا قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى. قەدىمقى زاماندا، بۇ يەردە ياشىغان ئۇيغۇرلار دۇنياغا مەشھۇر شانلىق «كۇسەن» مەدەنىيىتى ياراتتى. بۇددىزىمنىڭ دۆلىتىمىزدە تارقىلىشىدا، كۇچا ئىنتايىن مۇھىم كۆۋرۈكلىك رول ئوينىدى. كۇچادا نۇرغۇن ئاتاقلىق تەرجىمانلار، مۇزىكانتلار، بۇددىزىم ئۆلىمالىرى دۇنياغا كەلدى، كومراجىۋا مۇشۇ مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بىرىدۇر.
كومراجىۋا مىلادىنىڭ 344 ـ يىلى دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ دادىسى ھىندىستانلىق بولۇپ، ئانىسى كۇچالىق ئىدى. ئۇ 7 يېشىدا بۇددىزىمنىڭ ھىنايانا نوملىرىنى ئۆگىنىپ، ھىنايانا مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان؛ 12 يېشىدىن كېيىن ماخايانا نوملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن؛ بىلىم ئېلىش ئىشتىياقى بىلەن ھەر قايسى ئەللەرنى ئارىلىغان؛ مەشھۇر بۇددىزىم ئۆلىمالىرىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ناھايىتى كەڭ بىلىم ھاسىل قىلغان؛ ياش چېغىدىلا غەربىي يۇرتلاردىكى بۇددىزىم ئەللىرى ئېتراپ قىلغان مەشھۇر ئۆلىما بولۇپ تونۇلغان.

384 ـ يىلى پادىشاھ فۇجيەن چوڭ جياڭجۈن لى گۇاڭنى ئەۋەتىپ كۇسەن دۆلىتىنى بويسۇندۇرغاندا، 41 ياشتىكى كومراجىۋا لى گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغان. 385 ـ يىلى لى گۇاڭ لياڭجۇنى ئىشغال قىلىپ، كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى قۇرىدۇ. كومراجىۋا (بۇ يەردە بىر پارچە سۈرەت بار) لياڭجۇدا 17 يىل تۇرۇپ خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. 401 ـ يىلى، كېيىنكى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھسى ياۋشىڭ كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، كومراجىۋانى چاڭئەنگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۇستازلىققا تەيىنلەيدۇ. كومراجىۋا پادىشاھلىق تەرجىمە مۇئەسسەسىنىڭ شاۋياۋيۈەن باغچىسىدا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ.
كومراجىۋا ئۆز دەۋرىدە بىراخمى يېزىقىنىڭ مۇتەخەسسىسى سۈپىتىدە بۇددىزىم نوم تەلىماتلىرىنى مۇكەممەل ئىگىللەپلا قالماستىن، بەلكى خەنزۇچە تىلدىمۇ يېتىلگەن ئۇستاز بولۇشتەك ئىككى ئاساسىي شەرتنى ھازىرلىغانلىقى ئۈچۈن، چىن پادىشاھسى ياشىڭنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن

ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىدە داڭ چىقارغان راھىپلار بىلەن بىرلىشىپ، نوم تەرجىمە ئىشلىرىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن. كومراجىۋا تەرجىمانلىق پائالىيىتىدە نۇرغۇن ئىزلىنىپ «5 نى ئۆزەرتىش»، «3 كە تەگمەسلىك» جەھەتتە مەنە تەرجىمە ئېقىمىنى يارىتىپ، بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان جىژچيەن، كاڭ شېڭفۇلارنىڭ تەرجىمىسىدىكى ئەسلىگە سادىق بولماسلىقتەك نوقسانلارنى تېپىپ چىققان. ئۇ تەرجىمە ئىشىنىڭ مۇشەققەتلىك ئىش ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. ئۇ تەرجىمە توغرىسىدا چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولغانلىقتىن، چاڭئەندە تۇرغان 10 يىل ئىچىدە پۈتۈن زېھنىنى تەرجىمە ئىشىغا قارىتىپ تەرجىمىنى مۇكەممەل قىلىشقا تىرىشىپ، ئىلگىرى تەرجىمە ئىشىدا مەۋجۇت بولغان سەل قاراشتەك ئاجىزلىقلارنى تۈگەتكەن. ئۇ تەرجىمە (بۇ يەردە بىر پارچە سۈرەت بار) ئىشىدا نومنىڭ براخمانچە نۇسخىسىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇنىڭ مەنىسىنى خەنزۇچە شەرھىلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭ شەرھىلىگەن مەزمۇنى مۇھاكىمىدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە يۈزلىگەن ھەتتا 2ــ3 مىڭ مەشھۇر راھىبلارنىڭ تەپسىلىي مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاندىن نومنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى يېزىپ چىقاتتى. غەربىي يۇرتلاردىكى يېزىق نۇسخىلىرىدا خاتالىق بولسا براخمى نۇسخىسىغا ئاساسەن تۈزىتەتتى. تەرجىمە بېشىدىن ـ ئاياق راۋان بولغاندا ئاندىن ئەڭ ئاخىرقى بېكىتىشىنى قارار قىلاتتى. كومراجىۋا مۇنداق ئالىجاناپ يۈكسەك مەسئۇللۇق بىلەن 300 نەچچە جىلد نوم ۋە شاستىر (بۇددىزم تەفسىرلىرى) نى تەرجىمە قىلىپ چىققان، ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى 35 كىتاب، 294 جىلدكە يەتكەن. «جىن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» نىڭ «خاتىرىلەر» بابىدا «ھازىرقى يېڭى نوملارنىڭ ھەممىسىنى كومراجىۋا تەرجىمە قىلغان» دېيىلگەن. (بۇ يەردە بىر پارچە سۈرەت بار). ئۇ جان ئۈزۈش ۋاقتىدا: «ئەگەر تەرجىمەمدە ئاساسىي مەزمۇن يوقاپ كەتمىگەن بولسا، ئۆلگىنىمدىن كېيىن تېنىم كۆيدۈرۈلسىمۇ تىلىم ساق قالغاي» دەپ ۋەسىيەت قىلغان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ ئۆمرىنى بۇددىزمنىڭ تەلىماتلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا ئەڭ سادىق، ئەڭ ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، جۇڭگو بۇددىزم تەرجىمەشۇناسلىقىنىڭ گۈلتاجى بولۇپلا قالماستىن، ئىلمىزنىڭ ھىندىستان ۋە غەربىي يۇرتلار بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەت تارىخىدا ئۆچمەس تۆھپە ياراتتى. (بۇ يەردە بىر پارچە سۈرەت بار)

ئىزاھاتلار:

① «مەدىنى يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1989 ـ يىل 1 ـ سانى.
②③ «تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»، 9 ـ جىلد، 2879 ـ بەت.
④ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى» 5198 ـ بەتكە قارالسۇن.
⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 151 ـ، 152 ـ بەتلەر.
⑥ ئاخمىنىدىلار سۇلالىسى ـ مىلادىدىن 550 يىل ئىلگىرى ئىراندىكى ئاخمىنىد قەبىلىسىدىن بولغان دارىئو I تەرىپىدىن قۇرۇلغان پارىس دۆلىتى. بۇ سۇلالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 336ـ330 ـ يىللىرى ئىسكەندەر زولقەرنەيىن تەرىپىدىن يوقىتىلغان ئىدى.ـ ت.
⑦ ئوبۇلغازى باھادۇرخان مىلادىنىڭ 1663ـ1669 ـ يىللىرى يازغان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسەردىن.
⑧«ئوغۇزنامە» 48ـ49 ـ بەتلەر. مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 ـ يىل نەشرى.

كۇسەن ـ كۇچانىڭ قەدىمقى يەنە بىر ئىسمى.

ئىككىنچى باب ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا

1- بۆلۈم ئەرەب ئىستىلاسى

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرى، ماۋرا ئۇننەھرگە① ۋە خۇراسانغا خوشنا بولغان كەڭ جايلاردا 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا فېئوداللىق تۈزۈمدىكى تۈرك دۆلىتى قۇرۇلدى. بۇ جايلاردا 7 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدىن تاكى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە شاش (تاشكەنت) خانلىقى، پەرغانە خانلىقى، سوغدىيان (سەمەرقەنت) خانلىقى، بۇخارا خانلىقى، خارەزىم شاھ خانلىقى، كۇشانىيە خانلىقى ھۆكۈم سۈردى. بۇلاردىن باشقا، بارجاقلار ۋە تاھىرىيە خانلىقىمۇ بولغان ئىدى.

يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر ۋادىسىدا ياغمىلار ياشايتتى. ئىسسىق كۆلنىڭ ئەتراپىدا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ نارىن ئارىلىغىچە بولغان جايلاردا چىگىللەر ياشايتى، يەتتە سۇدا توخسى قەبىلىلىرى بار ئىدى.

بۇ دەۋرلەردە تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋرا ئۇننەھردە فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا كۆپلىگەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، سودا ئىشلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ماۋرا ئۇننەھر، چۇ، تالاس ۋادىلىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، مەدەنىيىتى يەنىمۇ ئۆستى. جۇڭگو ساياھەتچىسى شۈەن جۇاڭ (602ـ664 ـ يىللار) نىڭ «غەربىي يۇرتلارغا ساياھەت» دېگەن ئەسىرىدە: «چۇ دەرياسى ئارىلىغىدىكى جايلاردا ياشىغۇچى ئاھالە مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئىكەن، ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى، تىل ـ يېزىقى ئوخشاش ئىكەن. يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تارتىپ يېزىلىدىغان سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدىكى 32 ھەرپلىك ئېلىپبەسى بار ئىكەن. تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ بار ئىكەن» دەپ يازغان ئىدى. ئىلى، چۇ ۋە سۇياپ دەرياسى ۋادىلىرىغا جايلاشقان تۈركەشلەر 638 ـ يىلى سۇياپنى چوڭ ئوردا، ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئالمالىقنى كىچىك ئوردا قىلىپ، تۈركەش دۆلىتىنى قۇردى. بۇ تۈركەش دۆلىتى 8 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. تۈركى خەلقلەردىن بولغان قارلۇقلار تۈركەشلەرنىڭ ئەسلى ماكانلىرىنى

بىسـﯘبلىپ، 616ــ656 ـ يىللىـرى قـارلۇق دۆلىتىنـى قـۇردى. بـۇ چاغـدا تـالاس، سـۇياپ② شـەھەرلىرى قارلۇقلارغـا قـارايتتى. شـۈەن جـۇاڭ: «بـۇ جايـدىكى ئاھالىنىـڭ بىـر قىسـمى دېھقـانچىلىق بىـلەن، يەنە بىـر قىسـمى سـودا ـ سېتىق بىـلەن شـۇغۇللىنىدىكەن. چـۇ دەرياسـى بويىـدىكى سـۇياپ شـەھىرى سـودا مەركـىزى ئىـكەن. ئاھـالە ئۆزلىرىنىـڭ ئـۆرپ ـ ئـادىتى بـويىچە چېچىنـى بېشـىغا يـۆگەپ، چوققىســـنى ئۆچـــۈق قويىـــدىكەن. بەزىلىـــرى چېچىنـــى چۈشـــۈرۈپتىدىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى پىشانىسىگە ياغلىق چېگىۋالىدىكەن» دەپ يازغان.

7 ـ ئەسـىردە بـۇ شـەھەرنىڭ غەربىـي تەرىپىـدىمۇ بىـر قـانچە شـەھەر بولـۇپ، بـۇ شـەھەرلەردە تـۈركىي خەلقـلەر ياشـايتتى، ھەر قايسـى شـەھەرنىڭ ئـايرىم ھـاكىملىرى بولغـان. شـۈەن جـۇاڭ يەنە مۇنـداق دەپ يازغـان: «مەن تـۈرك خانلىرىنىـڭ بىـرى بىـلەن كۆرۈشـتۈم. بـۇ خاقـان ئۈسـتىگە يېـپەك تـون كـىيگەن، چېچىنـى قويـۇپ بەرگەن بولـۇپ، پىشانىسـىنى يىـپەك يـاغلىق بىـلەن بىـر نەچـچە قـات ئورىۋالغـان. بـۇ يەردىكـى ئاھـاللەرمۇ چېچىنـى ئـۆزۈن قويۇۋېتىـدىكەن. خاقـان ئـالتۇن بىـلەن بېـزەلگەن چېـدىردا مىنـى قۇبـۇل قىلـدى. يىـپەك كىيىملەرنـى كـىيگەن چـوڭ ئەمەلـدارلار چېـدىرغا سـېلىنغان كىگىـز ئۈسـتىدە ئىككـى قاتـار بولـۇپ ئولتـۇراتتى. ئۇلارنىـڭ كەينىـدە خاقانىنىـڭ مۇھـاپىزەتچىلىرى بـار ئىـدى. ماڭـا تـۈرك خاقـانى زىيـاپەت بەرگەنـدە، ئـادەمنى لەززەتلەنـدۈرۈپ، كۆڭـۈلنى ئاچىـدىغان مـۇزىكىلار چېلىنـدى. مېھمانلارنىـڭ ئالـدىغا ئـاۋال گـۆش قويۇلـۇپ، ئانـدىن شـاراب تۇتۇلـدى. ئۈسـۈملۈك يېغـىدا پىشـۇرۇلغان تامـاقلار ۋە سـۈت كەلتۈرۈلدى.»

شــۇ چـاغلاردا، مـاۋرا ئـۈننەھردىكى خـارەزىم دۆلىتــدە يەر ئىگىلـرى «دىخـان» دەپ ئـاتىلاتتى. («دىخـان» پارىسـچە سـۆز بولـۇپ، يەر ئىگىسـى مەنىسـدە) ھـاكىملارمۇ «دىخـان» دەپ ئـاتىلاتتى. ھـاكىملار ئېسـىلزادىلەردىن ھىسـابلىنىپ، ئۇلارنىـڭ ئەڭ چوڭلىرىمـۇ «دىخـان» نـامى بىـلەن ئـاتىلاتتى. مـاۋرا ئـۈننەھردىكى ھـاكىمىيەت ئىرانـدىكى ھـاكىمىيەت تەشـكىلىگە ئوخشـاپ كېتەتتـى. ھـاكىم ئاسـتىدا «چاكـار» دەپ ئاتىلـدىغان بىـر قىسـىم ئەسـكەرلەر بـار ئىـدى. بـۇ جـايلاردىكى تـۈركى خەلقـلەر، ئاساسـەن، زەردەش، بـۇددا، نىسـتۇرى، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى.

زەردەش (ئاتاشپەرەسـلىك) دىنـى ئەڭ ئـاۋال ئىرانـدا ئاۋۇئاسـترا نـاملىق كىشـى تەرىپىـدىن ئىجـاد قىلىنغـان. بـۇ دىـن مىلادىـدىن 6 ئەسـىر ئىلگـىرى دارا

③I نىڭ دەۋرىدە ئىران پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەنگەن.

بۇ دىن: «ئالەم ياخشىلىق ـ يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇۋۋەتنىڭ كۈچىدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۆزئارا كۆرەش قىلىدۇ. ئاخىرىدا ياخشىلىق يامانلىقنى، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇقنى يېڭىدۇ. ئوت بولسا ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى» دەپ ھېسابلايتتى. شۇڭا، زەردەش دىنى ئوتنى مۇقەددەس دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى قىلاتتى. زەردەش دىنى ئىراندا دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، جايلاردا ئاتەشكۇرە (ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئىبادەتخانىسى)لەر تەسىس قىلىندى. زەردەش دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن، ئىراندىكى ئاھالە يۇلتۇزغا چوقۇناتتى. ئىراندا زەردەش دىنى ئۆمەر ئىبنى خەتتاپنىڭ خەلىپىلىك دەۋرىگىچە داۋام قىلدى. خەلىپە ئۆمەر (634ـ644 ـ يىلغىچە خەلىپە بولغان) زامانىسىدا ئەرەپلەردىن سەئىد ئىبنى ۋاققاس ئىراننى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئىراننىڭ رەسمى دۆلەت دىنىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن زەردەش دىنى بۇ يەردىن سىقىپ چىقىرىلدى. ئىراندا قالغان زەردەش مۇخلىسلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىغى ئۈچۈن ھىندىستانغا كۆچۈپ كەتتى. ھىندىستاندىكى بومبايدا، ئىراننىڭ يەزدى شەھىرىدە ۋە باشقا جايلاردا خېلى نۇرغۇن ئاھالە ھېلىمۇ زەردەش دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. زەردەش دىنىنىڭ «زىند ئاۋىستا» ناملىق كىتاۋى ھازىرمۇ مۇقەددەس كىتاپ دەپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتاپ ۋە ئۇنىڭ شەرھىسى ياۋروپادا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

ئىسلام دىنى ئەڭ ئاۋال 570ـ632 ـ يىللاردا ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى، كېيىنچە ئەرەپلەرنىڭ رەسمى دۆلەت دىنى بولدى، 7 ـ ئەسىردە، غەربىي ئاسىيادا باش كۆتىرىشكە ۋە كېڭيىشكە باشلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىن ئىرانغا كېڭەيدى. يەنە ئىراندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشتى. خەلىپە ئۆمەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، ئىسلام قوشۇنى ئىران، ئىراق، مىسىر، سۈرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئىران پادىشاھسىنى مەغلۇپ قىلىپ، كېيىن خۇراسان ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارغا بېسىپ كىردى. خەلىپە ئوسمان (644ـ657 ـ يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن)نىڭ زامانىسىدا خۇراسان مەملىكىتى ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. ئەرەپلەر

653 ـ يىلى خۇراسان ۋالىسى ئەھنەق ئىبنى قەيسنىڭ قوماندانلىقىدا شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بەلخنى ئىشغال قىلدى. ئاندىن توخارىستان قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى. بۇ جايلاردىكى تۈركلەر ئىسلامغا تەۋە بولدى. خەلىپە ئابدۇلمۇلۇك دەۋرىدە (699ـ700 ـ يىللار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) ئەرەپلەر ئىسلام دىنىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن تۈرك زېمىنلىرىغا داۋاملىق يۈرۈش قىلدى.

ئابدۇلمۇلۇك ئىراق ۋالىسى مەشھۇر ھەججاجنى خۇراساننىڭ ۋالىلىقىغا تەيىنلىدى. ھەججاجنىڭ قول ئاستىدىكى مۇھەللەپ ئىبنى نەبى سۇپرە ئەرەپ قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ئىدى. ئۇ 700 ـ يىلى ئامۇ دەريانى بويلاپ يۇقىرىغا مېڭىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى.

ھەججاج 705 ـ يىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراساننىڭ ۋالىلىقىغا تەيىنلىدى. قۇتەيبە توخارىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، تۈرك خانلىقىنى بويسۇندۇردى؛ 706 ـ يىلى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، باي كەنتكە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر قۇتەيبە قوماندانلىقىدىكى ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى 2 ئاي مۇھاسىرە قىلىۋالغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزلىرى مەغلۇپ بولدى. قۇتەيبە باي كەنت ئاھالىسىنى دەھشەتلىك ھالدا قىرغىن قىلدى، ئاھالىنىڭ بارلىق مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلىدى، شەھەرگە ئوت قويدى.

تۈرك خاقانى كۆل تېگىن پەرغانە ۋە سوغدى تۈركلىرىنى ئىسلام ئەسكەرلىرىگە قارشى سەپەرۋەر قىلىپ، ئامۇ دەريا بويىدىكى تىرمىز شەھىرىگە ئورۇنلاشتى. 707 ـ يىلى، قۇتەيبە ئىسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، كۆل تېگىن باشچىلىقىدىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلدى. كۆل تېگىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، 2 ـ قېتىم (708 ـ يىلى) يەنە كۈچ توپلاپ سوغدىياناغا يۈرۈش قىلىپ، قۇتەيبەنى مەغلۇپ قىلدى.

قۇتەيبە بۇ مەغلۇبىيىتىنى ھەججاجقا مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭغا ماۋرا ئۇننەھرنىڭ خەرىتىسىنى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەججاج ئىسلام ئەسكەرلىرىنى قايتا تەشكىللەپ، ئىراندىن بىر قىسىم مۇسۇلمان قوشۇنىنى يۆتكەپ كېلىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى، قۇتەيبە بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. كۆل تېگىن قوشۇن بىلەن سەمەرقەنتتىن بۇخاراغا يېتىپ كەلدى. مۇشۇ جايدا تۈركلەر بىلەن ئەرەپلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا كۆل تېگىن قاتتىق جاراھەتلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ

بۇخارا، سەمەرقەنت، سوغدى خانلىقلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قۇتەيبەگە تەسلىم بولدى. قۇتەيبە بۇ رايونلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى. مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى، ئەرەپلەر سەمەرقەنتتە تۇنجى قېتىم مەسچىت سالدى. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم سەمەرقەنتكە ۋالى قىلىپ تەيىنلەندى. ئەرەپلەر مىلادىنىڭ 713 ـ يىلى پەرغانە ۋە خۇجەندنى بويسۇندۇردى؛ 714 ـ يىلى كاسان④ شەھرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى شاش (تاشكەنت) ئۇرۇش قىلمايلا ئەرەپلەرگە تەسلىم بولدى. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم تۈرك ئەللىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرىدە ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشەلمەي، 715 ـ يىلى (بەزى رىۋايەتتە 716 ـ يىلى) ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەرۋىدە ئۆلتۈرۈلدى.

جامال قارشى يازغان «قەشقەر تارىخى» دىگەن كىتاپتا: «715 ـ يىلى ئۆلتۈرۈلگەن ئەرەپ سەردارى قۇتەيبەنىڭ قەۋرىسى قوقەندە. قوقەندىكى بۇ قەبرىستانلىقتا يەنە ئىمام ھۈسەيىننىڭ نەۋرىسى بىلەن ئىمام مۇھەممەت باقىرنىڭ قېرىندىشى ئابدۇللا (731 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ قەۋرىسىمۇ بار ئىدى» دىيىلگەن. شۇڭا بۇ جاي مۇقەددەس ئورۇنلارنىڭ بىرى ھىسابلانغان.

ئىسلام تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە قۇتەيبەنى ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنىڭ ئەڭ چوڭ قەھرىمانى دەپ مەدھىيىلىشىدۇ. دەرۋەقە، قۇتەيبە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتە ئەھنەق ۋە مۇھەللەپلەرنىڭ ئوغۇللىرىغا ئوخشاش مەشھۇر قوماندانلار قىلالمىغان ئىشلارنى قىلغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئىسلامىيەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشلىرىدە مىسلىسىز دەرىجىدە زالىملىق قىلىپ، ھەججاجنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئۇ تۈرك ۋادىلىرىدا زۇلۇم تىغى بىلەن قان تۆكۈشتە ھەججاجدىن قېلىشمىدى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارنىمۇ قىردى. ئۇ توخارىستاننى ئىشغال قىلغاندا، شەھەر ئاھالىسىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. قۇتەيبەنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىشى، خەلقنىڭ غەزىۋىدىن تاشقىرى، ئۆز ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا قارشى كۈچنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قۇتەيبە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن خەلقلەر ئىسلام دىنىدىن يېنىۋالدى. بەزى شەھەرلەر مۇستەقىللىق جاكارلاپ ئەرەپلەر تەۋەلىكىدىن چىقىپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەرەپلەر بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش ئۇزاق داۋام قىلدى.

716 ـ يىلى كول تېگىن ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇتلۇق قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقان بولدى. بىلگە خان زامانىسىدا كول تېگىننىڭ ئىنىسى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئىدى. كول بىلگە خان 734 ـ يىلى ۋاپات بولدى.

718 ـ يىلى، خەلىپە سۇلايمان ۋاپات بولدى. 719 ـ يىلى سوغدى تۈركلىرى سەمەرقەنتتىكى ئەرەبلەرگە ھۇجۇم قىلدى. خوراسان ۋالىسى ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەنتكە بېسىپ كىرىپ، ئاھالىنى قىرغىن قىلدى.

ئىسلام تارىخىدا «خاقانى تۈرك» دەپ مەشھۇر بولغان چولۇق خاقان سوغدىيانا تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن قانلىق ھادىسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 721ــ722 ـ يىللىرى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، ئەرەبلەر بىلەن كۆپ قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆزى مەغلۇپ بولدى.

725 ـ يىلى، ئەرەب قوماندانى مۇسلىم ئىبنى سەئىد پەرغانىگە قايتا ھۇجۇم قىلىپ، خۇجەند شەھرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا چولۇق خاقان تالاستىن ئۆلگۈرۈپ كېلىپ، مۇسلىم ئىبنى سەئىدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خۇجەندنى قايتۇرۇۋالدى.

726ــ727 ـ يىللىرى چولۇق خاقان خوراسان ۋالىسى ئەسئەت ئابدۇللانىڭ ماۋرا ئۇننەھردە تۈركلەر بىلەن تۇتۇشۇشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، ئەرەپلەر مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. 727 ـ يىلى، ئەسئەت ۋالىلىقتىن بوشىتىلىپ، ئورنىغا ئەشرەس ئابدۇللا قويۇلدى، ئەشرەس سالىھ تەرىق دېگەن ئۆلىمانى ماۋرا ئۇننەھردىكى تۈركلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. سالىھ تەرىق خەلقنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەر ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئىشەنچ ـ ئەقىدە تىكلىنىپ، «مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى. جايلاردا مەسچىتلەر بىنا قىلىندى. كىشىلەر قۇرئان ئوقۇش، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولدى»،⑤ «ئەشرەس ئىسلام دىنىنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغانلارنى، ئىسلام قائىدىلىرىگە رىئايە قىلغانلارنى، قۇرئاندىن بىر سۈرە ئوقۇشقا ئىقتىدارى بولغانلارنى ئازات قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى.»⑥ تېخىمۇ كۆپ ئادەمنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلەردىن سېلىق ئالمىغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئۇلارنى سۈننەتكىمۇ تەكلىپ قىلماسلىقتا

بۇيرۇدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دىنىغا كىردى. سېلىق ئېلىپ تاشلانغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ غەزنىسىگە كىرىدىغان دارامەت زور مىقداردا ئازىيىپ كېتىپ، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئاساسى ئاجىزلاپ قالدى. شامنىڭ غەزنىچىسى ئەشرەس ۋالىغا يازغان بىر مەكتۇبىدا: «مالىيە مەبلىغى ئازىيىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچى مالىيە مەبلىغى بىلەن بۇلىدۇ. ئاڭلىشىمچە، سوغدىياندا ۋە باشقا يۇرتلاردا تېخى مۇسۇلمان بولمىغانلار بار ئىكەن، ئۇلار مۇسۇلمان بولماي تۇرۇپ باج بېرىشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغانمىش. بىزنىڭچە، خۇدانىڭ ئەمرىنى تۇتقان ۋە قۇرئاننى ياد ئالغان كىشىلەردىن سېلىق ئالمىساق. ئۇنىڭدىن باشقا، پەرزلەرنى ئادا قىلمىغان، قۇرئاننى ياد ئالمىغانلاردىن مۇسۇلمان دېگىنىگە قارىماي سېلىق ئالساق» دېيىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلار تۈركلەردىن يەنە سېلىق ئېلىشقا باشلىدى. بۇ ھال ئاھالە ئىچىدە غۇلغۇلا پەيدا قىلىپ، ئىسيانغا سەۋەبچى بولدى. ئەشرەس ئۆزىنىڭ سەمەرقەنتتىكى ۋەكىلى سالىھ تەرىقنى ۋە بىر قانچە ئەمەلدارنى تۇتۇپ كېلىپ قاماققا ئالدى. بۇ خىل زورلۇق ـ زومبۇلۇقنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ۋە تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بارلىق تۈركلەر بىرلىشىپ چولۇق خاقاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

مىلادىنىڭ 729 ـ يىلى، چولۇق خاقان نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، پەرغانە، تاشكەنت ۋە سوغدىيان تۈركلىرىنى ئەرەبلەرگە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. تۈرك ئەسكەرلىرى بۇ ئۇرۇشتا سوغدىيان ئۆلكىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئەشرەس بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، مەرۋىدىن يۈرۈش قىلىپ، ئامىل شەھرىنىڭ يېنىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. لېكىن، كېيىنكى بىر قېتىملىق تۇتۇشۇشتا چولۇق خاقان مەغلۇپ بولۇپ، باي كەنتنى ئەشرەسكە تارتقۇزۇپ قويدى. ئۇزۇن ۋاقىت جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرى ئەرەپلەرگە، پەرغانە، خەتەل (قارا تېگىن)، توخارىستان ۋە سوغدىياننىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەرگە قارايدىغان بولدى.

مىلادىنىڭ 730 ـ يىلى، ئەشرەس خۇراساننىڭ ۋالىلىقىدىن يىقىلىپ، ئورنىغا جۇنەيد ئابدۇرەھمان ۋالى بولدى، ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي توخارىستانغا ھۇجۇم قىلدى. چولۇق خاقان بۇنى ئاڭلاپ، ئەرەپلەرنىڭ قولىدىكى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ جۇنەيدنىڭ قوشۇننى قورشىۋالدى. جۇنەيد

خوراساندىن ياردەم تەلەپ قىلدى، ياردەمگە كەلگەن ئەرەپ قوشۇنلىرى چولۇق خاقان بىلەن سوقۇشۇپ ئاخىرى غەلىبە قىلىپ، بۇخارانى ئالدى. چولۇق خاقان تالاسقا چېكىندى. كېيىنكى ئۇرۇشلاردا ئەرەپلەر بۇخارا، سەمەرقەنت شەھەرلىرىنى يەنە تۇركلەرگە تارتقۇزۇپ قويدى. ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھەممىسى، توخارىستان ۋە بەدەخشاندىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرى يەنە چولۇق خاقانغا تەۋە بولدى.

بۇ دەۋردە چولۇق خاقان تۇركەش دۆلىتىنىڭ چېگرىسى تازا كېڭەيگەن ئىدى. تۇركەش دۆلىتى ئون قەبىلىنىڭ بىرلىشىشىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاقداش دۆلەت ئىدى. ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى بەش قەبىلە چولۇق خاقاننىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، كىشىلەر بۇ بەش قەبىلىنى «قارا تۇركەش» ياكى «غەربىي تۇركەش» دەپ ئاتايتتى. ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى جايلار چولۇق خاقاننىڭ قول ئاستىدىكى كول چۇر باغاتۇرخان ئۇنۋانلىق بىر ۋالىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. چولۇق خاقان 738 ـ يىلى ماۋرا ئۇننەھردىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى. كول چۇر باغاتۇرخان چولۇق خاقاننىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش نامى بىلەن توقماق شەھرىگە كېلىپ، خاقاننى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆلتۈردى. 739 ـ يىلى كول چۇر باغاتۇرخان ئۆزىنى تۇركەش خاقانى دەپ ئېلان قىلدى. ئەمما، تۇركەش دۆلىتى ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكتىن، ئەبۇ مۇسلىم باشچىلىقىدىكى ئەرەپ قوشۇنى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ توخارىستان ۋە ماۋرا ئۇننەھرگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 742 ـ يىلى ئۇ يەردە يەنە ئەرەپلەر ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

766 ـ يىلى، يەتتە سۇ، سىر دەريا ۋە سۇياب ئەتراپىدا ياشايدىغان قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئەرەپلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇراساننى ئىگىلىگەندىن كېيىن تىكلىگەن ھاكىمىيەت تارىختا بارماقلار⑦ ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالدى. بارماقلار ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. مىلادىنىڭ 786ـــ809 ـ يىللىرى بارماقلار خانلىقى زەئىپلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تاھىرىيە خانلىقى باستى. تاھىرىيە خانلىقىنىڭ باشلىقى خۇراساننىڭ چوڭ يەر ئىگىسى بولغان ئاقسۆڭەك تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن بولۇپ، بۇ خانلىق ئۇنىڭ نامىدا تاھىرىيە خانلىقى دەپ ئاتالدى. تاھىر مىلادىنىڭ 809ـــ813 ـ يىللىرى مەمۇن بىلەن

ئـامىن ئوتتۇرىسـىدىكى كۆرەشـتە مەمـۇن (هــارۇن رەشــتىنىڭ ئــوغلى) نــى قــولداپ، ئۇنىڭ باغدات خەلىپىلىگىنى تارتىۋىلىشقا ياردەم بەرگەن ئىدى.

مەمـۇن 813 ـ يىلـى خەلىپىلىــك تەخـتىگە چىققانــدىن كېـيىن، تــاھىر ئىبنــى ھۈسـەيىننى ئەڭ يــېقىن كىشــىلىرى قاتارىغــا كىرگــۈزۈپ، باغــداتتا لەشــكەر باشــلىقلىقىغا، كېــيىن ئىرانــدا ئىگىلــك باشــقۇرۇش مەھكىمىســىنىڭ باشـلىقلىقىغا تەيىنلــدى. مىلادىنىــڭ 821 ـ يىلــى ئــۇنى خۇراســانىڭ نــائىبى (ۋالــى دەرىجىلىــك ئەمەلــدار) قىلىــپ بەلگىلــدى. تــاھىر ئىبنــى ھۈســەيىن خۇراسـانىنىڭ پادىشـاھلىقىنى قولغـا ئالغانـدىن كېـيىن، ئـۇنى مۇسـتەقىل دۆلەتـكە ئايلانــدۇرۇش مەقســىدىدە، مەســچىتلەردە خەلــپە نامىغــا ئوقۇلــدىغان قــۇتبىنى چىقىرىــپ تاشــلىدى. بــۇ ئۇنىــڭ خەلــپىگە قارشــى ئاشــكارە ئىسـيان كۆتـۈرگەنلىكى ئىــدى. تــاھىر 822 ـ يىلــى ۋاپــات بولــدى. ئۇنىــڭ ئورنىغــا (ۋالىلىققــا) ئابــدۇللا ئىبنـى تـاھىر چىقتـى. ئابـدۇللا تـاكى ئۆمرىنىـڭ ئـاخىرقى يىللىـرىغىچە (مىلادىنىـڭ 844 ـ يىلىغــچە) بــۇ مەنســەپنى ئىگەلــلەپ، خەلــپە دۆلــتىگە ســاداقەتلىك بىلــدۈرۈپ كەلــدى. ئــۇ ئەرەپــلەر ھۆكۈمرانلىقىغــا قارشــى خەلــق قــوزغىلاڭلىرىنى دەھشــەتلىك باســتۇردى، دىخــانلار ئۈســتىدىن ئېلىنىــدىغان بــاج ـ ســېلىقنى ھەددى ـ ھېسابســىز كــۆپەيتتى. «تــارىخي تەبــرى» دېــگەن كىتاپتــا بايــان قىلىنىشــىچە، ئابــدۇللا ئىبنــى تــاھىر ئــۆزىگە قاراشــلىق ۋىلايەتلەردىــن توپلىغــان سـېلىقنىڭ مىقـدارى 48 مىليـون دەرھەمـگە يەتـكەن. ئـۇ ھەر يىلـى خەلـپىگە 44 مىليــون 846 مىــڭ دەرھەم ئاقچــا، 13 ياخشــى ئــات، 2000 قــوي، 2000 قــۇل، 1187 تــوپ بــوز تــۆلەپ تۇرغــان. تــاھىر مۇشــۇ يــوللار بىــلەن خەلقنــى قــاتتىق ئەزگەن.

بارتولــد ئۆزىنىــڭ «ئىرانــدىكى دىخــانلار ھەرىكىتىنىــڭ تــارىخى» دېــگەن ئەســرىدە بايــان قىلىشــىچە، ئابــدۇللا ئىبنــى تــاھىر 839 ـ يىلــدىكى تابارىسـتان دىخــانلار ھەرىكىتىنــى باستۇرۇشــقا ئاكتىــپ قاتناشــتى. تاھىرنىــڭ ھۆكۈمرانلىقىغــا بــوي سـۇنمىغان سـامانىلار ئۇنىڭغـا قارشـى ھەرىـكەن قىلىـپ، ئـاخىر ھـاكىمىيەتنى تارتىۋالــدى. تــاھىرىيە خــانلىقى 873 ـ يىلــى يىقىلــدى. شــۇنىڭ بىــلەن مــاۋرا ئــۇننەھردە بىــر ئەســر داۋام قىلغــان كــۆرەش نەتىجىســىدە ســامانىلار خــانلىقى مەيدانغا كەلدى.

2- بۆلۈم سامانىلار خانلىقى

(874ــ999 -يىللار)

سامانىلار خانلىغى ماۋرا ئۇننەھرده قۇرۇلغان ئىسلام دۆلىتىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ دۆلەت ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئىبنى مانسۇر ئىبنى سامانى نامى بىلەن قىسقارتىلىپ «سامانىلار دۆلىتى» دەپ ئاتالغان.

سامانىلار دۆلىتىنىڭ تەۋەسىگە خۇراسان، ماۋرا ئۇننەھر ۋە جۇرجان قاتارلىق جايلار كىرەتتى. بۇ دۆلەت ئىسلام دىنىنى ماۋرا ئۇننەھردىن شەرققە كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئوينىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە سامانىنىڭ 4 ئوغلى خانىدانلىققا ۋارىسلىق قىلدى. سامانىنىڭ ئوغۇللىرى مەمۇنغا قارشى كۆتىرىلگەن قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا قاتناشقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە ئاتەشپەرەسلىكتىن ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، مەمۇننىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. كېيىن مەمۇن ئۇلارنى ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى.

سامانىلار دۆلىتى فېئوداللىق دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققى قىلغان، تاۋار ئىگىلىگى راۋاجلانغان ئىدى. سامانى 820 ـ يىلىدىن 865 ـ يىلىغىچە پەرغانە ۋادىسىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ 865 ـ

يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئەخمەت سامانىلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى (865ـ892). ناسىر تەختكە چىقىپلا ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۇخارا، شاش ۋە قاشقا ۋادىسىغا ھەتتا قەشقەرغىچە يۈرۈش قىلدى.

خۇراسان ھاكىمى مۇھەممەت ئىبنى تاھىرنىڭ ئىنىسى ھۈسەيىن ئىبنى تاھىر 874 ـ يىلى بۇخارانى ئېلىپ، بۇخارا ۋە خارەزىم ۋىلايىتىگە ۋالى بولدى. ئۇ بو قېتىمقى يۈرۈشتە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ، ئاتىرشا شەھەر ئاھالىسىنى بۇلىدى ۋە قىردى. ھۈسەيىن بۇخارا ھاكىمى بولغان ۋاقتىدا ئۆزىگە قاراشلىق جايلارغا ئېغىر سېلىق سالدى. ئاھالىنى پۇللارنى كۆمۈش پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاھالە قاتتىق نارازى بولدى. نارازى بولغان خەلق ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە ئۇردىغا ئوت قويدى. شەھەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى سەمەرقەنتتىكى ناسىر ئىبنى ئەخمەتكە ۋەكىل ئەۋەتىپ، سامانىلار خانلىقىدىن ھۈسەيىننى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ھاكىم ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەكلىپ ناسىر ئىبنى ئەخمەتنى خوشال قىلدى. چۈنكى ئۇ ماۋرا ئۇننەھرنى سامانىلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتقان ئىدى. ناسىر ئىبنى ئەخمەت ئۆز ئىنىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنى بۇخاراغا ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى. ھاكىم ئالماشقان بولسىمۇ، ئېزىلگەن دېخانلار يەنىلا ھېچقانداق ياخشىلىق كۆرمىدى.

ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت (874ـ907 ـ يىللىرىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) يەنىلا دېخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش بىلەن بەنت ئىدى. نەرشەخى[8] «بۇخارا تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە: «بەركەت بىلەن راستان ئوتتۇرىسىدا 4 مىڭ دېخان قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئىسمايىل قوزغىلاڭچى دېخانلارنى قورال كۈچى بىلەن باستۇردى» دەپ بايان قىلغان.

ناسىر ئىبنى ئەخمەت ئاشۇ يىللاردا پۈتۈن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمدارى سۈپىتىدە كۈمۈش پۇل چىقاردى. بۇ ئىلگىرى تاھىرىلەرگە بېرىلگەن ئىمتىياز ئىدى. 887 ـ يىلى سەمەرقەنتتە چىقىرىلغان پۇل (دەرھەم) سامانىلارنىڭ تۇنجى دەرھەملىرىدىن بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ناسىرغا بوي سۇنۇشنى خالىماي، مۇستەقىل بولۇشقا ھەرىكەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سەمەرقەنت غەزنىسىگە سېلىق، باج تاپشۇرۇشنى رەت

قىلـدى. ناسـىر ئىبنـى ئەخـمەت بىـلەن ئۇنىـڭ ئىنىسـى ئىسـمايىل ئىبنـى ئەخـمەت ئوتتۇرىسـىدا دۈشمەنلىشـىش ھەرىكىتـى باشـلىنىپ، تـاكى 888 ـ يىلىغـىچە داۋام قىلـدى. بـۇ قېتىمقـى ئۇرۇشـتا ناسـىر ئىبنـى ئەخمەتنىـڭ قوشـۇنلىرى يېڭىلىـپ قالـدى، مـاۋرا ئـۇننەھر پۈتـۈنلەي ئىسـمايىل ئىبنـى ئەخمەتنىـڭ قولىغـا ئـۆتتى. ناسـىر ئـۆز ئۆمرىنىـڭ ئـاخىرقى يىللىرىنـى سـەمەرقەنتتە ئۆتكـۈزۈپ، 893 ـ يىلـى ۋاپـات بولـدى. ئۇنىـڭ ئورنىغـا ئىسـمايىل تەخـتكە چىقىـپ ئۇزۇنغـا قالمـاي تىرازغـا قـاراپ يـۈرۈش قىلـدى ۋە بـۇ جايـدىكى تۈركلەرنىـڭ 10 مىڭـدەك ئەسـكىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنـى قولغـا چۈشـۈردى، نۇرغـۇن ئولجىغـا ئىـگە بولـدى. ئىسـمايىلنىڭ بـۇلاڭ ـ تـالاڭ قىلىـپ قولغـا چۈشـۈرگەن ئـولجىلىرى ھەر بىـر ئـاتلىق ئەسـكەرگە 10 مىـڭ دەرھەمـدىن تـوغرا كەلـدى. ئىسـمايىل تـارازنى ئىگىلىگەنـدىن كېـيىن بۇتخـانىلارنى چېقىـپ، ئۇنىـڭ ئورنىغـا مەسـچىت بىنـا قىلـدى. مـۇپتى، شەيخۇلئىسـلام مەنسـەپلىرىگە دىنىـي كىشـىلەردىن قويـۇپ، ئـۇلارنى ئۇسـتاز نـامى بىـلەن ئاتىـدى. 9 ـ ئەسـىرنىڭ 90 ـ يىللىرىـدا ئىرانـدا ئىسـلام دىنىنـى كېڭەيتىشـتىكى تاشـقى سىياسـەت ئۆزگىرىـپ، مـۇھىم نوقتـا شـىمالىي ۋە جەنـۇبىي رايونلارغـا قارىتىلـدى. خۇراسـاننىڭ ھـاكىمى ياقۇپنىـڭ ئۇكىسـى ئىمرسـەپپا ئـارى (879ــ900 ـ يىلـلار) ئىسـمايىل ئىبنـى ئەخمەتنىـڭ زاماندىشـى ئىـدى. باغـدات خەلىپىلىگـى ئىمىـر سـەپپا ئـارى بىـلەن ئىسـمايىل سـامانىنى ئۆزئـارا ئۇرۇشـقا سـېلىپ قويـۇپ، ئىسـمايىلدىن پايـدىلانماقچى بولـدى. ئـۇلار 900 ـ يىللارغـىچە ئۇرۇشـتى. بـۇ ئۇرۇشـتا ئىسـمايىل غەلىبە قىلـدى. شـۇنىڭ بىـلەن سـامانىلار دۆلىتـى يەنىمـۇ مۇسـتەھكەملەندى. ئۇرۇشـتىن كېـيىن ئىسـمايىل شـەرقىي ئىراننىـڭ چـوڭ ئوبلاسـتلىرىنى قوشـۇۋېلىپ، ئـۆز دائىرىسـىنى كېڭەيتتـى. ئـۇ تېخىمـۇ قۇدرەتلىـك دۆلەت قـۇرۇش ئۈچـۈن، بىـر تەرەپـتىن، فېئـودال ئاقسـۆڭەكلەرنى قولغـا كەلتـۈرۈش يولىـدا ئاكتىـپ ھەركەت قىلسـا، يەنە بىـر تەرەپـتىن، تـۈركلەردىن ياللانمـا قوشـۇن قۇرۇشـقا تىرىشـتى. ئىسـمايىل ۋە ئۇنىـڭ ۋارىسـلىرى مـۇنتىزىم دۆلەت تەشـكىللاتىغا ئىـگە بولغـان بولسـىمۇ، لېكىن ئـۇ دۆلەت ئىچىـدىكى زىـددىيەتلەرنى ھەل قىلىـپ كېتەلمىـدى. بـۇ دەۋردىكـى ئاساسـىي زىـددىيەت ھۆكـۈمران سىـنىپ بىـلەن دىخـانلار ۋە فېئـودال ئاقسـۆڭەكلەرنىڭ دىخـانلار ۋە ھـۈنەرۋەنلەرنى رەھىمسـىز ئېكسپىلاتسـىيە قىلىشـى دائىـم نارازىلىقنىـڭ توغۇلۇشـىغا، قوزغىلاڭنىـڭ كۆتىرىلىشىگە سەۋەپ بولاتتى.

سامانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە يۈرگۈزگەن مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. سامانىلار ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ھەركەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن غەزنە، گۇرجىستان، خارەزىم، ئىسپىجاپ قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرالمىدى. بۇ جايلاردىكى يەرلىك ھاكىملار مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئېتراپ قىلمىدى.

ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشتا سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئىدىيىدىكى كىشىلەرگە ۋە فېئوداللارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان كىشىلەرگە تايىنىپ ئىش كۆردى. ئىسمايىلنىڭ ئوغلى ئەخمەت (907ــ914 ـ يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) ئەرەپ تىلىنى دۆلەت تىلى قىلىپ بېكىتىشنى قۇۋۋەتلەپ، ئەرەپ تىلىنى بىلگەنلەرگە ھامىلىق قىلغانلىقتىن، ساراي ئەمەلدارلىرى بىلەن تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تەختكە ئەخمەتنىڭ 8 ياشلىق ئوغلى ناسىر II (914ــ943 ـ يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) چىقتى. ناسىر كىچىك بولغانلىقتىن دۆلەتكە رەھبەرلىك قىلىشنى ئۇنىڭ ۋەزىرى ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت جەيھانى ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

ئەخمەت ئىبنى ئىسمايىل ھايات چېغىدا سامانىلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيانلار كۆتىرىلگەن ئىدى. ئىسمايىلنىڭ ئۇكىسى ئىسھاق ئىبنى ئەخمەتمۇ سەمەرقەنتتە قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئەمما بۇ قوزغىلاڭ قانلىق باستۇرۇلدى. 914 ـ يىلى ئەتىيازدا ئەبۇ سالىق مانسۇر ئىبنى ئىسھاق سەمەرقەنتتە قوزغىلاڭ كۆتەردى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا دۆلەتنىڭ جەنۇپ تەرەپلىرىدە ئومۇمى يۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتىرىلىشكە باشلىدى. ھەتتا بۇ قوزغىلاڭغا ئەخمەت ئىبنى ئىسمايىلنىڭ ئەڭ سادىق لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان ھۈسەيىن ئىبنى ئېلىمۇ قاتناشتى. بۇ قوزغىلاڭمۇ دەھشەتلىك ھالدا باستۇرۇلدى. لېكىن، خەلقنىڭ قارشىلىقى بۇنىڭلىق بىلەن ھەرگىز پەسىيىپ قالمىدى. تاشكەنت ۋە قەشقەرنىڭ ياردىمى بىلەن 922 ـ يىلى ئېلى ئىبنى ئىسھاق باشچىلىقىدا سامانىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىلدى. مۇشۇ مەزگىللەردە قارامىت⑨ مەزھىبى پۈتۈن مەملىكەتكە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. قارامىتلەر سامانىلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كىشىلىرىنى سامانىلار دۆلىتىگە كىرگۈزدى. ناسىر II زامانىسىدا خۇراسان، ماۋرا ئۇننەھردە

قارامتىلەرنىــــڭ تەســــرى كەڭ تارقالـــدى. ســـامانىلارنىڭ ئەمەلـــدارلىرىمۇ بــــۇ مەزھەپنــى قوبــۇل قىلــدى. ئــاخىر ناســر II مــۇ قــارامىتە مەزھىپىنــى قوبــۇل قىلىشــقا مەجبۇر بولدى.

ناســر II دەۋرىــدە مۇھەممەت ئىبنــى ئەخــمەت نەخشــەبى مــاۋرا ئــۇننەھردىكى قارامىتلەرنىـــڭ رەھبــرى ئىـــدى. ناســر II مـــۇ ئۇنىـــڭ تەكلىـــۋى بـــلەن ئىـــش كـــۆرەتتى. نەخشـــەبى فـــاتىمە خەلىپىلىگـــى دەۋرىـــدە بۇخـــارا زىندانىـــدا ئـــۆلگەن خۇراســـان قارامىتىلەرھەركىتىنىـــڭ چـــوڭ رەھبـــرى ھۈســـەيىن ئىبنـــى ئىيلىنىـــڭ خـــۇنى ئۈچـــۈن ســـامانىلار ھـــاكىمىيىتىنى 119 مـــىڭ دىنـــار تۆلەشـــكە مەجبـــۇر قىلـــدى. ســـامانىلارنىڭ قارامىتلەرنىـــڭ مەنپەئەتـــى ئۈچـــۈن كۆرىشـــى ئىســـلام ئۆلىمـــالىرى بـــلەن تـــۈرك ئەســـكەرلىرى ئىچىـــدە قـــاتتىق نـــارازىلىق قوزغىـــدى. تۈركلەرنىـــڭ نـــارازىلىقى ئەمىـــرگە قارشـــى جامـــائەت پىكـــرى تەييارلىـــدى. نەتىجىـــدە ناسىر II تەختنى ئۆز ئوغلى نوھقا بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

نـــوھ تەخـــتكە چىقىـــش بىلەنـــلا ئـــۆز ئاتىســـى ناســـر II نـــى زەنجىـــرلەپ زىنـــدانغا تاشـــلىدى، ئارقىـــدىنلا نەخشـــەبىنى دارغـــا ئېســـىپ ئۆلتـــۈردى. شـــۇنىڭ بـــلەن مەملىكەتـــتە قـــارامىتە مەزھـــبىگە قارشـــى ھەركەت باشـــلىنىپ، ئۆلارنىـــڭ مـــال ـ مۈلـــۈكلىرى مۇســـادىرە قىلىنـــدى. نـــوھ قـــارامىتلەرنى قـــورال كـــۈچى بـــلەن يوقاتمـــاقچى بولغـــان بولســـىمۇ، يوقىتالمـــدى. قارامىتلەرنىـــڭ تەســـرى مـــاۋرا ئۇننەھر ھەم خۇراساندا ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ساقلىنىپ كەلدى.

نـــوھ ئىبنـــى ناســـر (943ـــ954 ـ يىلـــلاردا ھـــاكىمىيەت يۈرگـــۈزگەن)نىـــڭ ھۆكـــۈمرانلىقى باشـــلانغاندىن تارتـــىپ ســـامانىلار دۆلىتـــى خەلـــق قوزغىلاڭلىرىنىـــڭ زەربىســـىدە بارغانســـېرى ئاجىزلاشـــتى. قـــوزغىلاڭچىلار 942 ـ يىلـــى ســـامانىلار دۆلىتىنىـــڭ غەزىنىســـىنى بـــۇلاپ قۇرۇقـــداپ قويـــدى. شـــۇنىڭ بـــلەن دۆلەتنىـــڭ مالىيىســـى ئىنتـــايىن قـــيىن ئەھۋالـــدا قالـــدى. نـــوھ مـــالىيە ئەھـــۋالىنى ئوڭشـــىماقچى بولـــۇپ، ئـــالۋاڭ ـ ياســـاقنى ھەددىـــدىن ئـــارتۇق كۆپەيتـــۋەتتى. ئۇنىـــڭ ئۈســـتىگە ئـــالۋاڭ ـ ياســـاقنى مـــۇددەتتىن بـــۇرۇن يىغىـــۋېلىش ئۈچـــۈن ھەر خىـــل چـــارە ـ تەدبىرلەرنـــى قوللانـــدى. نـــوھ ھۆكۈمرانلىـــق قىلغـــان دەۋرىـــدە ئـــالۋاڭ ـ ياســـاقنى قەرز ئورنىـــدا مـــۇددەتتىن بىـــر يىـــل بـــۇرۇن يىغىـــۋالاتتى. لـــېكىن بـــۇ قەرزنـــى ھۆكـــۈمەت ھېچقاچـــان تـــۆلىمەيتتى. روھـــانىلار تەرەپـــدارى بولغـــان نـــوھ ئۆلارنىـــڭ

ۋەكىلى ئابدۇلفەزلى مۇھەممەت سۇلايماننى ۋەزىرلىك مەنسىپىگە تەيىنلىدى. ئۇ ھاكىمىيەتنى روھانىيلارنىڭ ياردىمى بىلەن مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش قىلدى؛ مەمۇرى ئەمەلدارلارنى روھانىيلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە بەلگىلىدى. ئۇ ھەتتا روھانىيلارنى سېلىق تۆلەشتىنمۇ ئازات قىلدى.

يېڭى تەيىنلەنگەن ۋەزىر مۇھەممەت سۇلايمان پەقەت دىنىي ئىشلار بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا قىزىقمىدى. ھەر خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئالۋاڭ ـ ياساقنى ئۆزلىرى خالىغانچە ئاشۇرۇپ، ئۆز يېنىنى تولدۇرغانلىقى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. مالىيە ئەھۋالىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە يامانلىشىشى، ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى نارازىلىقنىڭ كۈچىيىشى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يۈز بەرگەن بۇ ئەھۋاللارنى ياخشىلاشقا قادىر ئەمەسلىكى دۆلەتنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە خەلقنىڭ قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. نوھنىڭ ئاكىسى ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەت نوھقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن خۇراسان نائىبى ئەبۇل ئېلى چېغانىينىڭ ياردىمى بىلەن 947 ـ يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى. نوھ سەمەرقەنتكە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەبۇل ئېلى بۇخارادىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، نوھ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارنى قاتتىق بېسىقتۇردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ئەبۇ ئەلى چېغانى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشتە نوھ بىلەن ئەبۇل ئېلى ئوتتۇرىسىدا يارىشىش كېلىشىمۇ تۈزۈلگەن بولسىمۇ، كېلىشىمنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا يەنى 954 ـ يىلى نوھ ۋاپات بولۇپ كەتتى. بۇ كۆرەش نوھنىڭ ۋارىسى ئابدۇلمۇلۇك (954ــ 961 ـ يىللاردا ھاكىيەت يۈرگۈزگەن) دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتى. ئابدۇلمۇلۇك سارايىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق مەنسىپىنى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئېل تېگىنگە تۇتقۇزدى. ئابدۇلمۇلۇك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر III تەختكە چىقتى. ئەمما ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ كۆرەش يەنە داۋاملاشتى. بۇخارا ئاھالىسى قوزغىلاڭ كۆتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئەمىر سارىيىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ۋە سارايغا ئوت قويدى. ناسىر III ئۆزۈن ئۆتمەي تەختتىن ئاغدۇرۇلدى. نەتىجىدە ئېل تېگىن غەزنەگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ غەزنەدە دۆلەت قۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، مەقسىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي، 963 ـ يىلى ۋاپات بولدى.

مۇشۇ پەيتتە سامانىلار ھاكىمىيىتى ئىچىدىكى كۆرەش، بولۇپمۇ ساراي ئىچىدىكى كۆرەش قاتتىق ئەۋج ئالدى. بۇ ئەھۋال سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش پەيدا قىلدى. سامانىلارغا قاراشلىق ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى جايلار مۇشۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ دارامىتى زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. يېڭى ۋەزىرمۇ تەرتىپ ئورنىتالمىدى، نۇرغۇن جايلار قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. قوشۇنلارنىڭ خەلق ئۈستىدىكى جەبرى ـ زۇلمى ئاشتى، ھاكىمىيەت تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. ۋەزىرنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى ئاقمىدى. ناسىر ئارسلانخان ئىلىك 999 ـ يىلى سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار خانلىغى مۇنقەرەز بولدى.

3. بۆلۈم سامانىلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى

9ــ10 ـ ئەسىرلەردە، سامانىلار دۆلەتنى ۋىلايەتلەرگە بۆلۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. سامانىلارنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى «ئەمرۇلمۆمىنىن» (مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئاباسىلار سامانىلار دۆلىتىنى ئۆزىگە تەۋە دەپ قارىغاچقا، ئاباسىلار خەلىپىسى ئۇلارغا مۇشۇ نامنى بەرگەن ئىدى. سامانىلار ئاباسىلار خەلىپىلىرى قوللانغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. سامانىلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى «مەركىزىي مەھكىمە» يەنى دەرگاھ (ساراي) ۋە «دىۋان» (ئىدارە) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بولۇپ، پۈتۈن دۆلەت 10 باشقارما بىلەن ئىدارە قىلىناتتى.

سامانىلار دەۋرىدىكى مەھكىمە تۈزۈمى پارسلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، دۆلەت ئاپپاراتى مەركىزى مەھكىمە بىلەن دىۋاندىن تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ئاپپارات خەلىپىگە ۋاكالىتەن دۆلەتنى باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. بىز بۇنىڭدىن شەرقتىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلارنىڭ ھەممە ئورگانلىرى ئىككى چوڭ سىستېما يەنى «مەھكىمە ـ دەرگاھ» ۋە «دىۋان»غا بۆلۈنگەنلىكىنى كۆرىمىز. سامانىلارنىڭ مەھكىمىسى ۋە دىۋانىنىڭ باشلىقلىرى باش ھاجىپ، باش مىرزا، مىرزىلار ۋە باشقىلاردىن تەركىب تاپاتتى. سامانىلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئورگىنى بولغان دەرگاھنى باشقۇرىدىغان كىشى دۆلەتنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى ھەممە ئىشلارغا ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن ئەڭ ئابرويلۇق شەخسلەردىن بولۇپ ھېسابلىناتتى.

مەركىزى مەھكىمە 10 دىۋاندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ ھەقتە نەرشەخى ئۆزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «يۇقىرىدا مەركىزى باش مەھكىمە يەنى دەرگاھ ھەم دىۋان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا باش ھاجىپ⑩ ۋەزىر ۋە دىۋان ئەمەلدارلىرى بولاتتى. باش مەھكىمە ۋىلايەتلەرگە ھاكىم تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى» دەپ بايان قىلىدۇ. باش مەھكىمە دىۋان، باشقارمىلاردىن تەشكىل قىلىناتتى. ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلەرنى باش ھاجىپ باشقۇراتتى.

1. «دىۋان مۇستەخى» ب ـ مەھكىمىنىڭ باش مالىيە باشقارمىسى بولۇپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈن مالىيىسىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا يەنە مەخسۇس ھىساپچىلار ئىشلەيدىغان بۆلۈملەر بولۇپ، ئۇلار دۆلەتنىڭ كىرىم ـ چىقىمىنى ئېنىقلاپ تۇراتتى.

2. «دىۋان ئەررا سائىل» ـ مەھكىمىنىڭ خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئورگان ئىدى.

3. «دىۋان ئىنشا» ـ بۇيرۇق ـ يارلىق باشقارمىسى بولۇپ، مەھكىمىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم باشقارمىلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ باشقارما دۆلەتنىڭ ھۆججەت، خەت ـ ئالاقىلىرىنى، ھەتتا باشقا دۆلەتلەر بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىشلىرىنىمۇ باشقۇراتتى.

4. «دىۋان شاھبۇششۇرات» ـ مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى، دۆلەت ئىشلىرىغا مەسلىھەت بەرگۈچى ئورگان ئىدى.

5. «دىۋان ساھىبەلبەرد» ـ پوچتا باشقارمىسى. ئۇ دۆلەتنىڭ پوچتا خىزمىتىگە مەسئۇل ئورگان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا يەرلىك پوچتا بۆلۈملىرى بار ئىدى. بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر ـ پارمانلىرىنى تۆۋەنگە تېز يەتكۈزۈشتى تاشقىرى، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۈستىدە يوشۇرۇن مەلۇمات يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

6. «دىۋان مۇختەسىپ» ـ بازارغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان باشقارما بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ سودا ـ سېتىق ئىشلىرىغا، قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن باھا بويىچە سېتىلىشىغا ۋە بازار باشقۇرۇش ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى. بۇ ئورگان كېيىنكى چاغلاردا ئاھالىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىنىڭ ياخشى ـ يامانلىغى، مەسچىتلەرگە بېرىش ـ بارماسلىغى، ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ـ ئىچمەسلىگى ئۈستىدىنمۇ نازارەت قىلىدىغان بولدى.

7. «دىۋان مۇشرىبان» ـ غەزنىدىكى پۇلنىڭ چىقىم قىلىنىشىغا ۋە سارايغا كەتكەن خىراجەتلەرگە نازارەت قىلىدىغان باشقارما ئىدى.

8. «دىۋان مۇھتەسىپ ـ ئىلىم ـ پەنگە مەسئۇل باشقارما بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

9. «دىۋان مۇشرىپ» ـ مەمۇرى خادىملارغا نازارەت قىلغۇچى باشقارما بولۇپ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىدىغان ئورگان ئىدى.

10. «دىۋان ئاۋقاب» ـ ۋەخپە يەرلەرنى باشقۇرىدىغان باشقارما ئىدى.

قازى، شەيخۇل ئىسلام، رەئىس، خاتىپ قاتارلىق ئەمەلدارلار دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى.

سامانىلار دەۋرىدىكى مەھكىمە ۋە دىۋاندا ئەمەلدارلىق قىلغۇچىلار مۇسۇلمان روھانىلىرىدىن بولۇشى شەرت ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۇقۇرى تەبىقىدىكى دىنىي كىشىلەردىن بولۇشى، مەلۇم دەرىجىدىكى مەلۇماتقا ئىگە بولۇشى، ئەرەپچە، پارسچە تىللارنى ۋە قۇرئاندىكى ئەر ـ پەرمانلارنى پىششىق بىلىشى، ھەر خىل پەنلەردىن خەۋەردار بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ھۆكۈمەت مۇشۇنداق كىشىلەرنى تاللاپ، مەھكىمە، دىۋان ئەمەلدارلىقىغا تەيىلەيتتى.

سامانىلار دۆلىتىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەردىن قوبۇل قىلىنغان ۋە ياللانغان ئەسكەرلەر ئىدى. نىزامۇلمۇلۇك[11] ئۆزىنىڭ «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» ۋە «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە سامانىلارنىڭ ئاساسىي قوغدىغۇچى قوشۇنى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: «سامانىلارنىڭ باش مەھكىمىسىنى قوغدىغۇچى مۇھاپىزەتچى قوشۇن ۋە ياللانما قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى ياش ئوغۇزلار، تۈركلەر ۋە تۈركمەن يىگىتلىرىدىن ئىدى. ئۇلار پىيادە ئەسكەرلەر بولۇپ، 1 ـ يىلىدا ئاتقا مىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىناتتى. كىيىم ـ كېچەكگە زىندان ماتا دىن[12] كىيىم بېرىلەتتى؛ 2 ـ يىلى بۇ ئەسكەرلەرگە ئاددى ئىگەرلەنگەن ئات بېرىلەتتى؛ 3 ـ يىلى بۇ ئەسكەرلەرنى باشقا ئەسكەرلەردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن كەمەر، ياخشى كىيىم ـ كېچەك، كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن قارا مووۋۇت قالپاق بېرىلەتتى؛ 4 ـ يىلى چېدىر باشلىقى دېگەن ئەمەل بېرىلەتتى، ئاندىن ئەمەلدارلىققا كۆتۈرىلەتتى».

سامانىلار دەۋرىدە مۇئاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ھۆكۈمەت ئەسكەر ۋە خىزمەتچىلەرگە ھەر ئۈچ ئايدا بىر قېتىم ئومۇمىي يۈزلۈك مۇئاش بېرەتتى. ھەر قېتىمدا 5 مىليون دەرھەمدىن كېتەتتى. بىر يىلغا تەخمىنەن 20 مىليون دەرھەم سەرپ قىلىناتتى.

سامانىلار دۆلىتى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى جايلارنى مەھكىمە ئارقىلىق باشقۇردى. خارەزم، تاشكەنت، غەزنە ۋە جۇرجان قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىملىرى سامانىلارغا خىراجەت تۆلەيتتى، ئۇلار مۇستەقىللىق خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. شۇڭا كېيىنكى

دەۋرلەردە، ئۇلار سامانلارغا بوي سۇنماستىن، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان بولدى، بۇنى كۆرگەن باشقا جايلارمۇ مۇستەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشى ئەينى دەۋردىكى سامانىلار ھاكىمىيىتىدە بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

4- بۆلۈم سامانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

سامانىلار دەۋرىدە، ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە، بولۇپمۇ زەرەپشان ۋادىسىدا دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىشلاقلار مەيدانغا كېلىپ، دېخانچىلىق تەرەققىي قىلدى. قىشلاقلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن سودا تەرەققىي قىلدى. سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس ياراتتى. زەرەپشان، قەشقەر ۋادىلىرىدا، پەرغانە، تاشكەنت ۋە خارەزمدە دېخانچىلىق ئىشلىرى سۇغىرىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇغداي، ئارپا، شال، نوقۇت، كېۋەز، مايلىق دان قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا زەرەپشان ۋادىسى ئەڭ مۇھىم كېۋەزچىلىك رايونى ئىدى. دېخانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى باغۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس ياراتتى. بۇ جايلاردا شاپتۇل، ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئۆرۈك، ئالما، نەشپۈت، ئانار، بېھى قاتارلىق مېۋىلەر كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلەتتى.

ماۋرا ئۇننەھر ئاھالىسىنىڭ ئىقتىسادىدا دېخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكتىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزا ـ قىشلاق ئاھالىسى ئىچىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپ ئىدى. زىندان قىشلاقتا ماتا، گەزلىمە ۋە يۇڭ رەختلەر توقۇلاتتى. بۇخارا ۋە باشقا جايلاردا گىلەمچىلىك سانائىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيتتى. نەرشەخى ئۆزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە: «بۇ جايلاردا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئىران، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا چىقىرىلاتتى» دەپ بايان قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنت سودا مەركىزى ئىدى. سەمەرقەنتنىڭ لاتا قەغىزى مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋرلەردە ماۋرا ئۇننەھردە كارۋان سودىسى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇلار جەنۇبىي ۋە شەرقىي رايونلارغا قاتنايتتى. جۇڭگو، ئەرەبىستان، مىسىر، ئىراننىڭ مەدەنىيىتى قەدىمقى يىپەك يولى ئارقىلى بۇ رايونغا تەسىر قىلغان ئىدى. نەتىجىدە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ مەدەنىيەتمۇ راۋاجلاندى.

11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا خارەزم مەمۇنىنىڭ پايتەختى ھەم مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئىدى. بۇ جايغا نۇرغۇن ئالىملار توپلاندى. شۇ دەۋردە ئەبۇ ئېلى ئىبنى سىنا (980ـ1037 ـ يىللار) ۋە ئەبۇ رەيھان مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت ئەل

بىرونىي (973ــ1048 ـ يىللار) غا ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلار مەيدانغا كەلدى.

تارىختا خارەزىمنىڭ مەدەنىيىتى بىرونىنىڭ نامى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغاندۇر. ئەبۇ رەيھان بىرونىي قەيات شەھەر ئەتراپىدىكى «بۇرۇن» دەپ ئاتىلىدىغان قىشلاقتا 973 ـ يىلى دۇنياغا كەلدى. بىرونىي ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، ئاشۇ «بۇرۇن» دېگەن قىشلاقنىڭ نامىدىن ئېلىنغان. بىرونىي ياش ۋاقتىدا خارەزىم شاھىنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلغان. ئۇ «ئەل ئەسەر ئەل باقىيە ئانەل قورونال خالىيە» («ئەجدادلاردىن قالغان يادىكارلىق») ناملىق مەشھۇر كىتابىنى، ئاسترونومىيە ۋە باشقا مەسىلىلەر ئۈستىدە 150 تىن ئارتۇق ئىلمىي ئەسەر يازغان. ئۇ يەنە «ھىندىستان» ناملىق داڭلىق ئەسىر بىلەن دۇنياغا تونۇلدى.

شۇ دەۋرلەردە يەنە تارىخشۇناس ئابۇناسىر ئارراك، مۇھەممەت خارەزمى، ئەلغەدىغانى، ئەبۇ ناسىر فارابى، ئاركىندى، ئەررازى، ئەل مائارى، پەيلاسوپ ئابدۇساخىل، تىببىي ئالىم خۇمەر قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتتى. ئاتاقلىق تارىخشۇناس گەردىزىنىڭ «زەينولئاخبار» («گۈزەل خەۋەرلەر»)، بەيھەقى (966ــ1077 ـ يىللار)نىڭ 30 توملۇق چوڭ كىتاۋى، مەجىددىن (ۋاپاتى 1068 ـ يىلى)نىڭ «تارىخىي مۈلكى تۈركىستان) («تۈركىستان تارىخى»)، نىزامۇلمۇلكىنىڭ «سىياسەتنامە» ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» قاتارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

مەدەنىيەت تارىخىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان نەققاشچىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، بىناكارلىق سەنئىتىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

ئىزاھاتلار:

① ماۋرا ئۈننەھر ـ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىغىدىكى جايلارنىڭ نامى. سىر دەريانىڭ شىمالىدىكى جايلارمۇ ماۋرا ئۈننەھرگە قارايتتى.

② سۇياپ ـ چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان قەدىمىي شەھەر ئىدى. ھازىر توقماق شەھرىگە توغرا كېلىدۇ.

③ دارا I ـ ئىسكەندەر دارا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521 ـ يىلىدىن 486 ـ

يىل ئارىلىغىدا ئۆتكەن ئىران پادىشاھسى.

④ كاسان ــ تاشكەنت شەھرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، 8 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە پەرغانە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ پايتەختى بولغان.

⑤ ⑥ بارتولد: «موڭغۇللار دەۋرىدىكى تۈركىستان».

⑦ بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەنسەپدارى بەلخلىق بارماقلاردىن بولغاچقا، بۇ ھاكىمىيەت بارماقلار نامى بىلەن ئاتالغان.

⑧ نەرشەخى ــ ئابابەكرى مۇھەممەت ئىبنى قەئبەر نەرخەشى (؟ــ959) ــ ت.

⑨ فاتىمە خەلىپىلىگىدىن ئىلگىرى سۈرىيە ۋە ئىراقتا «قارامىتە» دېگەن نام بىلەن ئەركىن پىكىرلىك ئىسمايىل مەزھىبى مەيدانغا كەلدى. بۇ مەزھەبنىڭ ئاساسچىسى بولغان ھەمدانى تەخەللۇسلۇق بىر كىشىگە قارامىت دەپ نام بېرىلگەن ئىدى.

⑩ باش ھاجىپ ــ ئەرەپ تىلىدا ئەل ھاجىپ (ھاجىپلار ھاجىپى) دەپ ئاتىلىدۇ، ھاجىپ سامانىلار دۆلىتى ۋاقتىدا ساراي ئۆتۈنلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى ھېساپلىناتتى. بۇ ئۆتۈنۋانىنى غەزنەۋىلەر، كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىلارمۇ قوللانغان.

⑪ نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئېلى ھەسەن ئىبنى قۇس بولۇپ، 1092 ــ يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

⑫ زىندان ماتا ــ بۇخارادىكى زىندان قىشلاقتا ئىشلەنگەن ماتا زىندان ماتا دەپ ئاتالغان.

ئۈچىنچى باب قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

1ــ بۆلۈم قاراخانىلار خانلىقى مەيدانغا كەلگەن

دەسلەپكى دەۋر

9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ 13 ـ ئەسىرگە قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركى مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ماكانى بولغان شىنجاڭدا قاراخانىلار خانلىقى ۋە خوتەن خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ فېئوداللىق خاندانلىق مەۋجۇت ئىدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى كۇچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىغىچە بولغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان قاراخانىلار يەنى تۈرك ۋە ئىسلام خانلىقى ياشىغان ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى دۆلىتىمىز تارىخى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ گۈللۈپ ياشنىشى، مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلىشى ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى بىر مۇنچە قەدىمقى تۈركى قەۋملەرنىڭ قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىشى ئۈچۈن تارىختا چوڭ تۆھپە قوشتى ۋە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

«قارا» دىگەن ئىسىم قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق ئۇنۋانلىرىدا قوللىنىلغان. جامال قارشى ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى (ۋاپاتى مىلادىنىڭ 1082 ـ يىلى) يازغان «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسەر (ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن) دىن پايدىلىنىپ تۈزگەن «سۇراھ» (مىلادىنىڭ 1282 ـ يىلى تۈزۈلگەن) ناملىق لوغەتنىڭ ئەرەپچە «مولهقاتۇس سۇراھ» دىگەن ئىلاۋىسىدە: «قاراخانىلارنىڭ ئىسمى قارا نامى بىلەن ئاتىلىشتىن باشقا، خانلارمۇ ئۆزىگە ياغما ۋە قارلۇقلارنىڭ سىمۋول ئادىتى بويىچە دەسلەپتە <بۇقا> كېيىن <بۇغرا> دەپ لەقەم قويغان» دەپ كۆرسىتىلگەن.

قەشقەر خانلىقىنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنى قەدىمقى قاراخانىلاردىن بولغان مەشھۇر «قاراخان» (ئافراسىياپ)نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغانلىقى قەدىمقى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن. ئىرانلىقلار بۇ خاقان ياكى «قاراخان» نى پارس تىلىدا ئافراسىياپ دەپ ئاتىغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ خاقاننى «ئالىپ ئەرتۇڭا» دىگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»،

«شاھنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە بۇ قەھرىمان خاقان ھەققىدە نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىراننىڭ سامانىلار دەۋرىدە ئىران بىلەن تۇرانلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان. ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) تۇران مەملىكىتىنىڭ سەردارى سۈپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلىپ، شۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە ھالاك بولغان. شۇ زاماندىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىغا ۋە ئۆلۈمىگە بېغىشلانغان مەدھىيە ۋە مەرسىيىلەر پۈتۈن بىر داستان بولۇپ پۈتۈلگەن ئىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ داستاندىن پارچىلار بېرىلگەن:

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
ئېسىز ئاۋۇن قالدىمۇ.
ئۆزلەك ئوچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

(خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۆچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە ــ پارە بولماقتا.)①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئافراسىياپنى ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بوۋىسى دەپ رىۋايەت قىلغانلىقى ئۆز ئەۋلادىنى قەدىمقى بۈيۈك تۈرك خاقانىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسلام تارىخچىلىرىدىن ئىبنۇلئەسىر (ۋاپاتى 1232 ــ يىلى) «تارىخى كامىل» ۋە «مۇجمىئۇتتاۋارىخ» (1126 ــ يىلى يېزىلغان) ناملىق ئەسىرىدە، بەيھەقى (ۋاپاتى 1077 ــ يىلى) نىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە گەردىزىنىڭ «زەينۇلئاخبار» (1055 ــ يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، شۇنىڭدەك نېمىس تارىخچىسى پىرتساكنىڭ يېقىنقى يىللاردا يازغان ئەسەرلىرىدە «قاراخان»لار توغرىسىدىكى مەنبەلەر بايان قىلىنغان. دېمەك، بۇنىڭ يېقىنقى ئىسىم بولماستىن، ئەڭ قەدىمقى ئىسىم ئىكەنلىكى ئېنىق.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئەۋلادى قايسى نەسەبكە مەنسۇپلىقى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە قارىمۇ ــ قارشى سۆزلەر بار. بەزى تارىخلاردا قاراخانىلار خانلىقى قارلۇقلاردىن كېلىپ چىققان دېسە، بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنى ئاساس

قىلغـان دەيـدۇ؛ يەنە بەزىـلەر چېگىللەردىـن كېلىـپ چىققـان دەيـدۇ. ئىشـەنچلىك تـارىخىي ماتېرىيـاللار ۋە «تـۈركىي تىلـلار دىـۋانى»دا بايـان قىلىنغـان پـاكىتلاردىن قارىغانــدا، «ياغمــا» (تارىختــا ئــۇلار قــارا ياغمــا دەپمــۇ ئاتالغــان)لار قاراخــانىلار خــانلىقىنى تەشــكىل قىلىشــتا يېتەكچــى رول ئوينىغــان. خانلارنىــڭ چاپــاۋۇل قىسمى، كۆپىنچە، ياغمىلاردىن بولغان.

يــاغمىلار تــۈركى قەۋملەرنىــڭ بىــر قىســمى بولــۇپ ھىســابلىنىدۇ. تەخمىــنەن 742 ـ يىلــى تــۈرك خــانلىقى مــۇنقەرز بولغانــدىن كېــيىن، ھۆكۈمرانلىــق ھوقــۇقى دەســلەپ ئۇيغــۇر قــارلۇق ئىتتىپاقــدىكى باســمىللارنىڭ قولىغــا ئــۆتتى. بىــراق، باســمىللارنىڭ ھۆكــۈمرانلىقى ئىنتــايىن قىســقا بولــدى، كېــيىن ئۇيغــۇرلار قولىغــا ئــۆتتى. يــاغمىلار مۇشــۇ توققــۇز ئۇيغــۇر (ئىچكــى توققــۇز ئۇيغــۇر دەپمــۇ ئاتىلــدۇ) ئىچىــدىكى بىــر قەۋم بولــۇپ، 766 ـ يىللــرى ســۇياپ شــەھرىنى ئىگەلــلەپ، بــۇ شــەھەرنى ئــۆزلىرىگە پايتەخــت قىلغــان ئىــدى. قــارلۇقلار باشــلىقىنى «يــابغۇ»، «ئــوڭ يــابغۇ»، «ســول يــابغۇ» دەپ ئاتــايتتى. يــاغمىلار باشــلىقىنى «بــۇغرا»، «قاراخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتايتتى.

قاراخــانىلار خانلىرىنىــڭ كېلىــپ چىقىشــى، ئۇلارنىــڭ خــانلىق نەســەبىنىڭ شەكىللىنىشــىدە مەركىزىــي ھۆكــۈمەتنىكى ۋەكىللىــك خــاراكتىرگە ئىــگە نۇرغــۇن مــۈلكى، ھەربىــى ئەمەلــدارلار ۋە ھەربىــي قوشــۇنلار مــۇھىم رول ئوينىغــان. ئەممــا خــان جەمەتــى قــارلۇقلار بىــلەن چېگىلــلەر ئارىســىدىن چىقمىــدى. قاراخــانىلار خــانى تــۈركى قەۋملىــرى ئىچىــدە جەڭگىــۋارلىقى بىــلەن مەشــھۇر بولغــان ياغمىلاردىن چىقتى.

قاراخــانىلار خانلىقىنىــڭ شەكىللىنىشــى بىــلەن بىۋاســتە مۇناســىۋەتلىك بولغــان ياغمــالار ئــوردا، شــەھەرلەردە تــۇراتتى. ئۇنىــڭ فېئوداللىــق ئىقتىســادى تــۆرۈمى يۇكســەك دەرىجىــدە تەرەققــى قىلغــان ئىــدى. 9 ـئەســىردە، توققــۇز ئوغــۇز خەلقىنىــڭ جەڭگىــۋار ئالــدىنقى قىســمى بولغــان يــاغمىلارنى ئاساســي گەۋدە قىلغان ھالدا قاراخانىلار خانلىقى قۇرۇلدى.

قاراخــانىلار خــانلىقى ئۇيغــۇرلار تارىخىــدا ئەڭ گــۈللەنگەن ۋە قــۇدرەت تاپقــان فېئــودال خــانلىق ئىــدى. بــۇ خــانلىق ئىلگىــر ـ كېــيىن بولــۇپ 399 يىــل ھۆكــۈم ســۈردى. قاراخــانىلار مۇشــۇ ئــۇزاق مەزگىــل ئىچىــدە يۇقــۇرى گــۈللىنىش، تەدرىجــى زەئىپلىششتەك باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتتى.

قاراخــانىلار خانلىقىنىــڭ قۇرۇلۇشــى ئۇيغۇرلارنىــڭ مەدەنىــيەت تارىخىــدا

پـارلاق يېڭـى گـۈللىنىش دەۋرىنـى مەيـدانغا كەلتـۈردى. قاراخانىلارنىـڭ يۈكسـەك تەرەققـى قىلغـان دېخـانچىلىق، چـارۋىچىلىق ۋە قـول سـانائىتى ئاساسـىدا نۇرغـۇن مۇتەپەككـــۇرلەر، كەشـــپىياتچىلار، سىياســـىيونلار، ھەربىـــي مۇتەخەسســـلەر، ئەدىــپلەر، ســەنئەتكارلار، تارىخشۇناســلار، تىلشۇناســلار، تىببىــى ئــالىملار مەيــدانغا كەلــدى. ئــۇلار كېيىنكــى ئەۋلاتلارغــا مــول، قىممەتلىــك جاھانشــۇمۇل ئەســەرلەرنى قالدۇردى.

قاراخانىلارنىـــڭ كېڭەيگەنـــدىن كېيىنكـــى تېررىتورىيىســـى مەمـــۇرى جەھەتــتىن 3 چــوڭ قىســمغا بۆلــۈنگەن بولــۇپ، مەركىزىــي قىســمى «خاقــانىيە ئۆلكىســى» دەپ ئــاتىلاتتى، خاقــانىيە ئۆلكىســى قەشــقەرنى مەرگەز قىلغــان ھالــدا كۇچــا ۋە قوچــۇ شــەھرىدىن تارتــىپ ئىسســىق كــۆل بويىــدىكى بالاســاغۇننى ئــۆز ئىچىـگە ئالغـان ھالـدا، مىسـلاق، ئىلـى ۋادىسـىغا قەدەر بولغـان شـەرقىي رايـوننى ئـۆز ئىچىــگە ئــالاتتى؛ يەنە بىــر قىســمى غەربىــي قىســىم بولــۇپ، ئىسســىق كۆلنىــڭ غەربىــدىن كاســپى دېڭىــزىغىچە بولغــان كەڭ رايــوننى ئــۆز ئىچىــگە ئــالاتتى. بــۇ قىســمى تــالاس بىــلەن ســەمەرقەنتنى مەركەز قىلغــان ئىــدى؛ ئۈچىنچــى قىســمى شــەرقىي جەنــۇبىي قىســىم بولــۇپ، يەركەنــدىن تارتــىپ چەرچەنگــىچە بولغــان خــوتەن رايــوننى ئــۆز ئىچىــگە ئــالاتتى. بــۇ ئــۈچ چــوڭ قىســمدىن باشــقا يەنە ئىسسىــق كۆلنىــڭ شــەرقىي شــىمالىدا قۇيــاس ۋىلايىتــى، تاشــكەنت بىــلەن مەرغىــلان ئارىلىقىــدىكى ئىغــراق ۋىلايىتــى، ئــامۇ دەرياسىنىــڭ شــىمالىدا قوتــال ـ ســومان ۋىلايىتى بار ئىدى.

قاراخـــانىلار خانلىقىنىـــڭ تېررىتورىيىســـىدە شـــەكىللەنگەن بـــۇ مەمـــۇرى بىــرلىكلەر ئىچىــدە غەربىــي قىســىم بىــلەن شــەرقىي جەنــۇبىي قىســىم «ئېلىــك خــانلىق» دەپ ئاتالغــان ئىــدى. بــۇ ئەمەلىيەتــتە ھەربىــى فېئــودال ســۇيۇرغاللىق تۈزۈمىدىكى يەرلەر ئىدى.

قاراخانىلارنىــڭ پــايتەختى ئىككــى بولــۇپ، بالاســاغۇن يــازلىق پايتەخــت ئىــدى. قاراخانىلارنىـڭ چـوڭ خـانى قەشـقەردە تۇرغاچقـان، قەشـقەر «ئوردۇكەنــت» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولاتتى.

قاراخـــانىلار خانلىقىنىــڭ تــۇنجى خــانى كــول بىلــگە قادىرخــان مىلادىيىنىــڭ 819 ـ يىلـى خـانلىق تەختىگە چىقتـى. ئـۇ ئـۆز تېررىتورىيىسـىنى قەشـقەردىن تـاكى مــاۋرا ئۇننەھرنىــڭ شــىمالىدىكى جايلارغــا قەدەر كېڭەيتتــى. كــول بىلــگە قادىرخــان ۋاپـات بولـۇپ، ئۇنىـڭ ئورنىغـا ئـوغلى بـازىر خانلىققـا ۋارىسلىق قىلىـپ، بالاسـاغۇندا

ئارىسلانخان ئۇنۋانى بىلەن خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

سامانىلار خانى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئىسلام دىنىنى سىرتقا كېڭەيتىش مەقسىدىدە، تىغ ئۇچىنى قاراخانىلارغا قارىتىپ، ئۇلارنى ئۆز بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن قورال كۈچىنى ئىشقا سالدى. بازىرخان (بەزى مەنبەلەردە بارلىقخان) ھىجرىيىنىڭ 302 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 914ـ 915 ـ يىللىرى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ساتۇق تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، تاغىسى قادىرخان ئوغۇلچاق نايىپ خان بولدى. قادىرخان ئوغۇلچاق سامانىلار خانى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت بىلەن زاماندىش بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۆرەشلەر داۋام قىلغان ئىدى. ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت 893 ـ يىلى تالاسنى قادىرخان ئوغۇلچاقنىڭ قولىدىن تارتىۋالغاندا، ئۇنىڭ خوتۇنى بىلەن 15 مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنىمۇ ئەسىرگە ئالدى. شۇ يىلى كۈزدە قادىرخان ئوغۇلچاق خانلىق پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈردى ۋە سامانىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق كۆردى. 904 ـ يىلى سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىزا يۈز بەرگەندە، ئوغۇلچاق دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىۋالدى ھەمدە سامانىلاردىن نارازى بولۇپ، باشپانا ئىزلەپ كەلگەن ئەبۇ ناسىر سامانىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ئاتۇشتا تۇرغۇزدى.

2ـ بۆلۈم قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى

بەزى تارىخىي كىتاپلاردا دېيىلىشىچە، ئەبۇ ناسىر سامانى ئاتۇشتا پانالىنىپ تۇرغان چاغلاردا، ساتۇق تېگىن ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ تۇرغان يېرىگە كېلىپ قالىدۇ. ئەبۇ ناسىر سامانى ئۆزىنى ساتۇق تېگىنگە مۇسۇلمان دەپ تونۇشتۇرىدۇ ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى تەپسىلى بايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ساتۇق تېگىنگە قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە «ساتۇق تېگىن مۇسۇلمان بولغان ۋاقتىدا 20 ياشلاردا ئىدى» دېيىلسە، بەزى ماترىياللاردا «12 ياشتا مەخپىي مۇسۇلمان بولغان» دېيىلىدۇ. ھەر ھالدا، قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران

قاتلىمىنىڭ 10 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئېنىق.

ئىبنۇلئەسىر(ئەسلى ئىسمى ئەزىزىدىن ئوبۇل ھوسەيىن ئېلى ئىبنى مۇھەممەت بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 630 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1232 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «تارىخي كامىل» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنىشىچە، ئىسلام دىنىنى 1 ـ قېتىم ساتۇق تېگىن قوبۇل قىلىدى. ئەبۇ ناسىر سامانى ساتۇق تېگىن بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، بىر تەرىپتىن ئىسلام دىنىنىڭ تائەت ـ ئىبادەتلىرىنى ئۆزى ئىشلەپ ياخشى تەسىر بەرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭغا «لائىلالاھە ئىللەللا مۇھەممەدەن رەسۇلۇللا» (بىر ئاللاھتىن باشقا ئىلاھ يوق مۇھەممەت ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر » دىگەننى ئۆگىتىپ ۋە ئۇنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغان. «ھەزرىتى سولتان ساتۇق تەزكىرىسى» (ئاپتۇرى مولا ھاجى) ۋە «خوجا ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەزكىرىسى» قاتارلىق ئۇيغۇرچە قولىيازما مەنبەلەردىكى رىۋايەتلەر بىلەن يۇقىرقى كىتاپتىكى بايانلار ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قاراخانىلاردىن ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان ساتۇق (مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇكېرىم) بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش تارىخى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە بىلمەيمىز. بۇ ھەقتىكى مەنبەلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى جامال قارشى «مولھەقاتۇس سۇراھ» دىگەن ئەسىرىدە ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغاپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىگەن ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ساتۇق بۇغراخان ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەسىرى ئاستىدا 12 يېشىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، 25 يېشىدا قاراخانىلار تەختىگە ئولتۇرغان. ساتۇق بۇغراخان ھىجرىيىنىڭ 344 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 955 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشقا (مەشھەتكە) دەپنە قىلىنغان» دىگەن.

ساتۇق تېگىننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخي مەنبەلەرنى سېلىشتۇرۇپ، «سۇراھ» تا نەقىل كەلتۈرۈلگەن جامال قارشىنىڭ سۆزىنى توغرا دەپ قارىدىم.

ساتۇق تېگىن ئۆزى مەخپى ھالدا مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ يوليورۇقى بويىچە، ئەتراپتىكى خەلقلەرنى مەخپى ۋە ئاشكارا ھالدا يېنىغا تارتىپ، بىر نەچچە ئاي ئىچىدە مىڭلىغان كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى ۋە ئۇلارنى ئاساسىي كۈچ قىلىپ، ساتۇق تېگىن باشچىلىقىدا

ئىسلامنى تارقىتىدىغان مەخپىي تەشكىلات قۇردى. 920 ـ يىللىرى، ساتۇق تېگىن ۋە ئەبۇ ناسىر سامانى ئۆز مۇخلىسلىرىنى باشلاپ قادىرخان ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىردى ۋە ئوغۇلچاقنى ۋە ئۇنىڭ شاھزادە (تېگىن)لىرىنى، مەنسەپدارلىرىنى قولغا ئېلىپ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرىنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ ئىسلامغا بەيئەت قىلغۇزدى. مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن قەشقەر (ئوردۇ كەنت)نى پۈتۈنلەي ئىگەللىدى. ساتۇق تېگىننىڭ بېسىمى ۋە ئىسلامغا دالالەت قىلىشى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر مۇسۇلمان بولدى.

ساتۇق تېگىن كېيىن قەدىمقى ئەجدادلىرىغا ئوخشاش «ئارسلان بۇغرا قاراخان» ئۇنۋانىنى قوللىنىپ، ئۆزىنى «ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان» دەپ رەسمى ئېلان قىلدى ۋە قەشقەرنى رەسمى تۈردە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى. غەيرى دىندىكىلەرنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىش يولىدا پائال كۈرەش قىلىپ، ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ يەركەنت (يەكەن)، ئاقسۇنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. 942ـ 943 ـ يىللاردىكى غازاتتا بالاساغۇن، سۇياپ ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قارلۇقلار ۋە ياغما، ئوغۇز قەۋملىرىنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى.

مىلادىنىڭ 940 ـ يىللىرى ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 200 مىڭغا يېقىن تۈرك ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ۋاقىتتا شىمالدىكى ئوغراق، توخسى قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتىرىپ، قاراخانىلارغا قارشى چىقتى. ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان، بىر تەرەپتىن، مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ شىمالدىكى تۈركى قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن خوتەن خانلىغى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى خوتەن خانلىغىنى مەغلۇپ قىلىپ، خوتەن شەھرىنى ئىگەللىدى ۋە خوتەنلىك بۇددىستلارنىڭ بىر قىسمىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. قاراخانىلار خوتەننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە، كۈچانى ئىسلامىيەتكە كىرگۈزۈشنىمۇ چىڭ تۇتتى. قاراخانىلار قوشۇنى كۈچانى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۈچا ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولمىدى. بۇ جايدىكى ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا بۇددا دىنىدا قالدى.

ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 955 ـ يىلى سوغۇندا ۋاپات بولدى②. «ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن 37 مىڭ

مۇسۇلمان يىغىلىپ كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننى ئاتۇشتىكى مەشھەتتە دەپنە قىلدى. ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ ئورنىغا ئوغلى بايتاش تېگىن (تۈركچە ئىسمى) يەنى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (مۇسۇلمانچە ئىسمى) قاراخان بولدى.

مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان تېگىنلەر ئىچىدىكى سىياسەتچىلەرىدىن ئىدى. ئۇ قاراخانلار تەختىگە چىققاندىن كېيىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزى بالاساغۇندا ۋە قەشقەردە ھاكىمىيەتنى داۋاملىق مۇستەھكەملەپلا قالماستىن، بەلكى قاراخانلارنىڭ يېڭى چېگرا رايونلىرىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. قاراخانلار ئىچكى بىرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى.

971 ـ يىلى مۇسا (بايتاش) ئارسلان بۇغرا قاراخان خوتەنلىكلەر بىلەن غازات قىلدى. ئۇ خوتەندىكى ئىسيانىنى باستۇرۇپ، خوتەننىڭ ئاھالىسىدىن يەنە بىر قىسمىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. شۇندىن كېيىن، مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئالىپ تېگىن باشچىلىقىدا مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ، ئالدى بىلەن كىنگىت (قارا شەھەر)نى ئىشغال قىلدى. ئاندىن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى «مىڭلاق ـ ئىلى (ھازىرقى غۇلجا)»غا يۈرۈش قىلدى. قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئىلىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى، بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مىڭلاقتىن سۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇ يەرلەرگە مۇسۇلمان تۈركلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى.

قاراخانىلارنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرى بىلەن قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى جەڭ ئىنتايىن شىددەتلىك بولغان. بۇنى مۇشۇ شېئىرلاردىن بىلىش مۇمكىن:

كەلدى ماڭا تات،
ئېيتتىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سىنى تىلەر ئۇس، بورى.

(ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە ـ پارچە قىلىۋەتتىم.)③

تۈنە بىلەن باستىمىز،
تەگمە ياغاچ پۈستىمىز؛
كەسمەلەرىن كەستىمىز
مىڭلاق ئەرىنىن پىچتىمىز.

(بىز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، تەرەپتىن مۈكۈپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق.)④

ئالىپ تېگىن قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ قوچۇنى ئىشغال قىلدى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا قېلىپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا تەۋە بولدى.

ئۇيغۇر تارىخي مەنبەلىرىدە: قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىشبالىقتا ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدولفەتتاھ باتۇرلۇق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ قازا قىلدى، دېيىلىدۇ. مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئالىپ تېگىن (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەردى. ئالىپ تېگىن ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا دەپنە قىلىندى. ھازىرمۇ خەلقلەر بۇ مازارنى «ئەلپەتتا خوجام مازىرى » دەپ ئاتايدۇ.

3 ــ بۆلۈم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلىرى

قاراخانىلار 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆز زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. مۇشۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ زېمىنى شەرقتە گەنسۇدىن تارتىپ، غەرپتە ئارال دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇپتا قارا قۇرۇم، كوئىنلۇن تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قاراخانىلار بۇ كەڭ زېمىننى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەركىزى ئۆلكە بولغان خاقانىيىدىن باشقا شىمالىي ۋە غەربىي ئۆلكىلەرگە «ئېلىك خان» بەلگىلەپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللاندى. سەمەرقەنت غەربىي ئېلىك خانلىقىنىڭ مەركىزى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ تېگىنلىرى ئېلىك خان بولاتتى. غەربىي ۋە شىمالىي ئېلىك خانلىقىنىڭ خانلىرى مەركىزى ھاكىمىيەتكە بويسۇناتتى.

ھارۇن بۇغرا قاراخان 990 ـ يىلى ئەسكەر چىقىرىپ ئىسپىجاپ شەھىرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ماۋرا ئۇننەھردىكى سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان سەمەرقەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە ئۈچ يىل تۇردى. قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە كېسەل بولۇپ يول ئۈستىدە يەنى قوچقار بېشى دېگەن جايدا ھىجرىيىنىڭ 375 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 997 ـ يىلى ۋاپات بولدى.⑤ بۇ چاغدا ئامۇلغا قېچىپ بېرىۋالغان

ئەمىر نۇھ غەزنە ھۆكۈمدارى سوبۇك تېگىن قاتارلىق يەرلىك ھۆكۈمدارلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كەتكەچكە، يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىلارنىڭ كۈچىدىن ئېھتىيات قىلغاچقا، بۇ ئۇرۇش سېپىگە كىرىپ قىلىشتىن باش تارتىپ، ياردەم بېرىشنى رەت قىلدى. ئەمىر نۇھ سىر دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان سالچۇقىلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغاندا، سالچۇقىلار ياردەمگە ئارسلان بەگ باشچىلىقىدا ئەسكەر ئەۋەتتى. ئەمىر نۇھ ئامۇ دەرياىدىن ئۆتۈپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا ئۇنىڭغا بىر قىسىم كۈچ ياردەم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئەمىر نۇھ ئىلىك خان ئىلى تېگىننى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارانى يېڭىۋاشتىن ئىگەللىۋالدى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن بۇخارانى تارتتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، بۇخاراغا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئەمىر نۇھ بۇخەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر سوبۇك تېگىندىن ياردەم سورىدى. سوبۇك تېگىن نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇخاراغا يېقىنلاشقاندا، ئەمىر نۇھ سوبۇك تېگىندىن گۇمانلىنىپ، ئىلىك خان ئىلى تېگىن بىلەن سۈلھى قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەزىزنى ئەۋەتتى. سامانىلار بىلەن قاراخانىلار سۈلھى قىلىپ، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئارىسىدىكى «كاتۋان چۆلى» نى چېگرا سىزىقى قىلىپ بەلگىلىدى، «كاتۋان چۆلى» نىڭ غەربىي قىسمى سامانىلارغا، شەرقىي قىسمى قاراخانىلارغا قارايدىغان بولدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ تېگىن يەنى يۈسۈپ قادىرخان قاراخان ئۇنىڭ ئورنىدا بىلەن تەختتە ئولتۇردى.

مىلادىنىڭ 998 ـ يىلى، سامانىلار ئەمىرى نۇھ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇر ئەمىر بولدى. شۇ يىلى غەزنە ھۆكۈمدارى سوبۇك تېگىن بەلختە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىسمايىل بىلەن مەھمۇت خانلىق تالىشىپ ئۆز ئارا جەڭگى ـ جېدەل قىلىشتى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن نۇھ بىلەن تۈزگەن كېلىشىم بويىچە، مەنسۇر بىلەن داۋاملىق دوستانە ئۆتتى. كېيىن ئەمىر مەنسۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولغان ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت، ھەربىي قوماندان فايىق باشچىلىقىدىكى ئەمەلدارلار يۈسۈپ قادىرخان قاراخانغا ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىلارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۈسۈپ قادىرخان قاراخان بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، سەمەرقەنتتىكى ئىلىك خان

ئىلى تېگىنگە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. ئىلى تېگىن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت، ئەلچى ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپى ۋە قوماندان فايىق بۇخارادىن سەمەرقەنتكە قېچىپ كەلدى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن بۇخاراغا كىرىۋېتىپ، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت ۋە ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپى قاتارلىقلارنى ئۆلارنىڭ ئاسىلىغى ئۈچۈن قولغا ئالدى، فايىقنى تۇرشاۋۇل قىلىپ 300 ئەسكەر بىلەن بۇخاراغا ئەۋەتتى. ئەمىر مەنسۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بۇخارادىن قېچىپ كەتتى. فايىق بۇخاراغا كىرىۋېلىپلا ئىلىك خاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئەمىر مەنسۇرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشاھلىق نامى ئەمىر مەنسۇردە بولۇش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۆزىدە بولۇش شەرتىنى قويدى. ئەمىر مەنسۇر ماقۇل بولۇپ، بۇخاراغا قايتىپ كەلدى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتتى.

ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار سوبۇك تېگىننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئارىسىدىكى ماجرادىن پايدىلىنىپ، خۇراساننى تارتىۋالدى ۋە بەك تۇزۇن ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراسانغا ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەھمۇت (سوبۇك تېگىننىڭ چوڭ ئوغلى) دادىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنى سولتان دەپ ئېلان قىلدى ۋە بەك تۇزۇن بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بەك تۇزۇنغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن خۇراسانغا يېتىپ كەلدى. فايىق ۋە بەك تۇزۇن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەمىر مەنسۇرنى قاماققا ئالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇرنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمۇلۇك نوھنى تەختكە چىقاردى. ئەمىر ئابدۇلمۇلۇك سولتان مەھمۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، فايىق، بەك تۇزۇنلار بىلەن بىللە بۇخاراغا قاچتى. سولتان مەھمۇت خۇراساننى ئىشغال قىلدى. تۇزۇن ئۆتمەي فايىق ئۆلدى. مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى ئىلىك خان ناسىر ئەسكەر چىقىرىپ، سامانىلار پەيتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن 125 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانىلار خانلىقى ئاخىر قاراخانىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەزنە ھۆكۈمدارى سولتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن ئەپ ئۆتۈش ئۈچۈن، دوستلۇق مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ ياخشىلاش تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھىجرىيىنىڭ 380 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 1001ــ1002 ـ يىللىرى، يۈسۈپ

قادىرخــان قاراخــان ســۇلتان مەھمۇتنىــڭ تەكلىــۋىگە بىنــائەن، غەزنەۋىــلەرگە مەخسۇس ئەلچىلەر ئەۋەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئاتاقلىق ئالىم ئەبۇتىپ بىلەن ۋالى دەرىجىلىك يەنە بىر ئەمەلدارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بىر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى يۈسۈپ قادىر قاراخان ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەلچىلىرى يۈسۈپ قادىر قاراخانغا قاراخانىلار بىلەن قودا ــ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش تەكلىۋىنى بەردى. يۈسۈپ قادىر قاراخان تەكلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلدى ۋە ماۋرا ئۇننەھر ئېلىك خانى ناسىرغا قىزى چىگىلنى سۇلتان مەھمۇتقا خوتۇنلۇققا بېرىشنى بۇيرۇدى. ناسىر ئېلىك خان يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ يارلىغىنى دەرھال ئورۇنداپ، سۇلتان مەھمۇتقا ئۆز قىزىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدا توققانلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى.

1005 ــ يىلى ناسىر ئېلىك خاننىڭ ئامۇ دەريا بويىدىكى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئارىسىدا چېگرا توقۇنۇشى يۈز بەردى. بۇ ئادەتتىكى توقۇنۇشنىڭ ئاقىۋىتى ھەر ئىككى تەرەپنى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىردى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇت ھىندىستاندا ئۇرۇشتا ئىدى. ناسىر ئېلىك خان غەزنەۋىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم ئەسكەرنى ئىنىسى چاغرى تېگىننىڭ قوماندانلىقىدا بەلخقە ئەۋەتتى. يەنە بىر قىسىم ئەسكەرنى سۇ بېشى تېگىننىڭ قوماندانلىغىدا خۇراسانغا ماڭدۇردى. چاغرى تېگىن باشچىلىغىدىكى قوشۇنلار ئامۇ دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بەلخنى ئىشغال قىلدى. سۇ بېشى تېگىن باشچىلىغىدىكى قوشۇنلار خۇراسان ۋىلايىتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇت بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ھىندىستاندىن غەزنەگە يېتىپ كېلىپ، چاغرى تېگىننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشتى، چاغرى تېگىن مەغلۇپ بولۇپ بەلختىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇت بارلىق ھەربىي كۈچىنى سۇ بېشى تېگىننىڭ قوشۇنلىرىغا سالدى. بىر مەزگىل قاتتىق جەڭ بولغاندىن كېيىن، سۇ بېشى تېگىن ماۋرا ئۇننەھرگە چېكىندى. ئۇرۇش ھىجرىيىنىڭ 397 ــ يىلى، مىلادىنىڭ 1009 ــ يىلىغا قەدەر داۋام قىلدى.

مىلادىنىڭ 1009 ــ يىلى، يۈسۈپ قادىر قاراخان سۇلتان مەھمۇتقا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھەربىي كۈچ بىلەن قەشقەردىن يۈرۈش قىلدى

ۋە بالاساغۇندىكى شىمالىي ئىلىك خان توغان خانغا ئەسكەر تۆپلاپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. يۈسۈپ قادىر قاراخان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ بەلخنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇتمۇ ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇن تەييارلاپ بەلخقە يېقىن كەتەر دىگەن سايدا چېدىر تىكتى. يۈسۈپ قادىر قاراخانمۇ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى كەتەرگە ئېلىپ بېرىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۇدۇلىدا چېدىر تىكىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. يۈسۈپ قادىر قاراخان ئوتتۇرىدا سەپ تۈزدى، ناسىر ئىلىك خان ئوڭ قانات، چاغرى تېگىن سول قانات بولۇپ سەپ تۈزۈشتى.

سۇلتان مەھمۇتمۇ ئىنىسى ناسىرنى ۋە جۇرجان ۋالىسى ئەبۇ نەسىر فىرىخۇننى ئوتتۇرىدا، ئالتۇن تاشنى ئوڭ قانات، ئارسلان جازىپنى سول قانات قىلىپ سەپ تۈزدى، سەپ ئالدىغا 500 ئۇرۇش پىلىنى تىزدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن، ئۇرۇش رەسمى باشلاندى. دەسلەپكى جەڭدە مەھمۇتنىڭ پىللىرى يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ قوشۇنلىرىغا خېلى زىيان يەتكۈزەلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ناسىر ئىلىك خاننىڭ 500 ئەسكەردىن تەشكىل قىلىنغان پىداكار قىسمى سۇلتان مەھمۇتنىڭ پىللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا قىسمىنى بۆسۈپ ئۆتتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ زاپاس قوشۇنى ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئەسكەرلىرىگە قايتارما ھۇجۇم قىلىپ چېكىندۈردى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇت پۈتۈن ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى. يۈسۈپ قادىر قاراخان بەلخقە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى، يۈسۈپ قادىر قاراخان يەنە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ چوڭ جەڭگە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىر قاراخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇرۇشنى توختىتىپ، سۈلھى قىلىش تەكلىۋىنى بەردى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدا تېچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىش ئالدىدا، قاراخانىلارغا قاراشلىق خوتەن خەلقى قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. ئىسيانچىلار قاراخانىلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىسلامىيەتتىن يۈز ئۆرىدى. يۈسۈپ قادىرخان سەمەرقەنتتىن نۇرغۇن ئەسكەر ۋە ئۇلىمالارنى باشلاپ قەشقەرگە قايتتى.

يۈسۈپ قادىر قاراخان 1010 ـ يىلى قەشقەردىن خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن خوتەندە ئىلگىرى مۇسۇلمان بولغان ئاھالىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى قوراللاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قورال كۈچى بىلەن دىنىي تەشۋىقاتنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ خوتەننى يەنە بوي سۇندۇردى. قاراخانىلارنىڭ خوتەنلىكلەرنى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئۇرۇشى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 24 يىلغا سوزۇلدى. ئاخىر خوتەن شەھىرى بوي سۇندۇرۇلدى، خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىغا تولۇق كىرگۈزۈلدى. خوتەن خانى چىگالۇخالخالنىڭ كاللىسى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش توختىدى.

قاراخانىلار خوتەن ئىسيانىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، خوتەنگە ۋالىي دەرىجىلىك خان ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدارلارنى قويدى. خوتەن ۋەزىيىتى مۇقىملاشقاندىن كېيىن، خوتەندىن دۇخۇاڭغا بارىدىغان يىپەك يولى يەنە راۋانلاشتى. خوتەننىڭ قاراخانى لاچىن نائىل ساۋۇن سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئىلگىرىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن سودا مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خوتەندىن دۇخۇاڭغا ۋە ئىچكىرىگە توشۇلىدىغان ماللارنىڭ ئىچىدە قاشتاش بويۇملىرى، ھەر خىل دورا ـ دەرمەك، يىپەك، يىپ توقۇلمىلار بار ئىدى. سودىگەرلەرنىڭ ئىچكىرىدىن خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن ماللىرى ئىچىدە چاي، ھەر خىل جانان قاچىلار بار ئىدى. بۇ دەۋردە خوتەن زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغان، كۈچلەنگەن ئىدى. بۇنى مۇنداق بىر پاكىتتىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

مىلادىنىڭ 1068 ـ يىلى، خوتەن خانى سۇڭ خانلىقىنىڭ شېنزۇڭ خانى جاۋشۇغا يازغان خېتىدە ئۆزىنى «شايى ـ ئەتلەسلىرى مول، بەختلىك، قۇدرەتلىك، بىلىملىك خوتەن قاراخانى» دەپ ئاتىغان.

غەرپ ئېلىك خانى ئېلى تېگىن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، سالجۇقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تەپرىقچىلىق بىلەن ئاشكارا شۇغۇللاندى. يۈسۈپ قادىرخان ئېلى تېگىننىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنى ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، كىچىك ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىن بۇغراخاننى دەرھال ئاتلاندۇردى ۋە سولتان مەھمۇتقا خەت يېزىپ، ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىنگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سولتان مەھمۇت دەرھال مەھمۇت ياغان تېگىنگە ھەربىي كۈچ بىلەن

ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ئىلى تېگىنىنىڭ تەپرىقچىلىقىنى باستۇرۇشقا ماسلاشتى. ئىلى تېگىن قاتتىق زەربە يېگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەپرىقچىلىقىدىن قەتئىي ۋاز كېچىپ، مەڭگۈ قاراخانىلار خاندانلىقىغا سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىرخاننى سەمەرقەنتكە تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت بىلەن دوستلۇق كېلىشىم ئىمزالاش ئۈچۈن ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن سەمەرقەنتكە يېتىپ باردى. قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىش ئەھۋالىنى گەردىزى مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ: سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىرخان قاراخاننى دەرھال ئۆزى تەييارلىغان ئوردا گاھقا تەكلىپ قىلدى. ھەر ئىككى ھۆكۈمدار بىر نەچچە سىۋارلار⑥ بىلەن كېلىپ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ سەمىمى، قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. ھەر ئىككى ھۆكۈمدار بىر بىرىگە قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلىشتى. سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىرخانغا بىر جەۋھەرنى تەقدىم قىلدى. يۈسۈپ قادىرخانمۇ ئۆزى ئېلىپ كەلگەن قىممەتلىك بىر جەۋھەرنى سۇلتان مەھمۇتقا تەقدىم قىلدى. ئۇلار سوۋغا تەقدىم قىلىشقاندىن كېيىن زىياپەت بېرىلدى. ئەتىسى رەسمىي سۆھبەت باشلاندى. سۆھبەتتە يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا، زۆرۈر تېپىلغاندا، بىر بىرىگە ئەسكەر ياردەم قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەر، تۈركىستان ھەم خۇراساننىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، سالچۇقلارغا ئالاقىدار مەسىلىلەر موزاكىرە قىلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئورتاق كۆز قاراشقا كەلدى. دوستلۇقنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇپ، قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپنى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىنگە ياتلىق قىلىش، يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەمىر مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىش توغرىسىدا پۈتۈشتى. يۈسۈپ قادىرخان ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، قاراخانىلار ھاكىمىيىتى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ماۋرا ئۇننەھرنى ئىلىك خان ئىلى تېگىنىنىڭ قولىدىن ئېلىپ ياغان تېگىنگە تۇتقۇزدى.

1030 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇت ۋاپات بولدى. 1031 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇتنىڭ چوڭ ئوغلى مەسئۇت غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان مەسئۇت غەزنەۋىلەر بىلەن قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى

داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن قەشقەرگە ۋەكىللەر ئەۋەتتى. بۇ ۋەكىللەر ئۆمگى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزىنى سولتان مەسئۇتقا بېرىش، سۇلايمان بۇغرا تېگىن ئارسلانخاننىڭ قىزىنى مەسئۇتنىڭ ئوغلى مەۋدۇتقا بېرىشنى تەلەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈز زىممىسىگە ئالغان ئىدى.

1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولدى. غەزنەۋىلەر بىلەن قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش بىر مەزگىل كېچىكتى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا تېگىن قاراخان ئۇنىۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى. ئۇ 1032 ـ يىلدىن 1056 ـ يىلغىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

سولتان مەسئۇت يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈش ھەم قاراخانىلار تەختىدە ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخاننى تەبرىكلەش ئۈچۈن قەشقەرگە مەخسۇس بىر ۋەكىللەر ئۆمگىنى ئەۋەتتى. ۋەكىللەر ئۆمگى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان بىلەن ئۇچرىشىپ، تەنتەنىلىك مۇراسىم ئىچىدە ئۈز ۋەزىپىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلاپ، 1034 ـ يىلى غەزنىگە قايتتى.

4- بۆلۈم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى

قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىنى، ئۇلار قوللانغان تۈرلۈك ئەمەل ناملىرىنىڭ قەدىمقى ئاتىلىشىنى، قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئىسىملىرىنى ئوبدان تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قاراخانىلارنىڭ مونىتىزىم ھاكىمىيەت شەكلى، سىياسىي تۈزۈمى، قانۇن - ياساقلىرى بولغان ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى داۋاملاشتۇردى ۋە ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى قاراخان ۋە ئېلىك خاندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بويىچە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئىككى چوڭ سىستېمىنىڭ ئاستىدا يەنە ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى تەشكىل قىلىنغان ئىدى.

ئا. ھەر دەرىجىلىك مەنسەپلەر

1. قاراخانىلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى «ئارسلان خان» دەپ ئاتىلاتتى. ئارسلان خاننىڭ قول ئاستىدىكى ھۆكۈمدار «بۇغراخان» دەپ ئاتىلاتتى.
قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي تۈزۈمىدە، بۇغراخان ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار ئارسلان خانغا ئۆستۈرۈلەتتى. كېيىنچە، قاراخانىلارنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ خان ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، «تاۋغاچ خان» دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتايدىغان بولدى. مەھمۇت قەشقەرى «تاۋغاچ» سۆزىگە بەرگەن تەبىردە، بۇ سۆزنىڭ ھەر بىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى، خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى، «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە «تاۋغاچ خان» دېيىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.⑦
ئۆز زامانىسىدا پۈتكۈل «مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى» دەپ ئاتالغان ئاbباسىلار قاراخانىلارنىڭ خانلىرىنى دىپلوماتىيە جەھەتتە «مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن» (شەرق ۋە چىن پادىشاھسى) دەپ ئېتىراپ قىلغان. ھىجرىيىنىڭ 459 - يىلى، مىلادىنىڭ 1066ـــ1067 - يىللىرىدىن باشلاپ، قاراخانىلار «مەلىكۇل

مەشرىق ۋە سىن» دىگەن ئۇنۋان بىلەن تەڭگە پۇل چىقاردى.
2. قاراخانىلارنىڭ 2 ـ چوڭ سىستېمىسىغا (يەنى يۇقۇرقى ئىككى ئالى هۆكۈمداردىن باشقا) ئىلىك خانى[8] كىرەتتى. ئۇلار ئارسلان ئىلىك خان، بۇغرا ئىلىك خان ئۇنۋانى بىلەن هاكىيەت يۈرگۈزەتتى. بۇلارنىڭ دەرىجىسى بۇغراخاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن بولۇپ، ئادەتتە ئارسلان ئىلىك خان بۇغراخانغا ئۆستۈرۈلۈپ، خىزمەتكە تەيىنلىنەتتى. قاراخانىلارنىڭ هاكىمىيەت تۈزۈمىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە بۇنداق هۆكۈمدارلار جەزمەن خان جەمەتىدىن بەلگىلىنەتتى.

قاراخانىلار پايتەختىدىن يەنى ئوردۇ كەنتتىن يىراق بولغان چوڭ رايونلار ئىلىك خانلىق دىيىلەتتى. ئىلىك خانلىقلار ئەلچى ئەۋەتىش، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنىمۇ ئۆزلىرى بىۋاستە باشقۇراتتى. ئىلىك خانلارنىڭ مۇشۇنداق مۇستەقىل هالدا چوڭ مەسىلىلەرنى باشقۇرۇشىنى غەرپ ئالىملىرى، تارىخشۇناسلىرى خاتا هالدا «ئىلىك خاقانىيە» دەپ دۆلەت نامى بىلەن ئىزاهلاشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىزاهلىشى قاراخانىلارنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلىنى ئوبدان تەتقىق قىلمىغانلىقتىن بولغان، ئۇنداق ئاتاش توغرا ئەمەس.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ماۋرا ئۇننەهر رايونىدىكى غەربىي ئىلىك خان ۋە شىمالىي ئىلىك خانلارنىڭ چوڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئالدى بىلەن قاراخاننىڭ تەستىقى، يوليورۇغىنى ئېلىش ۋە ئىشتىن كېيىن قاراخانغا تەپسىلى دوكلات قىلىش، مەركىزىي هۆكۈمەتكە مەلۇم مىقداردا باج ـ سېلىق تۆلەپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. قاراخانىلاردىن بەلگىلەنگەن «ئىلىك خانلار» قاراخانىلارغا بىۋاستە قاراشلىق جايلاردىكى يەرلىك خان بولۇپ، خانلىق تامغىسى تۇتاتتى. ئۇلار ئۆز دائىرىسىدىكى چوڭ مەسىلىلەرنى مۇستەقىل هالدا بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۆزلىرىنىڭ خانلىق دائىرىسىدە مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇش، مالىيە ـ ئىقتىساتنى باشقۇرۇش، ئۆز ئالدىغا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللارنى چىقىرىش، ئۆزىنىڭ قانۇنى، ئىنتىزامىنى بەلگىلەش هوقۇقىغا، جۇڭگو، ئىران، هىندىستان قاتارلىق خوشنا ئەللەر بىلەن سودا، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى ئورنىتىش، خوشنا ئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇرۇشىغ قىلىش ياكى سۈلهى قىلىش، ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش هوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان دەۋرىدە تېررىتورىيىسى ئىلگىرىكىدىن كېڭىيىپ، شەرقتە كۇچاغىچە، غەرپتە بۇخارا ۋە خارەزىمغىچە، جەنۇپتا ئامۇ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدىن غەزنىگىچە سوزۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار پۈتۈن دۆلەتتە خاقانلىقتىن باشقا جايلارغا ئېلىك خان بەلگىلەپ باشقۇرۇش چارىسىنى يولغا قويىدى. مەسىلەن، ماۋرا ئۇننەھردە ئېلىك خان ئېلى تېگىن قاراخانىلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىردى؛ ياغان تېگىن مۇھەممەت (بۇغرا ئۇنۋانى بىلەن) تالاس (ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا)، ئىسپىجاپ (چىمكەنت يېنىدىكى ھازىرقى سايرام) قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىسلام تارىخلىرىدا «ئېلىك خان» نى كۆپىنچە بىر پادىشاھنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۇ باشقۇرغان دۆلەت «ئېلىك خانلار دۆلىتى» دەپ ئاتالغان. قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شىمالدا ۋە غەرپتە قويغان ئېلىك خانلىرى ۋالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلار قاراخانىلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرگۈچىلەر ئىدى. قاراخان ماۋرا ئۇننەھرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئېلى تېگىننى «ئېلىك خان» ئۇنۋانى بىلەن ئومۇمى ۋالىي قىلىپ بەلگىلىدى.

1035 ـ يىلى، ماۋرا ئۇننەھردىكى ئېلىك خان ئېلى تېگىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئېلى ماۋرا ئۇننەھرگە «ئېلىك خان» بولدى. ئۇ قاراخانىلار خانلىقىغا سادىق كىشى بولۇپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈچلەر بىلەن قەتئىي كۆرەش قىلدى. ماۋرا ئۇننەھردە يۈز بەرگەن سالجۇقلارنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش يولىدىكى ھەركىتىگە خاتىمە بېرىپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە كېلىدىغان خەۋپىنى تۈگەتتى.

مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى، ناسىر ئېلىك خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ يارلىغى بىلەن ئېلىك خان بولدى. ئىبراھىم ئېلىك خان ئۇنۋانى بىلەن خىزمەتكە تەيىنلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزىنى «ئىمادۇد دۆلەتى» (دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى) دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ئورنىنى كۆتۈرمەكچى بولغاندا، قاراخانىلار تەرەپتىن ئىبراھىم ئېلىك خانغا «تامغاچ ئىبراھىم خان» (تامغا تۇتقۇچى ئىبراھىم خان) دىگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

تامغاچ ئىبراھىم خان مۇستەقىل (مۇختارىيەت خاراكتىردىكى) خان سۈپىتىدە ھوقۇق تۇتقان ئىدى. شۇڭا، 1041ـــ1047 ـ يىللىرى بۇخارا،

سەمەرقەنتلەردە تامغاچ ئىبراھىم خان نامىدا پۇل چىقىرىلدى، ماۋرا ئۇننەھردىكى فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى خاقانىيەدىكىگە ئوخشاش خېلى تەرەققى قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇردى.

سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 1056 ـ يىلى ۋاپات بولدى.

مىلادىنىڭ 1061 ـ يىلى سالجۇقلار سولتانى ئالپ ئارسلان خان تامغاچ ئىبراھىم خان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چېگرىسىغا ئەسكەر توپلىدى. تابغاچ ئىبراھىم خانمۇ ئاكتىپ مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن يۇرۇش قىلىپ، خارەزىم چېگرىسىغا ھەربىي كۈچ توپلىدى. ئالپ ئارسلان خان تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان سالجۇقلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ باغدات خەلىپىلىكىگە ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، باغدات خەلىپىلىكى بىتەرەپ بولۇپ، بۇ ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇشقا قول سالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ ئەلچىلىرىگە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، تامغاچ ئىبراھىم خانغا «ئىززەلمۆمىن» (مۆمىنلەرنىڭ ئەزىزى) دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىپ ئەلچىلەرنى قايتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن خارەزىم چېگرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. تامغاچ ئىبراھىم خان 1068 ـ يىلىدىكى ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى چېكىندى. قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى سەل تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، سولتان ئالپ ئارسلان خان بىلەن يەنە قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى. ئالپ ئارسلان خان قاراخانىلارنىڭ چېگرا مۇداپىئە قومانداني يۇسۇپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئىسلام ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختىدى. ئەمما، سالجۇقلار قاراخانىلارغا قاراشلىق ماۋرا ئۇننەھرگە نىسبەتەن پاراكەندىچىلىكىنى توختاتمىدى.

تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك ئولتۇردى. تامغاچ شەمسۇلمۇلۇك خان ماۋرا ئۇننەھرنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش ئۈچۈن، سالجۇقلار بىلەن بولغان كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى، مۇشۇ جەرياندا تېرمىزنى ئىشغال قىلىپ، بەلخقە قەدەر قىستاپ كەلدى. بەلخ ھاكىمى ئاياز (سولتان ئالپ ئارسلان خاننىڭ ئوغلى) شەھەرنى بوشىتىپ چېكىندى.

ئــۇ تىرمىزغــا قايتۇرمــا ھۇجــۇم قىلغــان بولســىمۇ، ئــاخىر مەغلــۇپ بولــدى. شەمسۇلمۇلۇك بۇخارانى غەربىي ئىلىك خانلىغىنىڭ پايتەختى قىلدى.

1080 ـ يىلــى، شەمســۇلمۇلۇك ۋاپــات بولــدى. ئۇنىــڭ ئورنىغــا قېرىندىشــى خىزىــر ئىلىــك خــان بولــۇپ ئولتــۇردى. ئىســلام تــارىخى ۋە ياۋروپــا تارىخلىرىــدا بــۇ ئىلىــك خانىنىــڭ ھــاكىمىيەت دەۋرى ۋە ئۇنىــڭ ۋاپــاتى توغرىســىدا ماتېرىيــال كەمچىــل. ئەممــا 12 ـ ئەســىردە يېزىلغــان «بۇخــارا تــارىخى» دېــگەن كىتاپنىــڭ مــۇئەللىپى نىــزام ئــارۇدى: «خىزىرنىــڭ خــانلىق دەۋرىــدە بىــر قەدەر تىنچلىــق ئورنىتىلــدى. خــانلىق دائىرىســىدە ئىقتىســاد، مەدەنىــيەت تەرەققىــي قىلــدى. مەدەنىيەتنىــڭ تەرەققىــي قىلىشــى بىــلەن ئەدەبىيــات ـ ســەنئەت راۋاجلىنىــپ، ئەدىــپلەر كــۆپلەپ يېتىشــتى. خــان شــائىرلارنى بــارلىق ئىمكــانىيەت بىــلەن قــوللاپ، ئــۇلارنى يېزىشــقا رىغبەتلەنــدۈردى. شــائىرلارنىڭ شــېئىر ئوقــۇش مۇراســىملىرى ئۆتكۈزۈلــۈپ تــۇراتتى. بىــر قېــتىم ئۆتكــۈزۈلگەن مۇراســىمدا، ياخشــى ماھــارەت كۆرســەتكەن شــائىرغا ھەر بىرســىدە 250 تىــن دىنــار قويۇلغــان 4 پەتنــۇس ئــالتۇن تەقــدىم قىلىنغان» دەپ يازغان.

خىزىــر خانــدىن كېــيىن ئۇنىــڭ ئــوغلى تامغــاچ ئەخــمەت خانلىققــا ئولتــۇردى. تامغــاچ ئەخــمەت زامانىســىدا خانلىقنىــڭ غەربىــدە شــىئە ھەركىتــى ئۇلغىيىــپ، شــىئەلەر بىــلەن تامغــاچ ئەخــمەت ئوتتۇرىســىدىكى كــۆرەش كەسكىنلىشىپ كەتتى.

1089 ـ يىلــى، ســالجۇقىلار ســولتانى مەلىكشــاھ قاراخانىلارنىــڭ غەربىــي ئىلىــك خانلىغىنىــڭ پــايتەختى بۇخاراغــا ھۇجــۇم قىلــدى ۋە بــۇ يەرنــى بېســىۋالدى. ئۇلارنىــڭ ھەربىــي جەھەتتىكــى غەلىبىســى ئۇلارنىــڭ نەپســىنى تېخىمــۇ زورايتىــۋەتتى. ســالجۇقىلار داۋاملىــق ئىلگىــرىلەپ ســەمەرقەنت، ئۆزكەنــت قاتــارلىق جــايلارنى قورشــىۋالدى. قاراخــانىلار ســالجۇقىلارغا قــاتتىق نــارازىلىق بىلــدۈردى ۋە ئــۇلارنى قــاتتىق ئاگاھلانــدۇردى. شــۇنىڭ بىــلەن ئىككــى ئوتتۇرىــدا توختــام تۈزۈلــۈپ ئــۇرۇش توختىتىلــدى. ســالجۇقىلار ئــۆزلىرى بېســىۋالغان قاراخانىلارنىــڭ زېمىنــى ئــاران 5 يىــل تۇتتــۇپ تۇرالــدى. مەلىكشــاھ 1092 ـ يىلــى ۋاپــات بولــۇپ، ئۇنىــڭ ئوغۇللىرىــدىن مەھمــۇت بىــلەن بەگيــارۇق ئارىســىدا ســولتانلىق تالىشــىش ئۇرۇشــى پارتىلىــدى. بــۇ پۇرســەتتىن پايــدىلانغان تامغــاچ ئەخــمەت خــان ســالجۇقىلارنى قــوغلاپ چىقىرىــپ، قولــدىن كەتــكەن يەرلىرىنــى قايتۇرۇۋالــدى. ھىجرىيىنىــڭ 488 ـ يىلــى، مىلادىنىــڭ 1095 ـ يىلــى، تامغــاچ ئەخــمەت خــان

ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خان ئائىلىسىدىن سۇلايمان تېگىن، مەھمۇت تېگىن، ھارۇن تېگىنلەر نۆۋەت بىلەن تەختتە ئولتۇردى. مەھمۇت تېگىن مىلادىنىڭ 1097 ـ يىلى ۋاپات بولدى. قالغان خانلارنىڭ خانلىق دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ماتېرىيال يوق.

ھەسەن ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 1103 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى تامغاچ ئەھمەت ئىبنى ھەسەن 1105 ـ يىلى قاراخان بولدى. بۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى تەرەققى قىلغان بولۇپ، خوشنا ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن بولغان دوستانە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويدى. بولۇپمۇ باغدات خەلىپىلىگى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ راۋاجلاندى. 1105 ـ يىلى، قاراخانىلار مەھمۇت ئىبنى ئابدۇجەلىل قەشقەرى ناملىق بىر كىشىنى ۋەكىل سۈپىتىدە باغدات خەلىپىلىگى مۇستەزىربىللاھ ھوزۇرىغا ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئىسلام تارىخى مەنبەلىرىدە: «قاراخانىلار خانى ئەھمەت ئىبنى ھەسەن مىلادىنىڭ 1128 ـ يىلى قەشقەردىن بىر كۆنلۈك يىراقتا قارا خىتايلارنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلدى. ئەھمەت قاراخان قارا خىتايلارنىڭ ھۇجۇمىغا شىددەتلىك زەربە بېرىپ، ئۇلارنى چېكىندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن قارا خىتايلارنىڭ پاراكەندىچىلىگى توختىمىدى» دېيىلىدۇ. ئەھمەت قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت بۇغرا قاراخان قەشقەردە خانلىق تەختتە ئولتۇردى.

1129 ـ يىلى، قارا خىتايلار قاراخانىلارغا ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇم قىلدى. غەرپتە تامغاچ مەھمۇتخان سالجۇقلارنىڭ سۇلتانى سەنجەرنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىۋاتاتتى.

قاراخانىلارغا قاراشلىق سەمەرقەنتتە ۋەكىل سۈپىتىدە تۇرۇشلۇق خانلار غەربىي ئېلىك خان دېيىلەتتى. غەربىي ئېلىك خان تەۋەلىكىدىكى يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا يەنە بۇغرا تېگىن، ئارسلان تېگىن ئۇنۋانىدىكى ئەمەلدارلار خىزمەتكە قويۇلاتتى.

3. 2 چوڭ سىستېما ئاستىدا يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن توغرۇل، ئىناغ بەگ، ساغۇن (كول ساغۇن)، ئېركە (كول ئېركىن)، ئوگە، چوغۇر دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلارمۇ بولغان.

قاراخانىلاردا ئالى ھۆكۈمران گوروھدىن باشقا، ئۇردا ۋەزىرلەر گوروھى بار ئىدى. بۇ گوروھ 3 كىشىدىن يەنى تۇكسۇن، يابغۇ، يوغۇرۇش ـ ھاجىپ نامىدىكى ۋەزىرلەردىن تەركىپ تاپاتتى. ۋەزىرلەر ئاستىدا ئوردا مەھكىمە مەسلىھەتچىلىرى، كاتىپ، تايىنغۇر، ئىلىمكە، سۇ بىشى ياكى مايىلباش (ئارمىيە قوماندانى) بار ئىدى.

4. بۇلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئەمەلدارلار تابغۇچى (مالىيە ـ غەزنە ئەمەلدارلىرى)، ئىدىشچى (چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار)، ئامبارچى، سىڭتىقچى (سودا ـ تىجارەتنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار)، يالۋاچ (ئەلچى)، ئاشچى (ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا مەسئۇل ئەمەلدار) دىگەن ناملار بىلەن ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، يەنە يېڭى مەنسەپ ناملىرى، مەسىلەن، شەيخۇل ئىسلام، ئۇنىڭ ئاستىدا مۇپتى (تەتقىق قىلىپ پەتىۋا چىقارغۇچى)، قازى (سوتچى) قاتارلىق مەنسەپلەر يېڭىدىن قوشۇلدى.

5. قاراخانىلارنىڭ خانلىقىغا بىۋاستە قاراشلىق يەرلىك خانلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئۆز دائىرىسىنى باشقۇراتتى. ئۇلار قاراخانىلارغا بوي سۇنغان بىلەن يەنىلا مۇستەقىل ھالدا ئىش بېجىرەتتى، يەرلىك ئورۇنلارغا بەگ، ئەمىرلەرنى، ئاساسىي قاتلامغا يېزا ئاقساقىلى، ياردەمچى ئاقساقال قوياتتى. ئۇلار يەرلىك ئورۇنلارغا خاس تۈزۈم، ئىنتىزاملارنى تۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇنىڭغا قاراخانىلار ئارىلاشمايتتى. مەسىلەن، خوتەن خانى قىلىچخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قىلىچ ئۇنۋانىدىكى يەرلىك خان بولۇپ، خوتەننى ئۆزى باشقۇرغان.

يەرلىك خانلار ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تۇتۇش، مالىيە ـ ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش، پۇل چىقىرىش، كەمچەن بېكىتىش، خوشنا ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ چوڭ ئىشلاردا خانىنى خەۋەردار قىلىش، خىزمىتىدىن دوكلات بېرىش، مەلۇم مىقداردا باج ـ سېلىق تۆلەش، قاراخانىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە يەرلىكتىن ئەسكەر چىقىرىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە مەركەزدىن يىراق جايلاردىكى ئېلىك خان ۋە مۇستەقىل يەرلىك خانلار ئوتتۇرىسىدا چاپارمەنلەر يۈرۈپ تۇراتتى، قارغۇل[15] بار ئىدى. قارغۇلاردا تۇرغان قاراۋۇللار كېچىسى ئوت يېقىش، كۈندۈزى بايراق (بىر

پارچە ھال رەڭ يىپەك رەختتىن قىلىنغان بايراق بولۇپ، جەڭ ۋاقتىدا قوللىنىلاتتى) لەپىلدىتىش بىلەن مەركەزگە ئالاقە يوللاش ئىشلىرىنى قىلاتتى. قارغۇ دەپ ئاتىلىدىغان پوتەيلەرنىڭ خارابىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھېلىمۇ ساقلانماقتا.

ب. پەخرى ئۇنۋانلار

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈرك ئۇنۋانلىرى قوللىنىلغان، ئۇمۇ ئۆزگىرىپ تۇراتتى. قاراخانىلار خاندانلىقىدا تۆۋەندىكىدە ئۇنۋانلار بولغان:
1. قاراخانىلارنىڭ باتۇرلۇق بىلەن تونۇلغان ياكى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن خانلىرىغا «بۇغرا خان ياكى بۇغرا قاراخان»، ياكى «تونگاخان» دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلەتتى،
2. قاراخانىلار مەركىزنى كۈچەيتىشتە خىزمەت كۆرسەتكەن ياكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدىنى ئىشلاردا كۈچ قوشقان ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە «قادىرخان» (قابىلىيەتلىك، لايەقەتلىك، تەسىرلىك دېگەن مەنىدە) ئۇنۋانى بېرىلەتتى.
3. ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە «قىلىچ خان سوكمەن» (جەڭدە سەپنى بۇزغۇچى باتۇر) ئۇنۋانى ۋە «تونگا تېگىن»، «ئالپ تېگىن»، «ياغان تېگىن» ئۇنۋانلىرى بېرىلەتتى.
4. نەتىجە ياراتقان، تۆھپىسى بارلارغا «كول بىلگخان» ئۇنۋانى بېرىلەتتى.
5. قاراخانىلار ۋەزىرلىرىدىن خىزمەت كۆرسەتكەن، تۆھپە ياراتقانلىرىغا «باش ھاجىپ» دېگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى.
6. قاراخانىلار دەۋرىدە سۆز تۈزگۈچى يەنى شائىرلار ۋە ئەمچىلەر يەنى تېۋىپلەرنىڭ تۆھپىسىگە قاراپ يۇقۇرى باھادا قەلەم ھەققى بېرىش، مۇكاپاتلاش تۈزۈملىرى بولغان (بىز بۇنى يۇقۇرىدا كۆرستىپ ئۆتتۇق).
قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت تەشكىلىدە كۆرسىتىلگەن ھەر خىل ۋەزىپە ئۆتىگۈچى ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە خىزمەتكە بەلگىلەشتىكى لاياقەت قاتارلىق مەسىلىلەردە بەلگىلىك شەرت ۋە ئۆلچەم بولغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە بۇ مەسىلىنى مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:
«<سۇ بېشى>(ھەربى قوماندان) قانداق بولۇشى كېرەك؟

سۇ بېشى ــ دۈشمەننى كۆرۈپ چۈچۈپ كەتمەسلىكى، تېز پۈكمەيدىغان بولۇشى، بېشىدىن قەھرىمانلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆتكۈزگەن بولۇشى ۋە جەسۇر بولۇشى كېرەك. سۇ بېشى بولغان كىشى قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بولۇشى، دۈشمەننىڭ ئۈشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالىشى لازىم. سۇ بېشى ئۆزىگە پەقەت بىر ئات، كىيىم ــ كېچەك، قورال ــ ياراق قالدۇرۇشى لازىم. ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم، دەپ، مال ــ مۈلۈك توپلىماسلىقى، سۆيۈم، بېغىم دەپ كۆمۈش توپلىماسلىقى كېرەك؛ قوماندان ئۆزى جەسۇر بولسۇنكى، ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن جاسارەت ئالسۇن، قوماندان جەسۇر بولسا، پۈتۈن ئارمىيە جەسۇر بولىدۇ. باش قوماندان ئۈچۈن مۇنداق تۆت پەزىلەت كېرەك: توغرا سۆزلۈك، جاسارەتلىك، مەرتلىك، ھىلە بىلمەك كېرەك».

«يالۋاچ (ئەلچى) بولۇش ئۈچۈن ئۇنىڭدا چوڭقۇر بىلىم بولۇشى كېرەك. ئىنسانلار ئارىسىدا كۆپ ماھارەت بىلەن ئۆزىنى كۆرسەتكەن بولۇشى، تۈرلۈك تىل ــ يېزىقلارنى بىلىشى، ھەر خىل پەندىن خەۋەردار بولۇشى، ھەتتا ئىلمىي نۇجۇم، تىۋىپلىق ۋە شاخمات، چەۋگەن (ئات ئۈستىدە ئوينايدىغان توپ ئويۇنى) قاتارلىق ئويۇنلارنى بىلىشى، ئوقيا ئېتىش، قارىغا ئېلىشنى بىلىشى كېرەك».

س. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھەربىي قوشۇن

قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي قوشۇنى بولۇپ، قوماندان «سۇ بېشى»، ئەسكەر «سۇ» دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىلار ھەربىي مەجبۇرىيەت قانۇنىنى يولغا قويغان، ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئەسكەرلەرنىڭ ئىسىملىكى، سانلىرى ۋە ئۇلارغا بېرىلىدىغان تەمىناتلارنى ئېنىق يېزىپ تۇرىدىغان دەپتەرنى «ئاي بېتىك» دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرىۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەسكەرلەر تاسادىپىي يىغىلىپ قالغان كىشىلەر توپى بولماستىن، بەلكى ھەربىي تەرتىپ بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇنتىزىم قوشۇن ئىدى.

ھەتتا قاراخانىلار دەۋرىدە، ھەربىي قوشۇندا «ئىم» دەپ ئاتىلىدىغان مەخپىي بەلگە (پارول) قوللىنىلاتتى. قاراخانىلارنىڭ ھەربىي قوشۇنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنەتتى:

1. ئاقىنچى قىسىم يەنى ھۇجۇمچى قىسىم.
2. تۇتقاق قىسىم يەنى كېچىسى دۈشمەن قاراۋۇلىنى تۇيۇقسىز تۇتۇپ كېلىدىغان ئاتلىق قىسىم.
3. ئەسكەرلەر ئىچىدە دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلىنىدىغان مەخسۇس قىسىم.

قاراخانىلار ھەربىي قوشۇنىنىڭ مەخسۇس بايرىقى بولۇپ، تارىخي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، 9 دانە ھال رەڭ بايراق قوللىنىلغان. بۇ قاراخانىلارنىڭ قەدىمقى 9 تۇغلۇق قىئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشى ئىدى (قەدىمقى ئۇيغۇرلار 9 نى مۇقەددەس دەپ بىلەتتى. ھازىرمۇ 9 تازىم، 9 خون دىگەن سۆزلەر بار). يەرلىك خانلار بايراقنى 9 دىن ئاز قوللىناتتى. قاراخانىلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا سىگنال ئورنىدا سۇناي، ناغرا ـ دۇمباق ئىشلىتىلەتتى.

5 ــ بۆلۈم قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى

1. فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر

ئۇيغۇرلار تارىخىدا قاراخانىلار خانلىغىدەك بۈيۈك خاندانلىقنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۇيغۇرلاردا فېئوداللىق ئىگىلىكنىڭ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ: (1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن؛ (2) ماۋرا ئۇننەھر، ئىلى، تارىم، قەشقەر، خوتەن ۋادىلىرىدا ئىگىلىك داۋاملىق تەرەققى قىلغان؛ (3) ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ قۇدرىتىدىن تەپ تارتىپ، سىياسى جەھەتتە بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشكە پېتىنالمىغان؛ (4) قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قاراخانىلار جەمىيىتى ئۇزاق مۇددەتكىچە ئەمىنلىك ئىچىدە تەرەققي قىلدى.

قاراخانىلار ئىقتىسادىنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىغانلىقى، ئاساسەن،

دىخــــانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشـــنىڭ رونـــاق تاپقـــانلىغى ۋە ســـودا ـ ســـېتىقنىڭ گۈللەنگەنلىگـــدە كۆرۈلـــدۇ. ئۇيغـــۇر ھۆكـــۈمرانلىرى ئىجتىمـــائى بـــايلىقنى زور مىقـــداردا ئىســـتىمال قىلغـــانلىقتىن (مەســـىلەن، ئۆزلىرىنىـــڭ ئەيـــش ـ ئىشـــرەتنى ئۈچـــۈن ســـەرپ قىلغـــانلىغى، كەينـــى ـ كەينـــدىن غـــازات ئۇرۇشـــلىرى ۋە زىمـــىن كېڭەيـــتىش ئۇرۇشـــلىرىنى ئېلىـــپ بارغـــانلىغى)، دىخـــانلار ئېغىـــر ئېكسپىلاتاتســـىيىگە ئۇچرىـــدى. يېـــزا ئىگىلىگـــى ـ فېئودالىزىمنىـــڭ ئاساســـى. قاراخـــانىلار دەۋرى فېئوداللىـــق جەمىيەتنىـــڭ يۇقـــۇرى باســـقۇچى ئىـــدى. مۇشـــۇ دەۋردە جەمىيەتنىـــڭ ئىقتىســـادى تەرەققىـــى قىلىـــپ، فېئوداللىـــق مۇناســـىۋەتلەردە چـــوڭ ئۆزگىرىشـــلەر مەيـــدانغا كەلـــدى. 10 ـ ۋە 13 ـ ئەســـىرلەردە يېزىلغـــان تـــارىخىي ۋە گېئوگرافىيىلـــك ئەســـەرلەردە قاراخانىلارنىـــڭ ئىگىلىگـــگە ئائىـــت ماتىرىيـــاللار ناھـــايىتى كەمچىـــل بولســـىمۇ، ئەممـــا بىـــز يۈســـۈپ خـــاس ھاجىپنىـــڭ «قۇتـــادغۇ بىلىـــك» دىـــگەن ئەســـىرىدىكى مەنـــبەلەردىن قاراخـــانىلار جەمىيىتىنىـــڭ تەرەققىياتىغـــا دائىـــر ئىنتـــايىن قىممەتلىـــك جـــاۋاپلارنى تاپـــالايمىز. ئۇلـــۇغ ئۇيغـــۇر ئـــالىمى يۈســـۈپ خـــاس ھاجىـــپ بـــۇ ئەســـىرىدە قاراخـــانىلار جەمىيىتىنىـــڭ ھـــاكىمىيەت تەشـــكىلى ۋە جەمىيەتتىكـــى تەبىقىـــلەر، ئۇلارنىـــڭ ئوتتۇرىســـىدىكى مۇناســـىۋەتلەر، ئـــۆز دەۋرىـــدىكى ئەھـــۋاللار تولـــۇق ئەكـــس ئەتتـــۈرۈلگەن. يۈســـۈپ خـــاس ھاجىـــپ قاراخانىلارنىـــڭ ئىگىلىگىنـــى ئەتراپلىـــق، ئىـــنچىكە تەكشـــۈرۈپ، تەتقىـــق قىلىـــپ، قاراخـــانىلار تېررىتورىيىســـــدە ياشـــىغان ئۇيغـــۇر ۋە باشـــقا تـــۈركى خالقلەرنىـــڭ ئىجتىمـــائى ھايـــاتى، روھـــي قىيـــاپىتى، دۇنيـــا قاراشـــلىرى، ئەخلاقـــي پەزىلەتلىرىنـــى يەكـــۈنلەپ، سىېســـتىمىلىق بايـــان قىلغـــان. ئـــاپتۇر ئـــۆز ئەســـىرىدە قاراخـــانىلار جەمىيىتىـــدىكى تەبىـــقە ۋە ســـىنىپلارنى، ئۇلارنىـــڭ ئوتتۇرىســـىدىكى زىـــددىيەتلەرنى ئېچىـــپ كۆرســـىتىش ئـــارقىلىق، جەمىـــيەت بـــايلىغىنى ياراتقۇچىلارغـــا ئـــۆز دەۋرىـــگە لايىـــق ئىلغـــار باھـــا بەردى. قاراخـــانىلار جەمىيىتىنىـــڭ ئاساســـى بولغـــان دىخـــانلارنى چـــارۋىچىلاردىن پەرقلەنـــدۈرۈپ، ئـــۇلارنى شـــەھەر ھاياتىنىـــڭ مـــاددى بـــايلىغىنى يـــاراتقۇچىلار دەپ قارىـــدى. قاراخـــانىلار دەۋرىـــدىكى يەر تۈزۈمىـــدە بىـــر نەچـــچە خىـــل ئىگىلىكنىڭ بارلىغىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچـــى خىلـــى، دىـــۋان يېـــرى (دۆلەت يېـــرى) بولـــۇپ، بـــۇ قـــانۇن بـــويىچە مۇســـادىرە قىلىنغـــان يەرلەر ئىـــدى. بـــۇ يەرلەر ئاغـــدۇرۇلغان خانلارنىـــڭ يەرلىـــرى، خـــان جەمەتلىـــرى، ۋەزىـــر ۋە ئەمەلـــدارلارنىڭ ئىگەللىـــگەن يەرلىرىنـــى ئـــۆز ئىچىـــگە ئـــالاتتى. 999 ـ يىلـــى، ناســـىر ئېلىـــك ئارســـلان خـــان ســـامانىلارنىڭ پـــايتەختى

بۇخـارانى ئىگەلـلەپ، سـامانىلار خانلىقىغـا خـاتىمە بەردى. مۇشـۇ ۋاقىتتـا سـامانىلار خانلىقىنىـــڭ يەرلـــرى مۇســـادىرە قىلىنىـــپ، قاراخانىلارنىـــڭ دىـــۋان يىـــرىگە ئايلاندۇرۇلغان.

ئىككىنچـــى خىلـــى، يەر ئىگىلـــرى ۋە دىخـــانلار ھەدىـــيە قىلغـــان يەرلەر بولـۇپ، كېـيىن بـۇ يەرلەر «ۋەخـپە يەر» دەپ ئاتالـدى. بـۇ خىلـدىكى يەرلەر ئوتتـۇرا ئاسـيانىڭ غەربـي قىسـمىدا، قەشـقەردە ئىسـلام دىنـى ئومۇملاشـقاندىن كېـيىن مەيـدانغا كەلـدى. قاراخـانىلار ھـاكىمىيتى دەۋرىـدە، ئىسـلام مەدرىسـلىرىگە، مەسـچىتلەرگە ھەدىـيە قىلىنغـان نۇرغۇنلىغـان يەرلەر بولـۇپ، بـۇ يەرلەرنىـڭ ئىگىـدارچىلىق ھوقـۇقى مەدرىـس، مەسـچىت، ئـادەتتىكى دىنىـي مەكتەپلەرنىـڭ مۆتىۋەللىلىرىنىڭ قولىدا بولاتتى. بۇ يەرلەر ۋەخپە يەرلەر دەپ ئاتىلاتتى.

ئـۈچىنچى خىلـى، فېئـوداللار، خانزادىلەرنىـڭ مـۈلكى يەرلـرى بولـۇپ، فېئـوداللار (پومىششـىكلار) ئـۆز نامىـدىكى مـۈلكى يەرلەرنـى ئـۆزى تېرىماسـتىن، دىخانلارغا ئىجارىگە بېرىش يولى بىلەن تېرىتقۇزاتتى.

تـۆتىنچى خىلـى، دىخانلارنىـڭ ئـۆزى تېرىقچىلىـق قىلىـدىغان يەرلەر بولۇپ، بۇ خىلدىكى يەرلەرنى دىخانلار ئۆزلىرى تېرىيتتى.

بەشـىنچى خىلـى، يېـزا جامائەسـىنىڭ يەرلـرى بولـۇپ، بـۇ خىـل يەرلەرگە ئىگىـــدارچىلىق قىلىـــش شـــەكلى «ئىكتـــا» دەپ ئـــاتىلاتتى. نىزامۇلمۇلـــۈك «سىياسـەتنامە» دىـگەن ئەسـىرىدە «ئىكتـا» نـى ۋاقىتـىنچە بېرىلىـدىغان ئىنئـام يەر سـۈپىتىدە تەسـۋىرلىگەن؛ دۆلەت غەزنىسـىگە چۈشـىدىغان دارامەتنىـڭ بىـر قىسـمى مۇشـۇ خىلـدىكى «ئىكتـا» دىـن كېلىـدىغانلىقىنى ئېيتقـان. نىزامۇلمۇلـۈك «سىياسـەتنامە» نىـڭ بىـر بـابىنى «ئىكتـا» غـا بېغىشـلاپ، بـۇ باپقـا «ئىكتـا» دەپ نـام قويغـان. «ئىكتـا» پارىسـچە سـۆز بولـۇپ، «ئىگىسـى» دىـگەن مەنىنـى بېرىـدۇ. «ئىكتـا» نامىـدىكى يەرنـى تېرىغـان دىخـان بەج شـەكلى بىـلەن سېلىق تـۆلەيتتى، يەنـى «ئىكتـا» يەرنـى تېرىغـان دىخانـدىن مەھسـۇلاتنىڭ بىـر قىسـمىنى سـېلىق سۈپىتىدە تۆلىتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

8 ـ، 9 ـ ئەسـرلەرگە ئائىـت بىـر قـانچە پـاكىتتىن مەلـۇم بولۇشـىچە، شـۇ دەۋردە ھاكىملارغـا، ھەربـى باشـلىقلارغا ۋە ئەمەلـدارلار، خادىملارغـا «ئىكتـا» شـەكلىدە ئىنئـام يەر بېـرىش يولغـا قويۇلغـان. كېـيىن بـۇ خىلـدىكى «ئىكتـا» يەرلەر سـاراي ئەمەلـــدارلىرىنىڭ مۇئاشـــى ئۈچـــۈن ۋە ھەربـــى خـــزمەت كۆرســـەتكەنلەرنى مۇكاپـاتلاش ئۈچـۈن ئىنئـام سـۈپىتىدە بېرىلىـدىغان بولغـان. بـۇ خىـل شـەكىل

سامانىلار دەۋرىدىن كېيىن قاراخانىلار دەۋرىدە ئومۇمى يۈزلۈك ساقلانغان. سەمەرقەنتتىكى ئېلىك خان ئېلى تېگىن ۋاقتىدىمۇ «ئىكتا» بېرىش شەكلى قوللىنىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە «ئىكتا» ۋاقتىنچە ئىنئامدىن مۇددەتسىز ئىنئامغا، مۇددەتسىز ئىنئامدىن مىراسقا ئايلانغان. شۇنداق قىلىپ، سامانىلار دۆلىتىدە فېئودال يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ كونا قالدۇقلىرى بىلەن يېڭى شەكلىمۇ پەيدا بولدى ۋە تېز راۋاجلاندى. بۇ فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىكى قاراخانىلار دەۋرىدە ئاساسىي شەكىل بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە بىر قانچە كۆچمەن قەبىلىلەر يېزا ـ كەنتلەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى هاياتىدا تۈپ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا يەرلەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار، دىخانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلدى.

11 ـ ئەسىردىكى تارىخىي مەنبەلەردە يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار «ئىجارىكەش» نامى بىلەن ئاتالدى. بۇ هەقتە نىزامۇلمۇلۇك ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىدە قىممەتلىك مەلۇمات بەرگەن. ئۇ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىنىڭ «ئىكتا» غا بېغىشلانغان بابىدا، شۇ دەۋردە ئىسلزادىلەردىن بولغان بىر خوتۇن هەققىدە هېكايە قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئېرى ۋە باللىرىدىن ئايرىلغان بۇ خوتۇن ئۆز يېزىسىدا يالغۇز قالدى. ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق يەرنى ئۆز كۈچى بىلەن تېرىيالمىغاچقا، ئۇنى ئىجارىكەشكە ئىجارىگە بەرگەن. ئېلىنغان هوسۇلنى 3 كە بۆلگەن: بىر قىسمىنى دۆلەتكە، ئىككى قىسمىنى ئىجارىكەشكە بەرگەن، قالغان قىسمىنى ئۆزى تېرىشقا ئېلىپ قالغان» بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ دەۋردە يېرى ئاز دىخانلارلا ئەمەس، هەتتا پۇتۇنلەي يەرسىز دىخانلارمۇ يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىقتىساتنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن شەهەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا، دىخانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا تەرەققى قىلدى.

2. يېزا ئىگىلىگى

تارىم، قەشقەر ۋادىلىرىنىڭ ئىقلىمى تېپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق هاۋا كىلىماتىغا

مەنسۇپ. يانۋار ئېيىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0 دىن تۆۋەن 10 گرادۇس بولسا، ئىيۇل ئېيىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0 دىن يۇقىرى 35 گرادۇس بولىدۇ؛ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 50 م م ئەتراپىدا بولىدۇ؛ قىش پەسلىدە ئوتتۇرىچە 20 س م قېلىنلىقتا قار ياغىدۇ، ئېرىش پەسلىدە تەخمىنەن 30 كۈن ئۆپچۆرىسىدە ئېرىپ بولالايدۇ. يامغۇر ئاساسەن باش كۈز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ياز پەسلىدىكى ھۆل ـ يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 10 م م ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 210 كۈن ئۆپچۆرىسىدە بولغانلىقتىن، كېۋەز، بۇغداي، قوناق قاتارلىق ئاساسىي زىرائەتلەرنى يېرىشقا ئەپلىك، بۇ جاينىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى تەخمىنەن 0 دىن يۇقىرى 10 گرادۇس ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن 10 ـ ئۆكتەبىر كۈنلىرى ئۆپچۆرىسىدە دەسلەپكى قىرو چۈشىدۇ. يىل بويى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 25 كۈن ئۆپچۆرىسىدە 8 بالدىن يۇقىرى غەربىي شىمال شامىلى ۋە غەربىي جەنۇب شامىلى چىقىدۇ. تىيانشان، كوئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىدا يىل بويى ئېرىمەيدىغان قار ـ مۇزلار بۇ ۋادىلارنى تۈگمەس ـ پۈتمەس سۇ مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇڭا، قاراخانىلار مانا مۇشۇنداق ئەپلىك تەبىئىي شارائىتلارغا ئىگە بولغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىكى ئۇچقاندەك تەرەققى قىلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق سۇغىرىش يولغا قويۇلدى. ھەتتا سۇ چىقمايدىغان يەرلەر تاغلارنى تېشىپ سۇ ئۆتكۈزۈش، كارىز سۈيىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق سۇغىرىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا دىخانچىلىقتا تۇپراقنى ياخشىلاش، يەر شورلىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، بۇغدايغا چۈشىدىغان «پىت» نىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئوخشاش تېخنىكا يېڭىلاش ئىشلىرى قىلىنغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زەرەپشان، تاشكەنتلەردە دىخانچىلىق سۇغىرىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان.

تارىم بوستانلىقىدا ۋە ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە، بولۇپمۇ زەرەپشان، قەشقەر ۋادىسىدا دىخانلار بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، شال، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى. بۇ جايلاردا ئومۇمى يۈزلۈك سۇ تۈگمەنلىرىمۇ مەيدانغا كەلدى. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىقلار تېرىلاتتى. كېۋەزنىڭ كۆپ تېرىلىشى ئارقىسىدا، چىگىتتىن ياغ چىقىرىلىدىغان جۇۋازلارمۇ راۋاجلاندى. زەرەپشان ۋادىسى، تارىم

بوستانلىغى ۋە تۇرپان ۋادىسى چوڭ كۆزچىلىك رايونى ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، تارىم ئويمانلىغىدا ۋە زەرەپشان ۋادىسىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا كۆز تېرىلغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ــ بوۋىلىرى پاختىدىن ھەر خىل رەختلەرنى توقۇغان. توقۇمىچىلىق راۋاجلىنىپ پاختا، كەندىر، يىپەك ۋە يۇڭدىن ئارىلاشما رەخت «ماشروپ» نى توقۇغان، رەخت ئۈستىگە ھەر خىل چىرايلىق گۈللەرنى باسقان. بۇ پاكىتلار ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ۋە ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە پاختا توقۇمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىگىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا ــ قىشلاقلار بىلەن كۆچمەنلەر ئارىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا تەرەققىي قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ھۈنەر ــ سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس سېلىندى. 14 ــ ئەسىردە ئۆتكەن ئىتالىيىلىك مەشھۇر سەيياھ مارك پولو: «قەشقەر رايونىدا ۋە ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى دېخانچىلىق رايونلىرىدا گۈزەل باغلار، ئۈزۈمزارلىقلار ۋە كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەردە كۆز ئۆستۈرىلەتتى» دەپ يازغان.

بۇ دەۋرلەردە غەربىي رايوندا باغۋەنچىلىكمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، خىلمۇ ــ خىل مېۋىلىك دەرەخلەر يېتىشتۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن ئۈرۈك، شاپتۇل، ئەنجۈر، ئانار، ئۈزۈم، ئالما، ئامۇت، ياڭاق، بېھى، نەشپۈت، جىنەستە، پىستە، بادام، تاۋۇز ۋە ھەر خىل شېرىن ئالمىلار، تۇرلۇك سورتتىكى قوغۇنلار داڭلىق ئىدى. ھەتتا لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى تۇپرىغى ئۈنۈمسىز بولغان جايلاردىمۇ ئۈزۈم كۆپلەپ ئۆستۈرۈلەتتى، ئۈزۈمدىن مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

3. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

قاراخانىلار دەۋرىدە تۆمۈر، مىس، ئالتۇن، قوغۇشۇن قاتارلىق مەدەن كانلىرىنى ئېچىش مەيدانغا كەلدى. كۇچا، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن بازارلىرىدا ئالتۇن، مىستىن ئىشلەنگەن ھەر خىل زىننەت بويۇملىرى ۋە ئۆي جاھازلىرى

سىپتىلاتتى. بۇ جايلاردا توقۇمىچىلىق (باپكالىق) ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ جايلار ئۆزلىرىنىڭ شايى ـ ئەتلەس، بەقسەم، بوز ـ ماتا، چەكمەن، زەردىۋال، پالاز، خورجۇن، جايناماز، گىلەم، كىگىز قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن داڭ چىقارغان، مەرۋايىت، ئېسىل تاشلاردىن ياسالغان نەپىس ئەسۋاپلارنى ۋە باشقا قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى چەتكە چىقارغان. ئاتاقلىق جۇغراپىيىون مۇقدۇسى ئۆز ئەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەردىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تىزىملىكىنى تىلغا ئالغان. ماۋرا ئۇننەھردىكى خارەزىم، بۇخارادىن چەتكە قوي تېرىسى، گەزلىمە، جايناماز، گىلەم، ئېگەر ـ جابدۇق قاتارلىق تاۋارلار چىقىرىلغان. تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارگىولوگىيىلىك ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، تارىم ئويمانلىقىدا يىپەكچىلىكنىڭ ئومۇملىشىش ۋاقتى مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. خوتەن يىپەكچىلىكىنىڭ مەركىزى ئىدى.

خوتەننىڭ شايى، ئەتلەس، گىلەم، قاشتاش بويۇملىرى، قەشقەرنىڭ كۆن، خۇرۇملىرى، دورا ـ دەرمەك، ئەينەك بۇيۇملىرى، ئىران، رۇم، ھىندىستان، خارەزىم قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىلغان.

سودا ـ سېتىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن غەرب ۋە شەرقتىكى ئەللەرگە بارىدىغان «كارۋان بۇيۇك» (يىپەك يولى) دا سودا كارۋانلىرىنى كۈتىۋالىدىغان ساراي، ئۆتەڭلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن پۇل مۇئامىلىسى راۋاجلاندى. قاراخانىلاردىن ساتۇق بۇغرا قاراخان، ھارۇن بۇغرا قاراخان، مۇسا بۇغرا قاراخان، يۈسۈپ قادىر قاراخان، سۇلايمان ئارسلان قاراخان، غەرب خانلىرىدىن تامغاچ ئىبراھىم خان، شەمسۇلمۇلۇك خان قاتارلىقلارنىڭ نامىدا ئالتۇن، كۆمۈش، مىس پۇللار چىقىرىلدى.

4. بىناكارلىق

قاراخانىلار دەۋرىدە قەدىمقى ئاساستىكى بىناكارلىق، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ئىشلىرى ناھايىتى تەرققىي قىلدى. قاراخانىلارنىڭ ئوردا كەنت، ساراي، مەسچىت، جامە، مەدرىسلىرى ئەڭ كۆركەم، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك سېلىنغان. قەدىمقى ئۇيغۇر سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نەققاش

ئۆلگىلىرىنى شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئۆلگىسى دېيىش مۇمكىن. ئۇردا كەنت (خان سارىيى)، مەدرىسە، مەسچىت ـ جامەلەرنىڭ قۇببىلىرى، گۈمبەزلىرى ۋە مۇنارلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلەتتى، تاملىرى ھەر خىل رەڭدىكى كاھىشلاردىن سىرلىناتتى.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىلارنىڭ ئاتۇشتىكى تۈنجى ئوردىسى ۋە 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىككىنچى قېتىمقى ئوردىسى يەنى قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى «خان ئۆي» ناھايىتى گۈزەل ياسالغان. ساتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ ئاتۇش مەشھەتتىكى مازىرى ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسالغان. سۇلايمان ئارسلان قاراخان دەۋرىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەردىكى مازىرى رەڭدار ۋە گۈللۈك خىشلاردىن نەقىشلىق قىلىپ ياسالغان. شۇ دەۋردە قەشقەردە قۇرۇلغان ساجىيە مەدرىسى ۋە ئۇنىڭ چوڭ تېپتىكى كۇتۇپخانىسىمۇ ناھايىتى چىرايلىق، كۆركەم قىلىپ ياسالغان. بۇلار بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىزلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرى ئاز ئەمەس.

«تارىخىي رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (كوراگانى) نىڭ بايان قىلىشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىر قانچە شەھەر يېڭىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ خارابىسىمۇ قالمىغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە غەرپ خانى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەنتنىڭ كورجۇن مەھەللىسىدە چوڭ بىر ساراي بىنا قىلدۇرغان. بۇ ساراي ناھايىتى ھەشەمەتلىك، چىرايلىق بولغانلىقتىن، يۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان. يۈسۈپ قاراخانىنىڭ ئوغلى توغرول قاراخان 1072 ـ يىلى مەرغىلان، تەخسىكە قاتارلىق جايلاردا چىرايلىق سارايلارنى سالدۇرغان ۋە يول، كۆۋرۈك، چوڭ ئۆستەڭلەرنى ياساتقان.

1080 ـ يىلى شەمسۇلمۇلۇك سەمەرقەنت بىلەن خەرجەڭ ئارىسىدىكى «ئاق كوتەل» دېگەن جايدا چوڭ ساراي بىنا قىلدۇرغان. خەرجەڭ قىشلىغى يېنىدا «قورغان مەلىكە» نامىدىكى سارايىنى سالدۇرغان؛ بۇخارا شەمساباد سارىيىنى ۋە بۇخارا مەسچىدىنى يېڭىدىن سالدۇرغان، بۇ بىنالار ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىگى بىلەن ھېلىمۇ ئادەملەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قاراخانىلاردىن غەربىي ئىلىك خان خىزىر دەۋرىدە (1081 ـ يىلى ۋاپات بولغان) سەمەرقەنتتىكى «جۇيبار» دىگەن يەردە گۈزەل بىر ساراي سالدۇرغان. ئاتاقلىق تارىخچى نەرشەخى «بۇخارا تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە بۇ ھەقتە: «بۇ ساراي بەكمۇ گۈزەل بولۇپ، ئۇ كامالەتكە يەتكەن ماھىر ئۇستىلار تەرىپىدىن سېلىنغانلىقتىن، 30 يىلدىن بويان قاراخانىلارنىڭ ئوردا سارىيى بولۇپ كەلمەكتە» دەپ بايان قىلغان. «كىتاپ موللازادە» دىگەن ئەسەردە، ساغىر بەگ ئارسلان خاننىڭ 1103 ـ يىلى بۇخارادا «بۇخارا سارىيى» ناملىق ساراي سالدۇرغانلىقى، شەمسابادتا 1119 ـ يىلى چوڭ تىپتىكى بىر مەسچىت بىنا قىلغانلىقى، 1121 ـ يىلى جامەنىڭ بۇلۇتقا تاقاشقان مۇنارىسىنىڭ ياسالغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ خىل سارايلىرى، مەسچىت، جامەلەر ئەينى دەۋردە يۇقىرى تېخنىكا ئاساسىدا ماھىرلىق بىلەن ياسالغانلىقتىن ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بۇزۇلماي كەلگەنلىكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى بىناكارچىلىق تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرىلىغىنى، نەققەشچىلىك، سىرچىلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققى قىلغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىمارەتلەر قەدىمقى بىناكارلىقنى تەتقىق قىلىشتا چوڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگىدۇر.

ئىزاھاتلار:

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 59 ـ بەت.

② «تۈركى تىلار دىۋانى» دا سوغۇن بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن جاينىڭ ئېتى، دىيىلگەن. ئەمما قايسى بۇغراخان ئىكەنلىگى ئېنىق ئېيتىلمىغان. شۇ چاغدا ساتۇق بۇغراخان ئاتۇشتىكى سوغۇن دىگەن جايدا بولغانلىغى ئۈچۈن، ئېھتىمال ساتۇق بۇغراخان بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىمىز. بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

③ «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 51 ـ بەت.

④ يۇقۇرقى ئەسەر، 564ـــ565 ـ بەتلەر.

⑤ چەتئەل تارىخىي مەنبەلىرىدە ھارۇن بۇغراخاننى مىلادىنىڭ 993 ـ يىلى ۋاپات بولغان دەپ كۆرسەتكەن بولسا، خەنزۇچە مەنبەلەردە 992 ـ يىلى ۋاپات بولغان دىيىلگەن. مەن ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدىكى 997 ـ يىلنى توغرا

دەپ قارايمەن.

⑥ سىۋار ــ ئەرەبچە «ئاتلىق ئەسكەر» دىگەن مەنىدەــت.

⑦ «تــۈركى تىلــلار دىــۋانى» 1 ــ تــوم، شــىنجاڭ خەلــق نەشــرىياتى، 1980 ــ يىــل نەشرى، 592 ــ بەت.

⑧ ئىلىك ــ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئەل ئىگىسى، يۇقۇرى خان دىگەن مەنىدە.

⑨ خاقــانىيە ــ قەشــقەر ۋە بالاســاغۇننى مەركەز قىلغــان مەركىــزى قىســىم «خاقــانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى ــت.

⑩ قــارغۇ ــ قــاراۋۇل تــۇرا، ئىگىــز دۆڭــلەرگە قۇرۇلغــان تــۇرا. دۈشــمەن كــۆرۈنگەن هامــان هەممەيلەنىنــىڭ جەڭــگە تەييــار بولۇشــى ئۈچــۈن ئۇنىــڭ ئۈســتىگە ئــوت يېقىلىدۇ.

⑪ ئىــم ــ هەربــى قوشــۇنلاردا بــاش قومانــدان تەرىپــدىن بەلگــلەپ بېــرىلگەن مەخپــى بەلــگە (پــارول)، مۇنــداق بەلگــلەر قــۇش ۋە قورالللارنــىڭ ئېتــى يــاكى باشــقا ســۆزلەردىن ئىبــارەت بولــۇپ، ئىككــى تۈركــۈم ئەســكەر ئۇچراشــقاندا، بىــر بىرىنــى تونۇشــقا ۋە ئۇقۇشــماي ئۇرۇشــۇپ قېلىشــتىن ساقلىنىشــقا خىــزمەت قىلىــدۇ. كېچىســى ئىككــى كىشــى ئۇچراشــقاندا، بىــرى يەنە بىرىــدىن ئىــم ســورايدۇ، ســورالغان كىشــى ئىمنــى بىلســە ئــۆز كىشىســى هىســاپلىنىدۇ؛ بىلمىســە هۇجۇمغــا ئۇچرايدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 ــ توم، 54 ــ بەتكە قاراڭ.

تۆتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

1ـ بۆلۈم قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت توغرىسىدا

ئومۇمي مەلۇمات

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئومۇمى ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭ تۆھپە قوشتى؛ شىنجاڭدىكى قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇشى ئىنتايىن چوڭ رول ئوينىدى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا گۈللىنىش دەۋرىنى ياراتتى.

تارىم ۋادىسى 3 خىل مەدەنىيەتنىڭ (يونان، ھىندى، جىن مەدەنىيىتى) ۋە ئۈچ خىل دىن (بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى) نىڭ ئۇچراشقان ئورنى، قەدىمقى بۈيۈك كارۋان يولى ــ «يىپەك يولى» نىڭ تۈگۈنى ئىدى. 3 خىل مەدەنىيەت، 3 خىل دىنىنىڭ مەركىزى بولغان بۇ رايون تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلدى. شۇڭا بۇ رايوندا ياشىغان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق قاتارلىق خەلقلەر ماددى، مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى بىر دەۋر ياراتتى.

تارىخشۇناس مورگان: «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسى ئاستىدا كۆمۈكلۈكتۇر. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى بىزگە مەلۇم بولغۇسى»① دەپ ئالدىن ــ ئالا بىشارەت بەرگەن ئىدى. دىمەك، تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ سىرى تەلتۆكۈس ئېچىلسا، غەربىي رايوننىڭ قەدىمقى ئەينى تارىخي قىياپىتى رۇشەنلىشىش بىلەن بىللە، دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مۇھىم تارىخي پاكىتلارمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئارخىولوگىيە ساھەسىدىكى مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشكە باغلىق.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يىپەك بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان دىيىش ئارتۇقچىلىق قىلمايدۇ. قەدىمقى يونان تارىخچىلىرى ھازىرقى شىنجاڭ توغرىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. يونانلىق ھىرىدوتۇس ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمقى شىنجاڭنى «سېرىس ئېلى» دەپ تىلغا ئالغان. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان يونانلىق ئالىم كىسياس ئۆز ئەسەرلىرىدە «سېرىس دۆلىتى» (يىپەك دۆلىتى) نى تىلغا ئالغان. بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە تەپسىلىرەك ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان، مىلادىنىڭ 2 ــ ئەسىرىدە ياشىغان

يۇنانلىق جۇغراپىيون پىتولېمى (مىلادىنىڭ 150 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق 10 توملۇق ئەسىرىدە «سېرىس ئېلى» دېگەن ، مەخسۇس بىر باپ بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭدا ياشىغۇچى خەلقنى «سېرىس» لار دەپ ئاتىغان. «سېرىس» سۆزى گرېك تىلىدىكى «يىپەك» دېگەن سۆزنى كۆرسىتىدۇ. «غەربىي يۇرت توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن كىتاپتا: «خوتەندە ياۋا پىلە ئىنتايىن كۆپ، يىپەكتىن توقۇلغان شايى، ئەتلەس، چۇچۇنلەر ئىنتايىن پىششىق كېلىدۇ. پارقىراق ۋە ئېسىل بولىدۇ» دېيىلگەن. شىنجاڭنىڭ يەر ئاستىدىن قېزىپ ئېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللاردا يىپەك بويۇملىرىغا ئائىت قېزىلمىلار چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە كىتاپ، شايى، ئەتلەس ۋە چۇچۇنلەر بار. بۇلار ناھايىتى زور ماھارەت بىلەن توقۇلغان، بوياقلىرى ناھايىتى كۆركەم، گۈللىرى ئاجايىپ چىرايلىق.

بىز يىپەك مەسىلىسىنى تىلغا ئالغاندا، «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «چىغىرى» يىپەك ئىگىرىدىغان چاق، «كامان» بوز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۇرۇچنى ئايرىيدىغان بىر خىل ئەسۋاپ؛ «چەكىن» يىپەك رەختكە زەر بېسىش؛ «تەختۇ» ئىگىرىلمىگەن مەشۇت؛ «كىمشكە» قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاز دېگەن سۆزلەر بار. تارىخىي پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىلا يىپەك رەخت توقۇش ھۈنىرىنى ئىجات قىلىپ، ھەر خىل يىپەك بويۇملارنى توقۇپ چىققان. ئۇلار يىپەك رەختلەرگە زەر بېسىش ئارقىلىق تەتىللا، كىمخاپ توقۇغان. بۇ ئېسىل رەختلەر شەرقتە ۋە غەربتە قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ كەلگەن.

قەدىمقى «كارۋان بۇيۇك» ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. قەدىمقى كارۋان بۇيۇك تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ۋە ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتەتتى.

ئوتتۇرا يول كروراندىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبىي كىنگىت (قاراشەھەر) ئوگدى (ھازىرقى بۈگۈرنىڭ شەرقى)، كۇسەن (كۇچا)، سۇللاغ (قەشقەر) ئارقىلىق پامىر ئىگىزلىگىدىن ئېشىپ، توپ ـ توغرا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ بويلىرىغا يېتىپ باراتتى.

جەنــۇبىي يــول يــاڭگوەن (كــۆن قــۇۋۇق) دىــن چىقىــپ قۇمۇلــدىن ئۆتــۈپ تەكلىماكـــان قۇملۇغىنىـــڭ جەنـــۇبىنى بـــويلاپ پىشامشـــان (هـــازىرقى چـــارقىلىق) نىــڭ جەنــۇبى، شــىمالىي كوئېنلۇننىــڭ شــىمالى، كېرىيىنىــڭ شــەرقى، خوتەنىنىــڭ جەنـــۇبى قاتـــارلىق جـــايلار ۋە يەركەنـــت قاتـــارلىق يەرلەردىـــن ئۆتـــۈپ ئانـــدىن «دۇنيانىــڭ ئۆگزىســى» دەپ ئاتالغــان پــامىر ئېگىزلىكىــدىن هالقىــپ ئــامۇ دەرياسىنىــڭ ئوتتۇرا قىسمى ئارقىلىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئارساكقا (ئىرانغا) باراتتى.

بۇنىڭــدىن باشــقا بىــر يــول بولــۇپ، ئــۇ تىيانشــان تېغىنىــڭ شــىمالىي ئېتىكىنــى بــويلاپ ئىۋىرغــول (قۇمۇلنىــڭ غەربــى) ئــارقىلىق بــارىكۆل، بىشــبالىق (جۇڭغــارىيە ئويمانلىقىنىــڭ شــەرقىي جەنــۇبى) دىــن ئۆتــۈپ غەربــكە قــاراپ ئىلگىــرىلەپ، ئىلــى دەرياســى، چــۇ دەرياســى ئــارقىلىق ســۇياپ (ســوۋېت ئىتتىپاقىــدىكى توقماقنىــڭ يېنىــدا) شــەهىرىگە بېرىــپ، ئانــدىن شــەرقىي رىــم ئىمپېرىيىســىنىڭ پــايتەختى كونىستانتىنپېۇل (ئىستامبۇل) غا باراتتى.

يىــپەك سودىســى ئەزەلــدىن ئاســيانىڭ مــۇهىم ســودا پائــالىيىتى بولــۇپ، ئۇنىــڭ خېرىــدارى ئاساســەن ئىــران، شــەرقىي رىــم ۋە يــېقىن شــەرق ئەللــىرى ئىــدى. ئوتتــۇرا ئاســىيادىكى ســوغدىلار يىــپەك سودىســىنىڭ ۋاســتىچىلىك رولىنــى ئوينـــايتتى. يىـــپەك يولىـــدىكى هەر بىـــر ئاساســـىي تۈگـــۈنلەردە ســـوغدىلارنىڭ تىجــارەت ئــورنى بــار ئىــدى. دېگىــز يولىــدا بولســا هىنــدى ئوكيــان ئــارقىلىق كېمە قاتنــايتتى. شــەرقىي رىمــدا ئاساســەن يىــپەك ئىشــلەپچىقىرىلمىغانلىقتىن، ئىرانــدىن ئۆتــۈپ، هىندىســتان بۇددىســتلىرى بىــلەن بىۋاســتە ســودا قىلمــاقچى بولســىمۇ، ئەممــا ئۇنىڭغــا ئىــران توسقۇنلۇق قىلاتتى. بــۇ ۋاقىتــدا ئوتتــۇرا ئاســىيادىكى ســوغدى ســودىگەرلىرى تــۈرك تــۈرك خانلىقىغــا بېقىنــدى بولغــانلىقتىن، يىــپەك سودىســىنى كېڭەيتىشــتە غەربــىي تــۈرك خــانى ئىســتەمىدىن يــاردەم ســورىدى. مىلادىنىــڭ 560 ـ يىلــى، تــۈرك خــانى ئىســتەمى خاقــان ئىــران شــاهى خىســراۋ I گە ئەلچــى ئەۋەتىــپ، يىــپەك سودىســىنى يولغــا قويۇشــنى قــاتتىق تەلەپ قىلــدى. بىــراق خىســراۋ I ئىســتەمى خاقاننىــڭ تەلــۋىنى رەت قىلــدى. «ئــۇ تــۈركلەردىن ئۆتــۈپ كەلــگەن يىپەكلەرنــى ئىشــلەتمەيمىز» دەپ، يىــپەك ســودىگەرلىرىنىڭ مــاللىرىنى خەلقــى ئــالەم ئالدىــدا كۆيــدۈرۈپ تاشــلىدى، هەتتــا تــۈرك ئەلچىلىرىنــى قامــاپ، ئۇلارغــا زىيانكەشــلىك قىلــدى. شــۇنداق قىلىــپ ئىســتەمى بىــلەن خىســراۋ I نىــڭ ئوتتۇرىســىدا يىــپەك سودىســىنى قوغــداش ئۇرۇشــى پارتلىــدى. كېيىــن، ئىســتەمى

سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تەكلىۋى بويىچە، شەرقىي رىم بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىشنى يولغا قويۇش نىيىتىدە شەرقىي رىمغا مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن خەت ۋە يىپەك ئەۋەتتى. تۈرك خانلىقىنىڭ ئەلچىلىرى مىلادىيىنىڭ 567 ـ يىلى شەرقىي رىمغا يېتىپ بېرىپ، شەرقىي رىم پادىشاسى يۇستىنىئانىنىڭ كۆتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى. شەرقىي رىم پادىشاسىمۇ تۈرك خانى ئىستەمىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.

مۇشۇ دەۋردە، تۈركلەرنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ تەرەققى قىلغان ئىدى. 669 ـ يىلى پادىشاھ يۇستىنىئان ۋاقتىدا تۈرك خانى ئىستەمىنىڭ قېشىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن زىمارك: «تۈرك يۇرتىدا ئالتۇندىن ياسالغان نەرسىلەرنىڭ سەنئىتى ۋە نازۇكلىقى رىم مەملىكىتىدىن قېلىشمايدىكەن. مەن ئىستەمى خاقانىنىڭ بىر نەچچە ئوردىلىرىدىكى ئالتۇن ئەسۋاپلار ۋە ئۆيلەرنىڭ كۆپلىكىدىن ھەيران بولدۇم. مېنى ئىستەمى خاقان ھۇزۇرىدا مۇراسىم بىلەن قوبۇل قىلدى. مېنى قوبۇل قىلغان ئوردىنىڭ ھەممە يېرى يىپەك زىلچىلار، يىپەك پەردىلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئىستەمى خاقان مۇشۇ زىننەتلىك ئوردىدا ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ مېنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئوردىنىڭ زىننەتلىكلىكى، ھەشەمەتلىكلىكى رىم پادىشاھلىقىدىن كەم ئەمەس، بۇ ئورۇندا بىر قانچە ئالتۇن ئاپتۇۋىلارنى كۆردۈم. بۇ ئاپتۇۋىلار ناھايىتى چىرايلىق، سىپتا، نەقىشلىك قىلىپ ئىشلەنگەن. ئوردىدىكى جاھازلار ئالتۇن، كۈمۈش، قىممەتلىك نەرسىلەردىن ئىشلەنگەن، مەن ئوردىدا ھايۋان سۈرەتلىرى ئورنىتىلغان جايلارنى تاماشا قىلدىم» دىگەن. دېمەك، تۈرك، خاندانلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا رىم پادىشاھلىقىمۇ قىزىققان. شۇڭا ئۇلار بىلەن يىپەك يولىدىكى سودا داۋام قىلغان. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي رىم ۋە ھىندىستانغا سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرغانلىقتىن، غەربىي يۇرتنىڭ يىپەك مەھسۇلاتلىرى چەتكە چىقىرىلغان.

يىپەك يولى كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىلار مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈردى. قاراخانىلار مەدەنىيىتى 3 خىل مەدەنىيەت، 3 خىل دىنىنىڭ ۋە يىپەك يولىنىڭ تەسىرى بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. قاراخانىلار دەۋرىدە شەرقتە كۇچاغىچە بولغان ئارىلىق بىلەن شىمالدا ئىلى ۋادىسىنى، غەربتە ئامۇ دەرياسى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىنغا جايلاشقان قەشقەر، بالاساغۇن، بارسغان،

بـــارچۇق (مارالۋېشـــى)، تـــالاس (هـــازىرقى جـــامبۇل)، فـــاراپ (ئـــوترار)، شـــاش (تاشـــكەنت)، ســـەمەرقەنت، بۇخـــارا قاتـــارلىق بىـــر قـــانچە چـــوڭ شـــەھەرلەر ئېخمـــۇ گۈللىنىـــــپ ئىقتىســــاد ۋە مەدەنىـــــيەت مەركەزلىـــــرىگە ئايلانـــــدى. قاراخـــــانىلار ئىقتىســـادىنىڭ تەرەققـــى قىلىشـــى قاراخانىلارنىـــڭ مەدەنىيىتىنـــى يۇكســـەلدۈردى. تـــارىخىي هـــۆججەتلەردىن قارىغانـــدا، بۇنـــدىن 1000 يـــىل ئىلگـــىرى بىزنىـــڭ ئاتـــا ـ بـــوۋىلىرىمىز يىـــپەك قوليـــاغلىق تۇتقـــان، يىـــپەك كىيىملەرنىـــڭ پۇكلىشـــىپ قالغـــان يەرلىرىنـــى ســـىلىغداش ئۈچـــۈن دەزمـــال ئىشـــلەتكەن، قىـــز ـ ئايـــاللار قىممـــەت باهـــا تاشـــلار ئېلىنغـــان ئـــالتۇن يـــاكى كۈمـــۈش «بوغمـــاق» (مـــەدالىيون) «بـــاغىرداق» (لىپتـــەك) ئىشـــلەتكەن. مانـــا بـــۇلاردىن شـــۇ دەۋردىكـــى تۇرمـــۇش مەدەنىيىتىنـــىڭ قانچىلىـــك يۇقـــۇرى ئىكەنلىكىنـــى، ئاتـــا ـ بوۋىلىرىمىزنىـــڭ ئىســـتىتىك (گۈزەللىـــك) قارىشىنىڭ قانچىلىك يۇقۇرى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغـــۇر خەلقـــى ئۆزىنىـــڭ ئەقـــىل ـ پاراســـىتىنى جـــارى قىلىـــپ، ئۆزىنىـــڭ هىـــس ـ تۇيغـــۇلىرىنى ئىپادىلەيـــدىغان خىلمـــۇ ـ خىـــل ســـەنئەت ئويـــۇنلىرىنى ئىجـــات قىلـــدى. قەدىمـــدىن تارتىـــپ داۋام قىلىـــپ كەلـــگەن هەر خىـــل ئويـــۇنلار ئۇيغۇرلارنىـــڭ كېيىنكـــى ئەۋلاتلىرىغـــا قالـــدۇرغان قىممەتلىـــك مىراســـىدۇر. قەدىمقـــى ئويـــۇنلاردىن يـــاش ـ ئۆســـمۈرلەر ئىچىـــدە ئومۇملاشـــقان «ئوتـــۇش» ئويـــۇنى، «ئوردىكـــام» ئويـــۇنى، «چەۋگەن» ئويـــۇنى (ئـــاتلىق تـــوپ ئويـــناش ئويـــۇنى)، «كـــولاپ» ئـــورەككە ياڭـــاق تاشـــلاش ئويـــۇنى قاتـــارلىقلارنى مىســـال كەلتـــۈرۈش مـــۇمكىن. يەنە خەلقىنـــىڭ ئـــۆرپ ـ ئـــادىتىگە ئاتلىنىـــپ تـــارىختىن بېـــرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئەلنەغمە، مەشرەپلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

نەزمە ئويـــۇنى يىگـــىت بىـــلەن قىزنىـــڭ باشـــلىرىدىن چـــاچقۇ رەخـــت يـــاكى (پـــۇل) چېچىلىـــدىغان كىچىـــك نەزمە بولـــۇپ، بـــۇ قەدىمقـــى ئۇيغـــۇر تىلىـــدا «ماندۇرى» دەپ ئاتىلاتتى.

«ســـۇرچۇك» كىچىلىـــك ئولتـــۇرۇش زىيـــاپىتى بولـــۇپ، ئۇيغـــۇرلار ئارىســـىدا هازىرغـــا قەدەر مەشـــرەپ نـــامى بىـــلەن ســـاقلانماقتا. «ئوغۇزنـــامە» دە قەدىمقـــى زامانـــدىكى مۇنـــداق بىـــر تـــوي مۇراســـىمى تىلغـــا ئېلىنغـــان: بىـــر كـــۈنى ئوغۇزخـــان ئەل ـ جامـــائەتنى يىغىـــپ، ئۇلارغـــا «ئۇلـــۇغ تـــوي» قىلىـــپ بەرگەن. بـــۇ مۇراســـىم شـــۇ دەرىجىـــگە يەتكەنكـــى، تويـــدا هەمـــمە ئېســـىل نـــازۇ ـ نىمەتـــلەر تەييارلانغـــان،

كىشـىلەر ھـاراق ـ شـاراپ ئىچـىپ «ئۇلـۇغ تـوي» نـى قۇتلۇقلاشـقان. ئۇيغـۇرلار بـۇ يەرگە يىغىلىــپ مۇراســىم ئۆتكۈزگەنــدە، يىغىلغانلارنىــڭ ســانى نەچــچە تــۈمەنگە يېتەتتــى، مــال ســۇيۇلاتتى، ئــات بەيگىســى ئۆتكــۈزۈلەتتى، كىشــىلەر ئەتراپىــى ســەيلە قىلاتتى، ناخشا ئېيتاتتى، ئۇسۇل ئوينايتتى.

«تــۈركى تىلــلار دىــۋانى» دا بــۇ ھەقــتە نۇرغــۇن مىســاللار بــار. مەســىلەن، بەزمە ھەققىدە ئېيتىلغان قوشاق ـ بېيىتلار:

ئوتتۇز (ئۈچ قېتىم ئۈچتىن) ئىچىپ قىقىرايلى،

يۇقۇرى قوپۇپ سەكرەيلى.

ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى،

قايغۇ قاچتى سۆيۈنەيلى.

(ئــۈچ قېتىمــدىن ئىچەيلــى، ئــورنىمىزدىن تــۇرايلى، ئارســلاندەك ھوكــۇرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىگىنى كۆرستەيلى.)②

ئۆرىق بېشى غاز (بوينى) غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،

ساغەر تولۇپ كوزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا)،

قۇيغۇنى چوڭقۇر كومۇۋېتىپ،

كېچە، كۈندۈز سۆيۈنەيلى.

(ئۆرىقنىــڭ بېشــى خــۇددى غــاز بوينىــدەك تىــك تۇرماقتــا، ســاغەرلەر خــۇددى كــۆز چانىغىــدەك مەيــگە تولــدى. قــايغۇ ـ ھەســرەتنى چۆرىۋېتىــپ، كــېچە ـ كۈنــدۈز كۆڭۈل ئاچايلى.)③

«تــۈركى تىلــلار دىــۋانى» دىكــى بــۇ قوشــاقلارنىڭ مەزمۇنىــدىن قەدىمقــى زامانــدا ئەر ـ ئايــال جەم بولــۇپ ناخشــا، ســاز نەغمىــلەر بىــلەن خوشــال ـ خــورام ئۇســۇلغا چۈشــۈپ كۆڭــۈل ئاچىــدىغان بۇنــداق مۇراســىم شــەكلىنىڭ شــۇ چاغــدىن تــارتىپلا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم بوستانلىقىدىكى رايونلاردا، جەمىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ تەرەققىي قىلدى. شۇڭا بەزى يېقىنقى زامان ئالىملىرى مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە «قەشقەرىيە دەۋرى دەپ نام بېرىش كېرەك» دەپ ھېسابلىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر، بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنتلەردە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەر خىل تىپتىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى ـ مەدرىسىلەر قۇرۇلدى. ساتۇق (ئابدۇكېرىم) ئارسلان بۇغرا قاراخان دەۋرىدە قەشقەردە «ساچىيە»④ («ساچ» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا سېچىش، يېيىش، ئىلىم ـ پەننى كېڭەيتىش دېگەن مەنىدە) ئۆز دەۋرىدە يۇقۇرى ئوقۇش يۇرتى ھەمدە ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىشنىڭ ئۇچىغى ئىدى. ساچىيە مەدرىسىدە ئىسلام پەلسەپەسى، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، مەدەنىيەتسىنا، روسۇمات جەڭ (ئۇرۇش ئىلمى) قاتارلىق تەبىي ۋە ئىجتىمائى پەنلەردىن دەرس بېرىلەتتى. شۇ دەۋردە كۆپلىگەن بىلىمگە ئىگە بولغان ئۆلىمالار، ئەدىپ ـ شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تىۋىپ) قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر مۇشۇ مەدرىستە يېتىشىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەفە قەشقەرىدەك ئالىملار، ئابدۇجاپپاردەك تارىخشۇناسلار، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇت قەشقەرى مۇشۇ مەدرىسىدە يېتىشىپ چىقتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە بىر مۇنچە ئۇيغۇر ئالىملىرى تۈرك مەدەنىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن كىتاپلارنى يازدى ۋە ھەر خىل تىلدىكى قىممەتلىك كىتاپلارنى تەرجىمە قىلدى. بىراق، بۇ ئەسەرلەردىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، بىزگە تېخى نامەلۇم بولغان يەنە بىر مۇنچە ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىغا شۈبھىلەنمەيمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە ئۆز دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى يۈكسەك مەدەنىيەتنى نامايەن قىلىدىغان تەڭداشسىز قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرمۇ بار ئىدى.

بىز قاراخانىلار دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا تولۇق خەۋەردار بولمىساقمۇ، ئەمما قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەردە، بالاساغۇندا يېتىشىپ چىققان ئالىملارنىڭ ئىسىملىرى ۋە ئەسەرلىرىدىن

زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) ئۇيغۇر تارىخشۇناسى ئەبۇلفۇتۇھ ئادۇغاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى (مىلادىنىڭ 1098 ـ يىلى ۋاپات بولغان). ئۇ «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىن باشقا يەنە «مۇجەمە ئۇششۇرخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقىنى شەمئانى ئۆز ئەسىرىدە بايان قىلىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى بۇ ئىككى ئەسەر قولىمىزدا يوق.

(2) جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئەبۇل فەزلى ئىبنى مۇھەممەت). ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق بولۇپ، ئۆزى ئالمىلىقتا (ئىلىدا) تۇغۇلغان، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئۆتكۈزگەن. جامال قارشى ھىجرىيىنىڭ 681 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 1282 ـ يىلى قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ئەل جەۋھەرى⑤ نىڭ «ئەسساھ فىللۇغەت» ناملىق 4 جىلدلىق كىتاۋىنى «سۇراھ» (ھەقىقى، تولۇق) نامغا ئۆزگەرتىپ، ئەرەپچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلدى. 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەپچە ئىلاۋە بىلەن «مولھىقاتۇس سۇراھ» دىگەن مەشھۇر لوغەتنى يېزىپ چىقتى.

جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان ئىلاۋىسى قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم، مەشھۇر شەخسلەر، دىنىي ئالىم ۋە شەيخلەرنىڭ تارىخىنى ھەمدە شۇ دەۋردىكى مەنىۋى ھاياتنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ ئىلاۋىنىڭ قوليازمىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا م. س. ئاندرېۋ تەرىپىدىن تېپىلىپ، ف. ب. نەلفىكىن تەرىپىدىن ئاسىيا مۇزېيىغا تاپشۇرۇلغان، ھازىر شۇ يەردە ساقلانماقتا.

(3) مەشھۇر ھېكىم ئىمادۇددىن قەشقەرى. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇن» (قانۇنلار شەرھىسى) ناملىق ئەسەر يازغان، بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ئاتاقلىق پەيلاسوپ فارابىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان. شۇنداقلا ئىبنى سىنا (980ـ1037 ـ يىللار) نىڭ تىبابەتچىلىك ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى شەرققە تونۇشتۇرۇش ۋە ئىلمىي تەجرىبىلەر بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق تىبىي ئىلىمغا چوڭ تۆھپە قوشقان.

(4) مۇھەممەت ئىبنى ئەلكاتىپ سەمەرقەنتى. ئۇ 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا سەلتەنەتلىك ھاكىمىيەت تۆپىسىدە تۇرغان تامغاچ قىلىچخان مەسئۇد ئىبنى ئىبلى (مىلادى 1095 ـ يىلى ۋاپات بولغان) غا بېغىشلاپ «ئەغرازۇ سىياسى فى ئىلمىي سىياسى» ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر سالچۇقلار

سۇلتانى سەنجار (مىلادى 1157 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ياشىغان دەۋرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋردىكى هۆكۈمدارلارنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئاتاقلىق تارىخي شەخسلەر نوقتىلىق بايان قىلىنغان. ئۇ ئەسەر ھىكايە شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، سۇلتان سەنجار سالجۇقىغا ئائىت قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(5) مەجىددىن مۇھەممەت ئىبنى ئەد نايىنى. ئۇ قاراخانىلار ئەۋلادى تامغاچ ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلاپ «تۈركىستان تارىخى» بىلەن «چىن تارىخى» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ «تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە تۈرك خەلقى بىلەن تۈركىستاننىڭ ئومۇمى ئەھۋالى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ پادىشاھلىرى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بەرگەن. «چىن تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە چىن خانلىقلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ قارا ختاي خانلىغى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

(6) ئوبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۈسەيىن بەيھىقى (996ـ1039 ـ يىللار). ئۇ 30 تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، بۇنىڭدىن سۇلتان مەسئۇد (مىلادى 1030 ـ يىلى) نىڭ ۋەقەلىرىگە ئائىت يېزىلغان 10 تومى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەردە قاراخانىلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئەڭ كۆپ ۋە توغرا مەلۇمات بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تارىخي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

(7) مۇھەممەت ئەلئەۋھى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 625 ـ يىلى ھىندىستاندا «جامىئۇل ھىكايەت» ناملىق ئەسەر يازغان. ئاپتور خارەزىم ۋە بۇخارادا تۇرغانلىغى ئۈچۈن، بۇ ئەسەردە قاراخانىلاردىن تامغاچ ئىبراھىم خان ھەققىدىكى ئىشلارنى ھىكايە شەكلى بىلەن بايان قىلغان. بۇ ئەسەر 5 باب بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئاخىرقى 5 ـ بابىدا جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارغا قوشۇپ، ئۇيغۇرلار ھەققىدە تۈنجى قېتىم تولۇق ئىلمىي مەلۇمات بەرگەن.

(8) ئەبۇ نەسر فارابى. فارابىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسر مۇھەممەت ئىبنى ئۇزلۇق ئىبنى تارخان. ئۇ فاراب شەھرىدىن بولغاچقا، فارابى دەپ ئاتالغان. ئۇ فاراب شەھرىدە تۈركى خەلقلەردىن بولغان مۇھەممەت ئىسىملىك ھەربى كىشىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، 950 ـ يىلى دەمەشقتە ۋاپات بولدى.

فاراب شەھرى بۇرۇن قەشقەر خانلىغىغا، كېيىن قاراخانىلار خانلىغى قۇرۇلغان

چاغلاردا قاراخانىلار خانلىقىغا قارىدى. ئەبۇ نەسر فارابى دەسلەپ فاراب شەھرىدە ئوقۇدى، كېيىن بالاساغۇن، قەشقەرلەردە بىلىمىنى تولۇقلاپ، ئىسلام ئەللىرىگە ساياھەت قىلىپ، باغداد، ئىران، مىسىر، سۈرىيىگە بارغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى شۇ جايلاردا ئۆتكۈزدى، كېيىن باغدادقا كەلدى. بۇ جايدا ئۇ ئەرەبچىنى پىششىقلىدى، مۇشۇ جەرياندا، پەلسەپە، تارىخ، ئاسترونومىيە، قانۇن، تىبابەتچىلىك ۋە مۇزىكا ئىلمىنى ئۆگەندى.

فارابى ئۆزىنىڭ كۆپ ساندىكى ئەسەرلىرىنى ئەرەبچە يازغان. شۇڭا فارابىغا باھا بېرىشتە ھەر خىل چۈشەنچىلەر مەيدانغا چىققان ئىدى. جۇرجى زەيدان فارابىنىڭ قەبرىسى شام (سۈرىيە) دا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ئەرەب دەپ ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، مەملىكىتىمىزدە چىققان «سىخەي» (سۆزلەر قامۇسى) دىمۇ فارابىنى ئەرەب دەپ تونۇشتۇرغان. يېقىنقى زامان تارىخچىلىرى ئىچىدىمۇ فارابىنىڭ زور كۆپچىلىك ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە يېزىلغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ئەرەب دىگۈچىلەر ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

ھەممىگە ئايانكى، شۇ زاماندا ئەدەبىي تىل غەربتە لاتىنچە بولسا، شەرقتە ئەرەبچە ۋە پارسچە ئىدى، فارابىنىمۇ ئەرەبچە ياكى پارسچە ئەسەر يازغانلىقىغا قاراپلا ئەرەب دىگىلى بولمايدۇ. فارابى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ تۈرك ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم قەيت قىلىپ ئۆتكەن. ئۇ پۈتۈن ھاياتىدا ئىلىم ـ پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ، پەلسەپە، مەنتىقە، تىببىي ئىلىم، تىلشۇناسلىق، مۇزىكىغا ئوخشاش ھەر خىل ساھەلەردە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ ئەرەب تىلىدا 100 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا نېمىسچە، فرانسۇزچە، ئىران تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىنلا، ئاۋۋال غەرب، كېيىنچە شەرقتە جاھانشۇمۇل ئەسەرلەر قاتارىدا تونۇلدى.

ئۇ پەلسەپە جەھەتتە «ئىھسائول ئولۇم» (بىلىملەر بايانى) ناملىق داڭلىق ئەسەرنى يېزىپ، ئىلىم دۇنياسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە سىنىپلارغا بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن ئەينى دەۋردە نۇرغۇن ئالىملار ۋە كىتاپخانىلارنى ئالاھىدە ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

فارابىنىڭ يەنە «ۋەتتە ئىرىپ بىئەغىزايىھا» (پارچە بۆلەكلەرنى تونۇشتۇرۇش) ناملىق مەشھۇر پەلسەپە ئەسىرى ئىسلام مەملىكەتلىرىدىن ئىراق، شام، مىسىردىكى پەيلاسوپلارنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ ئارىستوتېلنىڭ مەنتىقە ئەسەرلىرىنى ئوقۇش جەريانىدا يازغان لېكسىيە دەپتىرى 70 كە يەتكەنلىكىنى

تارىخىي مەنبەلەر كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

فارابى ھەمدانىلەر ئەمرى سەيفۇل دەۋلە ھوزۇرىغا تۇركچە كىيىم بىلەن كەلگەنلىگى تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق. ئۇ شۆھرەتلىك ئالىم بولغاچقا، سەيفۇل دەۋلە ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيىتىگە شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنى ناھايىتى يۇقىرى مۇئاش بىلەن تەمىنلىمەكچى بولغاندا، فارابى كۈندىلىك خىراجەتلىرى ئۈچۈنلا كېرەكلىك پۇللارنى ئېلىپ، باشقىنى ئالمىغان. ئەمىر سەيفۇل دەۋلە فارابىنى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىپ، پۈتۈن ساياھەت سەپىرىدە فارابىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن.

فارابى ئاتاقلىق سەنئەتكار، ئاتاقلىق كومپوزىتور ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ شائىرى ئىدى. ئۇ مۇزىكىدا ھازىر تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان «مۇزىكا ھەققىدە چوڭ كىتاب» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، مۇزىكا ساھەسىگە نەزىرىيە جەھەتتىن ئاساس سېلىش بىلەن مۇزىكا ئىلمىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى 12 قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن مۇزىكا تارىخى، مۇزىكىنىڭ ئەھمىيىتى، مۇزىكا نەزىرىيىسى، پىراكتىكىسى، ئەسۋابلىرى، مۇزىكىنى ئورۇنلاش چېۋەرلىگى، تۈزۈلۈشى (كومپوزىتسىيىسى) ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى شەرق بىلەن غەربكە كەڭ تارقالغان بولۇپ، نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

فارابى مۇزىكىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، ئۇ مۇزىكا ساھەسىدە ئۇيغۇر سازلىرىدىن قالۇن، تەمبۇر قاتارلىق بىر قانچە ئەسۋاپلىرىنى ئىجاد قىلغان. ئۇ مۇزىكا ئىلمىدە ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئۆزگە جەلپ قىلالايدىغان ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت ۋە ئۇستۇنلۈككە ئىگە ئىدى.

فارابى داڭلىق شائىر بولۇپ، تارىخشۇناسلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ پەلسەپىۋى سۇئاللارنىڭ كۆپ قىسمىغا شېئىر ئارقىلىق جاۋاپ قايتۇرغان. ئۇنىڭ شېئىرىيەتتە يېڭىچە ئىزدىنىش ۋە يېڭىچە مۇلاھىزىلىرى ئالىملارنى دائىم ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۇستازلىق رولىنى ئوينىغان. مانا مۇشۇ خىل ئۇقۇمنى فارابى بىر كۇپلىت شېئىر ئارقىلىق مۇنداق دەپ يەكۈنلىگەن:

يايرايدۇ گۈللەر كەبى ئەلەم سىرى،

يالت ـ يۇلت قىلار زۇمرەتتەك چاقنار نۇرى،

دانالار قىلسىمۇ گەرچە قانچە بىشارەت،

تاپمىدى ئاچقۇچنى ھېلىھەم بىرى.⑥

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى سىياسى، ئەدەبىيات، تىل، پەلسەپە، قانۇن، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، دىخانچىلىق، ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ساھەلەردىكى تۈرلۈك كۆز قاراشلىرى شەرھىلەنگەن «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركى تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئىككى ئەسەرنى نوقتىلىق تونۇشتۇرىمىز.

2. بۆلۈم «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا

«قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىنى چۈشىنىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا قوشقان شانلىق تۆھپىسىنى چۈشىنىشتىمۇ ئەڭ ئوبدان تارىخىي ھۆججەتتۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائى ھاياتىنىڭ مەھسۇلى. قاراخانىلار دەۋرىدە دۆلەت تۈزۈلمىسىدە، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە يېڭى مەسىلىلەر بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ جەمئىيەتنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەخلاق، قائىدە، ئىنتىزام، قانۇن، پىرىنسىپلارنى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىش، قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى ھاياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىزاھلاپ بېرىش شۇ دەۋرنىڭ جىددى تەلىۋى ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادى، ئەخلاقىي ۋە تەربىيە قاتارلىق مەسىلىلەرگە ئالاقىدار بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىنچىكە ئىجتىمائى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىگەللەپ چىققان مەسىلىلەرنى ئىلمىي قاراش بويىچە سىستىملاشتۇرۇپ چىقتى؛ ھۆكۈمرانلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىسى، ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە ئۇلارنىڭ شەرتلىرى قاتارلىق دۆلەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا دائىر مەسىلىلەرنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى كۆز قاراش بىلەن

يۇرۇتۇپ بەردى.
«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇ يەردىكى، ئاپتۇر بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى يۇرۇتۇپ بەرگەندىن تاشقىرى، قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخي مەنبەلىرىنى ئۆز ئەسىرىگە سىڭدۈرۈپ، شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ئاپتۇر بۇ ئەسىرىدە يەنە قەدىمقى ئەسەرلەردىن قالغان تارىخي مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۆلارنى پەلسەپۋى كۆز قاراشلار بىلەن بېيىتىپ، قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بۈيۈك مەدەنىيەت بولمىغاندا، ھازىرقى يۈكسەك تەرەققى قىلغان مەدەنىيەتنىڭ بولغايدىغانلىغىنى تارىخي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەردى. شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۆز ئىسمىنى پەقەت بىرلا قېتىم (6627 ـ بەت) تە تىلغا ئالىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا، «قۇتادغۇ بىلىك» نى كىتاپخانىلارغا تونۇشتۇرۇش مەقسىدىدە قوشۇمچە قىلىنغان نەزمى ۋە نەسرى مۇقەددىمىلەردە بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن باشقا، مەلۇمات بېرىدىغان ئېنىق بىر مەنبە يوق. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسەردە مۇنداق دەيدۇ:

تەگۈردى ماڭا ئەلىگ ئەلگە ياشىم،

قۇغۇ قىلدى قۇزغۇن تۇسى تەگ باشىم.

ئوقۇر ئەمدى ئالتمىش ماڭا كەل تەيۇ،

يۇسۇغ بولماسا باردىم ئەمدى نارۇ.

(ماڭا تەككۈزۈپ قولىن ئەلىك يېشىم،

قۇغۇ قىلدى قۇزغۇن تۇسىدەك بېشىم.

مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش ئەمدى دەيدۇ كەل،

بارۇرمەن ئەگەردە يەتمىسە ئەجەل.)

يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ مۇشۇ بېيىتلىرىغا قاراپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىۋاتقان چاغلاردا دەل ئەللىك ياشلارغا كىرىپ قالغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

يىل ئاتمىش ئەردى تورت يۈز بىلە،

تۆكەل ئون سەككىز ئايدا ئايدىم بۇ سۆز.

دىگەن مىسرالارغا قارىغاندا، يۈسۈپ خاس هاجىپ بۇ كىتاپنى هىجرىيىنىڭ 462 ـ يىلى (مىلادى 1069 ـ يىللار) جەمى 18 ئايدا يېزىپ تۈگەتكەن. ئەمدى يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشقا باشلىغاندا، بېيىتتا ئۆزىنىڭ 50 ياشلاردا ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1019ــ1020 ـ يىللىرى بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئاپتۇر بۇ ئەسەرنى بالاساغۇندا يېزىشقا باشلاپ قەشقەردە تاماملىغاندىن كېيىن، ئۇنى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئېلى هەسەن ئىبنى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان.

تاۋغاچ سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان ئاپتۇرنىڭ قەلەم قۇۋۋىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى ماختاپ، كىتاپنىڭ قەدىر ـ قىممىتىگە يېتىپ، ئۇنىڭغا «خاس هاجىپ»⑦ لىق ئۇنۋانى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاپتۇرنىڭ ئىسمى يۈسۈپ خاس هاجىپ دەپ ئاتالغان. مۇشۇ ئىلمىي ئۇنۋان بىلەن يۈسۈپ خاس هاجىپ قاراخانىلار هاكىمىيىتىگە تەسىر ئۆتكۈزىدىغان ئەربابقا ئايلاندى. قاراخانىلار مۇشۇ دەۋردە ئۆز سىياسىتىنى ياخشىلاش، قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش، مالىيە، ئىقتىسات ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، سودا، قاتناش، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، مائارىپ، مەدەنيەتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق شائىرى، پەيلاسوپى، مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇ بارلىق تۈركى تىل دىيالېكتلىرىنى ئىنىق بىلگەندىن تاشقىرى ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ يېتىلگەن ئىنسىكلوپېدىگى دېيىشكە بولاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە ئىنىق مەلۇمات بولمىغانلىقتىن، تولۇق تەرجىمھالىنى رەتلەپ چىقىش قىيىن. لېكىن ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ قوشۇمچە قىلىنغان قىسمىدا ئۆز ئەھۋالىنى سۆزلەپ كېلىپ، قېرىپ قالغانلىغىنى مۇنۇ سۆزلەر بىلەن بايان قىلىدۇ:

تاتىغ ئەردى بارچە يىگىتلىك ئىشىم،

ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئاشىم.

(يىگىتلىكتە تاتلىق ئىدى ھەر ئىشىم،

ئوغا قىلدى ماڭا يەر ئېشىم)

قايىڭ تەگ بودىم ئەردى ئوق تەگ كونى تۈز،

ياتەگ ئەگرى بولدى ئەگىلدىم تۈگىتتىم.

(قېيىندەك بويۇم ئوقتەك ئىدى تۈز،

يايدەك ئەگرى بولدى، پۈكۈلدۈم ئېگىلىپ.)

بۇنىڭدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خېلىلا ئۇزۇن يىل ياشىغانلىغىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئەسەرنىڭ نامى ۋە بىر قانچە نۇسخىلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نامى ھەققىدە بۇ ئەسەرنىڭ 351 ـ بېيىتىدە مۇنداق دەيدۇ:

كىتاپ ئاتى ئوردۇم قۇتادغۇ بىلىك،
قۇتاد سۇ ئوقىغىلىقا تۇتسۇ ئەلىگ.

(كىتاپقا «قۇتادغۇ بىلىگ» دەپ ئات قويدۇم، ئوقۇغان كىشىنى قۇتلۇق قىلسۇن، ئۇنىڭغا يول كۆرسەتسۇن.)

ئالىملار «قۇتادغۇ بىلىگ» ياكى «قۇتادغۇ بىلىك» دىگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ھەر خىل ئىزاھلاپ كەلدى. قەدىمقى تۈركچە «قۇت» سۆزى «قۇتلۇق»، «مۇبارەك»، «مۇقەددەس»، «بەخت» مەنىسىدە، «بىلىك» ياكى «بىلىگ» بىلىم دىمەكتۇر. دۇنيا ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا «قۇت» سۆزىنى «بەخت ـ سائادەت» مەنىسىدە چۈشىنىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» دىگەن سۆزنى «بەخت ـ سائادەت بىلىمى» دىسە، بەزىلەر «بەختلىك قىلغۇچى بىلىم»، «پادىشاھلارغا لايىق بىلىم» دەپ ئىزاھلاشتى. رەشت رەھمىتى ئارات «قۇتادغۇ بىلىك» نى «ئادەمگە ھەر ئىككى دۇنيادا بەخت ـ سائادەتلىك (قۇتلۇق) بولۇش يولىنى كۆرسەتكۈچى بىلىم» دەپ چۈشەندۈرگەن ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۈستىدىكى مۇلاھىزە ۋە چۈشەندۈرۈشلەرگە قاراپ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىش يولىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە يېزىلغان. ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئېيتقىنىمىزدا، بۇ ئەسەرنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن دۆلەتنى ئەخلاق، قانۇن، ئىلىم، ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىش دەستۇرى، قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پۇروگىراممىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن مەسنەۋى شەكلى ۋە ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، جەمئى 6645 بېيت، 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان، 85 بابقا بۆلۈنگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسى تېخىچە دۇنيادا تېپىلمىدى. قۇتادغۇ بىلىكنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى ئەسەر يېزىلغان ۋاقىتتىن بىر قانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن، بۇلار ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

(ئا) ۋېنا نۇسخىسى. بۇ نۇسخا مىلادىنىڭ 439 ـ يىلى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، 1474 ـ يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن؛ 1796 ـ يىلى ئاۋستىرىيىلىك ھامىر پۇرۇگىستال ۋېناغا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان، ھازىرغىچە

شۇ يەردە ساقلانماقتا. 19 ـ ئەسىردە ۋېنگرىيىلىك شەرقشۇناس ئا. ۋامبېرى ۋە رۇس ئالىملىرىدىن ۋ. رادلوۋلار بۇ ئەسەرنى تۇنجى قېتىم ترانسكرىپسىيسى ۋە بىر قىسىم تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئېلان قىلغان.

(ب) قاھىرە نۇسخىسى. بۇ نۇسخا ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، جەمى 8500 بېيت، بۇ نۇسخىنى قاھىرە خىدىۋلىك كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتور مورىتز 1896 ـ يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلدى. كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىيە تىل جەمىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى تۈركىيىگە ئېلىپ بېرىپ، 1943 ـ يىلى نەشر قىلدى.

(ت) پەرغانە نۇسخىسى. بۇ نۇسخا 445 بەت، 6095 بېيت بولۇپ، ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، 1914 ـ يىلى زەكى ۋەلىدى توغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىن تاپقان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا تونۇلغاندىن كېيىن، دۇنيا ئالىملىرى ئىچىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇ دەۋرلەردە قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىنىڭ ئىسلام دۇناسى بىلەن بولغان زىچ باغلىنىشىغا، ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بۇ جايلاردا ئۆزىگە زىمىن ھازىرلىغانلىقىغا قاراپ، «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى دەپ قاراش تارىخىي رىياللىققا ئۇيغۇن ئەمەس. قاراخانىلار قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب يېزىقىنىمۇ باراۋەر قوللانغان. مەھمۇت قەشقەرى قەدىمدىن تارتىپ قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «قاراخانىلار تىلى ئەڭ ساپ تىل، قەدىمقى زاماندىن تارتىپ مۇشۇ كەمگىچە قەشقەردىن تارتىپ چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك شەھەرلىرىدىكى بارلىق خاقانلار، سولتانلارنىڭ كىتاپ، خەت ـ چەكلىرى مۇشۇ يېزىق بىلەن يۈرگۈزۈلگەن». يەركەندىن 11 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا ۋە 12 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا ئائىت رەسمى ۋەسىقىلەر ۋە دۆلەت ئىشلىرىغا ئائىت ھۆججەتلەر تېپىلدى. بۇ ھۆججەتلەردە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ، ئەرەب يېزىقىنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. رەشىت رەھمىتى ئارات: «تارىخىي پاكىتلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەبۇ ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخانغا تەقدىم قىلىنغان دەسلەپكى نۇسخىسىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن

يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا» دېگەن. بۇ ۋەسىقە ـ ھۆججەتلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ دەۋردە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھۆججەتلەر بولغىنىدەك، ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەرەبچە ھۆججەتلەرنىڭمۇ بارلىقى، بۇ ھۆججەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە گۇۋاھچىلارنىڭ ئىمزالىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقى دۆلەت ئىشلىرىدا يۈرگۈزۈلىدىغان يېزىقلار ئىچىدە يەنىلا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمدى ئەرەب يېزىقى قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

تارىخىي مەنبەلەردە ئۇيغۇر يېزىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالتۇن ئوردا ۋە ئىران تەۋەسىدىكى تۈرك خانلىقلىرىدا كېيىنكى چاغلارغا قەدەر قوللىنىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. دېمەك، پاكىتلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بۇغرا خانغا تەقدىم قىلىنغان ئەسلى نۇسخىسىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا.

«قۇتادغۇ بىلىك» خەلقئارا جامەئەتچىلىككە تونۇلغاندىن كېيىن، باشقىلار تەرىپىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» كە يېزىلغان بىر مۇقەددىمىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: چىن ۋە ماچىن ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق دەپ تونۇغانكى، تۈركتە چىن ئەللىرىدىن ئىبارەت بارلىق شەرق ئەللىرىدە بۇغرا خان تىلى (خاقانىيە تىلىنى دېمەكچى) ۋە تۈركى سۆزلەر بىلەن ھېچكىم مۇنداق بىر پايدىلىق كىتابنى يازمىغان. بۇ كىتابنىڭ پايدىلىق بىر كىتاب ئىكەنلىكىنى ھەر قايسى ئەللەردىكى ھېكىملەر، ئالىملار نامايەن قىلىشتا ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار «ئەدەبى مۇلۇك» (دۆلەتنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرى)؛ ماچىن پادىشاھلىقىنىڭ چوڭلىرى «ئەينە يول مەمالىك» (مەملىكەت ئەينىكى)؛ شەرق ئىلىنىڭ چوڭلىرى «زىننە تول ئەل ئومۇرا» (ئەمىرلەر زىننىتى)؛ تورانلار «قۇتادغۇ بىلىك»، ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركى» دەپ ئاتىدى.

بۇنىڭدىن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنيا ئەللىرىگە قانچىلىك چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ماتېرىياللىرىنىڭ موللۇقى، ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئالىمىنىڭ بىلىمىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، يالغۇزلا تارىخ كىتاۋى ئەمەس، يا رايون، شەھەرلەرنى تەسۋىرلەيدىغان جۇغراپىيەۋى كىتاب ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ

قەدىمقى ئىجتىمائى ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي ـ پەزىلەتلىرىنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، ئەخلاق ھەققىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئوبرازلىق بەدىي شېئىر شەكلى بىلەن يورۇتۇپ بەرگۈچى يىگانە ئەسەردۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا

«قۇتادغۇ بىلىك» 82 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەر بابنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق:

1 ـ، 2 ـ، 3 ـ باپلاردا تەڭرىگە، مۇھەممەت پەيغەمبەرگە ۋە ئۇنىڭ چارىيالىرىغا مەدھىيە ئوقۇلغان؛ 4 ـ باپتا بۇغرا خانغا مەدھىيە ئوقۇلغان؛ 5 ـ باپتا يەتتە سەييارە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج سۆزلىنىدۇ؛ 6 ـ باپتا ئادەمنىڭ ھۆرمىتى، چۈشەنچىلىرى بىلىمدىن پەيدا بولىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ؛ 7 ـ باپتا تىلنىڭ ئارتۇقچىلىقى، پايدا ـ زىيىنى سۆزلىنىدۇ؛ 8 ـ باپتا كىتاپ ئىگىسى ئۆزىنىڭ سۆزىنى سۆزلەيدۇ؛ 9 ـ باپتا ياخشىلىق قىلىش ھەققىدە تەربىيە ـ نەسىھەتلەر سۆزلىنىدۇ؛ 10 ـ باپتا ئىلىم ۋە پاراسەت، پەزىلەتنىڭ پايدىسى سۆزلىنىدۇ؛ 11 ـ باپتا كىتاپنىڭ ئىسمى ۋە ئاپتورنىڭ قېرىغانلىقى سۆزلىنىدۇ؛ 12 ـ باپتا قىلىق ـ ھەركەتنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ زىيىنى سۆزلىنىدۇ؛ 13 ـ باپتىن 79 ـ بابقىچە ئەسەردىكى 4 ئاساسىي پېرسوناژ: كۈن تۇغدى (پادىشاھ)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئۆگدۈلمىش (ۋەزىر ئوغلى)، ئودغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق 4 پېرسوناژنىڭ سۆھبىتى سۆزلىنىدۇ؛ 80 ـ باپتا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆتكەن ياشلىقىغا ئېچىنىپ قىلغان پۇشايمانلىرى سۆزلىنىدۇ؛ 81 ـ باپتا زاماننىڭ بۇزۇلغانلىقى ۋە دوستلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى سۆزلىنىدۇ؛ 82 ـ باپتا ئالىم ئۆزىگە نەسىھەت قىلىپ، ئۆزرە تىلەيدۇ؛ ئۆز ئەسىرىنىڭ توغرىلىق (ئادالەت)، سائادەت (بەخت)، ئەقىل، قانائەتتىن ئىبارەت تۆت ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئالىم بۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تۆركچە ئىسىم قويغان؛ توغرىلىققا «كۈن تۇغدى» ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى پادىشاھ ئورنىغا قويغان؛ سائادەتكە «ئاي تولدى» ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىر ئورنىغا قويغان؛ ئەقىلغا «ئۆگدۈلمىش» ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئورنىغا قويغان؛ قانائەتكە «ئودغۇرمىش» ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى قىلىپ ئالغان. ئالىم دۆلەتنى تۈزەش ۋە دۆلەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئائىت سىياسەت،

قــانۇن، جەمــىيەت، ئەخــلاق، قانــائەت ھەققىــدىكى پەلسەپىلىك كــۆز قاراشــلار ۋە تەشەببۇســلارنى تــۆت شەخســنىڭ ئۆزئــارا ســوئال ـ جــاۋاپ شــەكلىدىكى ســۆھبىتى ئــارقىلىق ئوبرازلىــق بايــان قىلىــپ، خەلــق ھىمــايە قىلىــدىغان دۆلەتنىــڭ قانــداق بولــۇش لازىملىقــى، دۆلەتنــى بىلىــم، ئەقىــل، پاراســەت ۋە ئادىــل قــانۇن بىــلەن باشــقۇرغاندا، ئۇنىــڭ روشــەن ئىستىقبالغا ئېرىشــىدىغانلىقى، ھەمــمە ئىشــتا بىلىــم، ئەقىــل، پاراســەت ۋە ئەخلاقنــى يېتەكچــى قىلىشــنىڭ زورۇرلىقــى، دۆلەت ئەربابلىرىنىــڭ ئەخــلاق ـ پەزىلەتــتە باشــقىلارغا ئــۈلگە بولۇشــىنىڭ لازىملىقــى، خەلقنىــڭ دۆلەتــكە ۋە دۆلەت ئەربابلىرىغــا قانــداق مۇناســىۋەتتە بولۇشــى، دۆلەت ئەربابلىرىنىــڭ خەلقــقە قانــداق مۇئامىلىــدە بولۇشىنىڭ لازىملىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېنىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن:

1459 ـ بېيىت: ئەسىسىز ئوڭدى ئورما ئاي ئىلچى بوگۇ،

ئەسىسىز بولسا بولماز ئاۋۇنۇغ يىگۇ.

(ئەي مەملىكەتنــى ئىــدارە قىلغــۇچى ھــاكىم! يامــان تەرتىــپ ئورناتمــا، يامــان قانۇن بىلەن دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى بولمايدۇ.)

1411 ـ بېيىت: ئاي ئەلىگ قاتىغلان ئۆزۈڭ ئەدگۇ بول،

بەگى ئەدگۇ بولسا، بۇدۇن ئەدگۇ ئول.

ئەي ھۆكۈمــدار، ئــۆزەڭ ياخشــى بولۇشــقا تىرىشــقىن، بېگــى ياخشــى بولغــان ئەلنىڭ خەلقىمۇ ياخشى بولىدۇ.)

1458 ـ بېيىت: تورۇ ئەدگۇ ئۇر ئاي تورۇ بەرگۈچى،

تورۇ ئولدى ئىسىسىز تورۇ ئۇرغۇچى.

(ئەي قــانۇن تۈزگــۈچى، ياخشــى قــانۇن تــۈز، يامــان قــانۇن تــۈزگەن ئــادەم تىرىك تۇرۇپ ئۆلگەن بولىدۇ.)

1367 ـ بېيىت: بەلا كۈچ يېرىندە سەن ئەدگۇ قىلىن،

بۇدۇنۇغ سەۋىندۇرگىل ئەلگىن، تىلىن.

(سەن خەلقنى بالا ـ قازادىن ساقلا، ياخشىلىق قىل، قولۇڭ، تىلىڭ بىلەن ئۇلارنى خوش قىل.)

2969 ـ بېيىت: نەچە بەگ ئۇلۇغ بولسا ئەسلى بەدۇك،

تاپۇغچى بىلە بولدى ئاتى بەدۇك.

(بەگنىڭ ئەسلى قانچىلىك ئېسىل، ئۆزى قانچىلىك ئۇلۇغ بولسۇن، ئۇنىڭ نامى خىزمەتكارلىرى بىلەنلا مەشھۇردۇر.)

1435 ـ بېيىت: ئۆزۈڭ مەڭگۈ بەگلىك تىلەسە تۇجى،

تورۇ قىل بۇرۇندىن كۆتۈرگىل كۇچى.

(ئەگەر داۋاملىق ۋە ئەبەدى بەگلىكنى خالىساڭ، ئادالەتتىن ئايرىلما، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ئېلىپ تاشلا.)
يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى تۈزەشتە دۆلەتنى ئىلىم ـ ئەقىل بىلەن باشقۇرۇش لازىملىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئۆگىنىش لازىملىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

6608 ـ بېيىت: بىلىرمەن تەسەسەن بىلىگدىن يىراق،

بىلىگسىزگە ساندىك بىلگىلى ئارا.

(«بىلىمەن» دىمە، سەن تېخى بىلىمدىن يىراق،

بىلىملىكلەر ئارىسىدا سەن بىلىمسىزلەردىن بىرى.)

6605 ـ بېيىت: بىلىگ بىل ئۆزۈڭگە ئورۇن قىل تورە،

بىلىگ بىلسە ئۆزكە ئەدى بەرگ تۇرا.

(بىلىم ئال، ئورنۇڭ تۆردە بولىدۇ، بىلىم ئادەم ئۈچۈن مۇستەھكەم بىر قالقاندۇر.)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە ئاسترونومىيە بىلەن ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «يۇلتۇزچىلارنىڭ دىلى ئاي، كۈنلەرنىڭ ھېساۋىنى بىلىدۇ. ئەي ئىنسان! مۇنداق ھېساپ بەك لازىمدۇر. بۇنى ئۆگەنمەكچى بولساڭ، گېئومېترىيە ئوقۇ، ئاندىن ساڭا ھېساپنىڭ ئىشىكى ئېچىلىدۇ. كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە ھەممە كەسىرلەرنى تولۇق ئۆگەنگىن ..... يەتتە قات ئاسمانىنىڭ سىرلىرىنى يەردە ياتقان غازاڭدەك پىششىق بىل، ئالگېبرا ئۆگەن.» يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بۇ دۇنيا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ، بەخت پەقەت جەننەتتىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ» دېگەن كۆز قاراشلارغا ئۆز پىكرىنى ئېيتىپ، «ئادەملەر ئارىسىغا بېرىش لازىم»، «قولغا كەلگەن ۋاقىتنى زادىلا بىكارغا ئۆتكۈزۈشكە بولمايدۇ»، «ئادەمنىڭ بۇ دۇنيادىن ئالىدىغان مەنپەئەتى ئەنە شۇ»، «جاپا بولماي، ھالاۋەت بولۇش مۇمكىن ئەمەس»، «ئادەملەر ئۈچۈن تاماق، كىيىم لازىم، بۇ ھاياتلىقنىڭ زورۇرىيىتى»، «قالغان ئۆمرۈڭنى ئەمدى بىكارغا ئۆتكۈزمە»، «سەۋر قىلساڭ، جاپا سەن ئۈچۈن نېمەتلىك بولىدۇ»، «ياخشىلىق تىلەشتىن ياخشىلىق قىلغان ئەۋزەل» دەپ، كىشىلەرنى قولىدىن كېلىشىچە ياخشىلىق قىلىشقا، بەخت يارىتىشقا ئۈندەيدۇ ۋە كىشىلىك تۇرمۇشقا مۇھەببەت باغلاشقا چاقىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى دەۋردىكى جەمىيەت تەرەققىياتىدا دېھقانلار، چارۋىچىلارنىڭ جەمىيەتنىڭ بايلىقىنى ياراتقۇچى ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ: «ئۇلارسىز (دېھقاننى دېمەكچى) ئىش پۈتمەس. ئۇلارغا كۆيۈمچان بول، ئۆزۈڭ ئۈچۈنلا ئىش قىلما» دەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ نۇقتىنى شۇ دەۋردىلا تونۇپ يەتكەن.

ئاپتور تىجارەت توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «سودا ـ تىجارەت ئەھلى بىلەن ئارىلاش، ئۇلارغا ئوچۇق چىراي بىلەن ياخشى سۆز قىلغىن. سودىگەر تىجارەت قىلىپ غەرب ۋە شەرقنى ئايلىنىپ، سېنىڭ ئارزۇ قىلغان نەرسەڭنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئۇ بولمىسا، شىمالىي ياۋروپا توقۇلمىلىرى قانداق كېلەتتى. سودىگەرلەر دۇنيانى ئايلانمىغان بولسا، ئۈنچە ـ مەرۋايىتلارنى كىم كۆرەتتى. شۇڭلاشقا سودىگەرلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىل.» تېۋىپلار ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇلارنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت، ئەزىز كۆر، ھېكىملەر پۈتۈن كېسەللىكلەرنى داۋالايدۇ. داۋالاش ۋاستىسى بىلەن كېسەللىك ساقىيىدۇ. ھېكىملەر كېسەلنى كۆرۈپ ئىلاج قىلىدۇ.» ئالىملار ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئالىملار خەلققە يول كۆرسىتىدۇ، بۇلاردىن ئازدۇر ـ

كۆپتۇر بىلىم ئۆگەن. ئالىملارنىڭ بىلىمى خەلق ئۈچۈن.»

شـائىرلار ئۈسـتىدە توختىلىـپ مۇنـداق دەيـدۇ: «شـائىرلار قىلىچـتىن كەسـكىن بولـدۇ. ئـۇلار بىـلەن ياخشـى ئۆتـۈش كېـرەك»، «ئۇلارنىـڭ كـۆڭلىنى سـىنچىلاپ كۆزەتسـەڭ، ئـۇلار دېڭىزغـا چـۆمگەن كىشـىلەرگە ئوخشـاش گـۆھەر، ئـۈنچە، يـاقۇت چىقىرىدۇ».

يۈسـۈپ خـاس ھاجىـپ دۆلەت تەشـكىلاتىدىكى خـادىملار (تـاپۇغۇچى) دا بولۇشـقا تېگىشـلىك پەزىلەتـلەر توغرىسـىدا سـۆزلەپ: «بۇنـداق خـادىملار ئىناۋەتلىـك كىشـىلەردىن بولۇشـى، سـەمىمى بولۇشـى، ئەخلاقلىـق بولۇشـى كېـرەك. ئىنتىپاقسـىزلىق تۇغدۇرىـدىغان، يالغـان سـۆزلەيدىغان، ئىككـى يۈزلىمىلىـك قىلىـدىغان ئـادەملەرنى ھەرگـىز ئـۆزەڭگە يـېقىن يولاتمـا» دەپ يامـان ئىسـتىللارنى قاتتىق سۆككەن.

يۈسـۈپ خـاس ھاجىـپ بەگ ئۈسـتىدە توختىلىـپ: «بەگ دۆلەتنىـڭ بـاش ۋەكىلـى، بەگنىـڭ قانـداق بولۇشـى دۆلەتنىـڭ تەقـدىرىنى بەلگىلەيـدۇ. بەگ بەگلىـك ئىشـلىرىنى قىلىـپ ئۆگىنىـدۇ. بەگ تىـز پـۈكمەس ئالـپ (قەھرىمـان)، جەسـۇر، قابىـل بولۇشـى كېـرەك. بەگـدە مۇشـۇ خىسـلەتلەر بولسـا، ئانـدىن خەلـق ئىشـنى ياخشـى ئىـدارە قىلالايـدۇ»، «ياخشـى پـادىچى ئـۆز قـويلىرىنى بۆرىـدىن ئاسـرايدۇ، ياخشـى خىسـلەتلىك بەگمـۇ خەلقنـى ئـاپەتتىن ساقلىشـى لازىـم. خـان بـاغۇ ــ بوسـتانلارنى سـۇغارغۇچىغا، خەلـق گـۈلگە ئوخشـايدۇ. گـۈل سـۇغا قېنىـپ باراقسـان ئېچىلسـۇن» دەيـدۇ. ئەمەلـدار ئۈسـتىدە توختىلىـپ مۇنـداق دەيـدۇ: «تـاپۇغۇچى ــ ئەمەلـدارلارنىڭ بېشـىدۇر، ئانـدىن قالسـا سـۇ بېشـى (ھەربـى قومانـدان) دۈشـمەننى كـۆرۈپ چۆچـۈپ كەتمەسـلىگى، تىـز پۈتمەسـلىگى، بېشـىدىن قەھرىمـانلىق سەرگۈزەشـتلىرىنى ئۆتكـۈزگەن بولۇشـى، كۈچلـۈك، قەتئـى، شەخسىيەتسـىز، دادىـل، بـاتۇر، تەمكىـن بولۇشـى لازىـم. ئـۆزىگە پەقەت بىـر ئـات، كىيىم ــ كېچەك ۋە قـورال ــ يـاراق قالدۇرۇشـى لازىمكـى، ئوغلـۇم، قىـزىم، خوتۇنـۇم دەپ مـال توپلىماسلىغى، سۆيۈم، بېغىم دەپ ئالتۇن ــ كۈمۈش توپلىماسلىغى كېرەك.

كۆر، ئارسلان بولۇ بەرىسە ئىتقا باشى،

ئىت بارچە ئارسلان بولۇر ئۆز تۇسى.

قالى بولسا ئارسلانغا ئىت باشى،

ئۇل ئارسلان بولۇر بارچە ئىت ساقشى.»

(قاراڭلاركى، بىر ئارسلان، ئىتقا باش بولسا، ھەممە ئىتلار ئارسلاندەك بولۇپ كېتىدۇ. ئەگەر ئىت بىر ئارسلانغا باش بولسا، ھەممە ئارسلان ئىتقا ئايلىنىپ قالىدۇ.)

شائىر يەنە، قوشۇننى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا لايىق بايلىق ئاجرىتىش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەلنى بېيىتىش، جەڭدە ئەسكەرگە چۈشكەنلەرگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش، ئۇلارنىڭ بالىلىرى بولسا تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. دۆلەتنى باشقۇرۇشتا: «ئۈچ نەرسە يەنى ئوك قولىدا قىلىچ، سول قولىدا مۇكاپات بېرىلىدىغان نەمەت بولۇش، ئاغزىدا تاتلىق سۆز بولۇش كېرەك» دىگەن پىكرىنى ئالغا سۈرىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمىيتىدىكى ھەر قايسى سىنىپ ۋە ھەر قايسى تەبىقىلەر ھەققىدە بىر ـ بىرلەپ توختىلىدۇ. دۆلەت ئىدارىلىرىدىكى خادىملار ئۈستىدە يۈرگۈزگەن مۇھاكىمىسىنى يەكۈنلەپ مۇنداق دەيدۇ:

«ساڭا بەگلىك نىسىپ بولسا، بىلىملىك بىلەن ئىدارە قىل،

يابغۇ ـ تېگىن بولساڭ، قولۇڭدىن كەلگەنگە قەدەر ۋاپادار بول،

ئارمىيە قوماندانلىقىغا نىسىپ بولساڭ، دۈشمەننى بىل ، ھوشيار تۇر،

ساڭا ۋەزىرلىك نىسىپ بولسا، ئادىل بول، ناھەق ھۆكۈم چىقارما،

ئۆگەلىك ئورنىغا ئېرىشسەڭ، ھۆكۈمدار خاتالاشقان بولسا يول كۆرسەت،

ھاجىپ بولساڭ، پارە ئالما، قۇل، يېتىملەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلا،

ھۆكۈمدارلار كاتىۋى بولساڭ، سىر ساقلاشنى بىل.»

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۆركى خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇھاكىملىرى ئارقىلىق يۈكسەك دەرىجىگە كۆتىرىدۇ. بۇ قاراخانىلار جەمىيتى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ۋە مەدىنى ھاياتىنىڭ يېڭى بىر

دەۋرگە كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى نامايەن قىلغان بۇنداق بىر نادىر ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىپتىخارىدۇر!

2. بۆلۈم «تۈركىي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا

11 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋر قاراخانىلار مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋردە خاقانىيە تىلى (ئۇيغۇر تىلى) ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. شۇڭا بىر مۇنچە كىشىلەر ئۇيغۇر تىلىدا بىر قانچىلىغان ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەردىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئىچىدە ھەر جەھەتتىن ئەڭ قىممەتلىك يەنە بىر ئەسەر «تۈركى تىللار دىۋانى» دۇر. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەردە ئەرەپلەرنىڭ تۈركى تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن، سۆز ـ ئىبارىلەرگە ئەرەپ تىلى بىلەن ئىزاھات بەرگەن. «تۈركى تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ ئالىدۇق) دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت دەپ ھېساپلانغان «كاڭشى لۇغىتى» دىنمۇ كۆپ ئىلگىرى تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەر مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمقى يادىكارلىقلار ئىچىدە بىباھا گۆھەرلەرنىڭ بىرسى ھېساپلىنىدۇ.

ئىلىم دۇنياسى «دىۋان» نى تىلشۇناسلىقتا تەڭداشسىز ئەسەر دەپ ھېساپلىماقتا. «دىۋان» مۇندىن 1000 يىل ئىلگىرى تۈزۈلگەن تۈركى تىللىرى قامۇسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا ئالاقىدار ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنى چوڭ ئېنسىكلوپېدىيە دېيىشكە بولىدۇ.

«دىۋان» دا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركى تىللارنىڭ ئاساسلىق قائىدىلىرى، گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، ھەر بىر جاينىڭ دىئالېكتىكىلىق پەرقلىرى ۋە ئۇلارنى ئىپادىلەشتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جانلىق ئۆرنەكلىرى بايان قىلىنغان. «دىۋان» دا كەلتۈرۈلگەن ئۆرنەكلەر، جۈملە، ماقال، تەمسىل، بېيىت، شېئىر، پارچە، داستانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئارقىلىق قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىللىرىنىڭ تىل تۈزۈلۈشى، قەدىمقى تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، قەبىلىلەرنىڭ ئىسمى ۋە جايلاشقان يەر ناملىرى، ئۇلارنىڭ بىر بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىش جەريانلىرى، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئۆي جابدۇقلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق ئېتنوگراپىيىلىك قىممەتلىك

مەنبەلەر قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار جەمىيىتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم ماتېرىيالدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى توغرىسىدا

«تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر ئالىمى.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە قولىمىزدا ماتېرىيال كەم. ئەمما، «دىۋان» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ تولۇق ئىسمىنى «مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مەھمۇت قەشقەرى» دەيدۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى مەھمۇت، دادىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەت ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەلەيمىز.

مەھمۇت قەشقەرىمەھمۇت قەشقەرى قەشقەرنىڭ ئەينى زاماندىكى يېزىلىرىدىن ئوپالنىڭ ئازىق كەنتىدە توغۇلغان، قەشقەردە ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان توغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدە «دىۋان» دا بايان قىلىنغان قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق شەجەرىسىدىكى مەنبەلەرگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن بولغان مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم، يەنە بىر ئوغلى سۇلايمان ئىبنى ئابدۇكېرىم، سۇلايماننىڭ ئوغلى ھارۇن (ئەلى ھەسەن) ئىبنى سۇلايمان ھىجرىيىنىڭ 302 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 992 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان بۇ مەزگىلدە، ھېچ بولمىغاندا، 20 ياشلاردا بولۇشى كېرەك. يۈسۈپ قادىرخان خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەن بىر ئادەم بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 423 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنى 60 ياشلاردا ۋاپات بولغان دەپ ھىساپلىساق، ئۇ، ھېچ بولمىغاندا، مىلادىنىڭ 971ـــ981 ـ يىللىرىدا توغۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن خوتەننى ئىشغال قىلغانلىقىنى بىلىمىز. ئۇ قەشقەردە «ناسىر دەۋلە قادىرخان» دىگەن ئۇنۋان بىلەن، ھېچ بولمىغاندا، ھىجرىيىنىڭ 396 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 1005ـــ1006 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ھۆكۈم سۈرگەن بولىدۇ. چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ يەركەنددىمۇ تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 407 ـ يىلى، مىلادىنىڭ 1016ـــ1017 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ھۆكۈم سۈرگەن بولىدۇ. ئىككىنچى

ئــوغلى مــۇھەممەت ئىبنــى يۈســۈپ بەك كىچىــك ئەمەس ئىــدى. يۇقىرىــدا كــۆرۈپ ئــۆتكىنىمىزدەك، مەھمــۇت ئىبنــى يۈســۈپ ھىجرىيىنىــڭ 449 ـ يىلــى، مىلادىنىــڭ 1057 ــ 1058 ـ يىللــرى تەختــتە ئولتۇرغــان. بــۇ ۋاقىتتــا مــۇھەممەت ئىبنــى يۈســۈپنى ھىجرىيىنىـــڭ 327 ـ يىلـــى، مىلادىنىـــڭ 991 ــ 992 ـ يىللىرىـــدا توغۇلغـــان دەپ قىيـــاس قىلســـاق، ھۈســـەيىن ھىجرىيىنىـــڭ 400 ـ يىلـــى، مىلادىنىــڭ 1010 ــ 1011 ـ يىللىرىــدا دۇنياغــا كەلــگەن بولــۇپ چىقىــدۇ. بۇنــداق بولغانــدا، مەھمــۇت ئىبنــى ھۈســەيىن ئىبنــى مەھمــۇت قەشــقەرىنىڭ توغۇلغــان يىلــى تەخمىـــنەن ھىجرىيىنىـــڭ 442 ـ يىلـــى، مىلادىنىـــڭ 1028 ــ 1029 ـ يىللىرىغـــا تــوغرا كېلىــدۇ. بۇنىڭــدىن شــۇ نەرســە ئايــانكى، مەھمــۇت قەشــقەرى بــۇ ئەســەرنى يازغــان مەزگىلــدە تەخمىــنەن 40 يــاكى 50 ياشــلاردا بولغــانلىقى ئېھتىمالغــا بەك يېقىن. بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەھمــۇت قەشــقەرى قاراخانىلارنىــڭ مەركــىزى بولغــان قەشــقەردىكى «ســاچىيە» كۇتۇپخانىســىدا، ســەمەرقەنت ۋە بالاســاغۇنلاردا، كېيىنكــى چــاغلاردا باغــداتتىكى مەشــھۇر كۇتۇپخــانىلاردا ئەرەپ، پــارس ۋە تــۈركى تىللاردىكــى ئىلمــي ئەســەرلەرنى تەتقىق قىلغان ۋە چوڭقۇر بىلىم ئالغان.

مەھمــۇت قەشــقەرى «دىــۋان» نــى يېزىشــتىن ئــاۋۋال ئىلــى ۋادىســىدىن تارىــم تــاكى ئــامۇ دەريــا، ســىر دەريــا ۋادىلىــرىغىچە بولغــان پۈتــۈن مــاۋرا ئــۇننەھر ۋە هــازىرقى شـــىنجاڭ دائىرىســـىدىكى ئوغـــۇز، تـــۈركمەن، ياغمـــا، چىگىـــل، قـــارلۇق، قىپچـــاق، باســـمىل، چومـــۇل، تـــۈركەش، يابـــاقۇ قاتـــارلىق قەبىلىلەرنىـــڭ ئەھـــۋالى ۋە تىـــل پەرقلــرى ئۈســتىدە جاپــالىق ئىلمـــي تەكشـــۈرۈش ئېلىـــپ بېرىـــپ، دۇنيـــاۋى قىممەتــكە ئىــگە بولغــان بــۇ ئەســەرنى مەيــدانغا چىقــاردى. ئــاپتۇر بــۇ ھەقــتە مۇنــداق دەيــدۇ: «مەن شــۇ تۈركلەرنىــڭ ئەڭ ســۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنــى ئەڭ روشــەن بايــان قىلالايدىغانلىرىـــــدىن، ئەڭ زېرەكلىرىـــــدىن، ئەڭ ئاساســـــلىق قەبىلىـــــگە مەنســۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشــلىرىدا ئۇســتا نەيزىۋازلىرىــدىن بولــۇپ تۇرۇقلــۇق، ئۇلارنىــڭ شــەھەر ۋە ســەھرالىرىنى باشــتىن ـ ئايــاق كېزىــپ چىقــتىم. تــۈرك، تــۈركمەن، ئوغــۇز، چىگىــل، ياغمــا، قىرغىزلارنىــڭ ســۆزلىرىنى ۋە قــاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىــپ، ئــۇلاردىن پايدىلانــدىم. شــۇنىڭ بىــلەن ئۇلارنىــڭ ھەر بىرىنىــڭ تىلــى دىلىمغــا ناھــايىتى ياخشــى ئورۇنلاشــتى. مەن ئــۇلارنى پۇختــا رەتلــەپ، ئوبــدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم»⑩

بۇنىڭــدىن شــۇنى كــۆرۈش مــۇمكىنكى، مەھمــۇت قەشــقەرى «دىــۋان» نــى يېزىشــتا

ۋە تەتقىق قىلىشتا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىشلەپ، ئۇنى ئۆزگىچە خاس ئالاھىدە بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇلدا تۈزۈپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا «ئەبەدى يادىكار» قىلىپ قالدۇرغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دىن باشقا يەنە «تۈركى تىللىرىنىڭ نەۋھىگە ئائىت جەۋھەرلەر» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنىمۇ يازغانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇ ئەسەر بىزنىڭ قولىمىزدا يوق.

«دىۋان» نىڭ يېزىلغان ۋاقتى

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىش ئۈستىدە توختىلىپ «بۇ كىتاپنى ھىجرىيە 464 ـ يىلى جۇمادىيەل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشىپ، 4 قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئوبدان تەھرىرلەپ چىققاندىن كېيىن، 466 ـ يىلى ھىجرىيىدە تاماملىدىم» دەيدۇ. ئاپتورنىڭ مۇشۇ سۆزىدىن قارىغاندا، «دىۋان» نىڭ 1 ـ نۇسخىسى ھىجرىيىنىڭ 464ــ466 ـ يىللىرى (مىلادى 1072ــ 1074 ـ يىللار) دا يېزىلغان بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 467 ـ يىلى (مىلادى 1075 ـ يىلى) دا قايتا كۆزدىن كەچۈرۈپ، پۇختا تەھرىرلىگەندىن كېيىن، باغداتتىكى ئابباسىلار خەلىپىلىگىنىڭ 27 ـ خەلىپىسى بولغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشى توغرىسىدا

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشىدىكى سەۋەپ توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. پىرىتساك: «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا نېمە سەۋەپ بىلەن كۆچۈپ كەلگەنلىكى پەقەت ئاشكارىلانمىغان، تۈرك ئەللىرىدە ئېلىپ بارغان نۇرغۇن ساياھەتلەرنىڭ سەۋەپلىرى سۆزلەنمىگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر تولۇق ئېچىلمىغان» دەپ قارايدۇ.

سالچۇقلار دەۋرىدە باغدات ئەرەپلەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولغانلىقى ئۈچۈن، سىياسى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ۋە بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئارزۇسىدا بولغانلارنىڭ باغدات ۋە مىسىرغا كۆچۈپ بارغىنىدەك، ئىلىم ـ پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە بېرىشى تەبىي ھال ئىدى. شۇ دەۋرلەردە باغداتتىن باشقا بۇخارا، قاھىرە ۋە شام قاتارلىق بىر مۇنچە شەھەرلەر

بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار باغداتتەك ئەھمىيەتلىك ئەمەس ئىدى.

باغداتقا تونۇلغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەرەپ دۇنياسىغا نىسبەتەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، پۈتۈن سىياسى، ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قولىدا ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى باغداتقا بارغان ۋاقىت سالجۇقلار سۇلتانى مەلىكشاھنىڭ تەختتىكى ۋاقتى بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۈركان خاتۇن قاراخانىلار خانى تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇ خاتۇن رەسمى سىياسى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ۋىلايەت دەرىجىلىك ئورۇنلارغا كۆپىنچە تۈركلەردىن ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەيتتى. بۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەپ تۈپەيلىدىن، تۈركى خەلقلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىش ۋە ئۇلار بىلەن ياخشى ئۆتۈش نىيىتىدە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ۋە ئەرەپ تىلىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ زور كۆپچىلىگى ئۆچۈن، تەبىى ھالدا، ئۇيغۇر تىلى (خاقانىيە تىلى) نى ئۆگىنىش زورۇرىيىتى تۇغۇلدى.

تارىخي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىلار دۆلىتىدە ھىجرىيە 447ـــ448 ـ يىللىرى (مىلادى 1056ـــ1057 ـ يىللىرى) سىياسى ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. ئەڭ چوڭ خان (ئارسلان خان) سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئىنىسى ھەم خانلىق شىرىگى بولغان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپكە قارشى سىياسى ئۆزگىرىش قوزغاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. ئىككى ئوتتۇرىدىكى جەڭدە ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشىدۇ. بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ ئۇنى زىندانغا تاشلاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا ئالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەنە ئىبنولئەسىر ئۆزىنىڭ «تارىخى كامىل» دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «15 ئايدىن كېيىن، بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ چوڭ خاقان (ئارسلان خان) بولۇپ، دۆلەت ھوقۇقىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن چاغرى تېگىنگە تۇتقۇزدى. ئۇنى دۆلەتنىڭ نامزات خانى دەپ ئېلان قىلدى، لېكىن، بۇغراخاننىڭ (ئارسلان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپنىڭ) 2 ـ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بىر ئوغلى بار ئىدى. بۇ خوتۇن ھۈسەيىن چاغرى تېگىننىڭ نامزات خانلىققا تەيىنلەنگەنلىگىگە نارازى بولۇپ، بۇغراخان (سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ) غا قەست قىلدى، ئۇنى ۋە پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ بىر نەچچە ئەزاسىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قېرىندىشى

ئارسلان خان ئىبنى قادىرخان (سۇلايمان يۈسۈپ) نىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن يەنى مەھمۇت قەشقەرى مۇشۇ قىرغىندىن ئامان قالغان بىر قانچە كىشىنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا قېچىپ چىقىپ خوشنا تۈرك ئەللىرىگە بېرىپ، بۇ جايلاردا 10 نەچچە يىل يۈرۈپ ئاخىرى باغداتقا كېلىپ قالدى. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئۇزۇن سەپەر جەريانىدا تۈرك دۇنياسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.»

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا شەكىللەنگەن يېزىق تىلى ۋە ئەدەبىي تىل بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىشتا ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلدى. ئۇ خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى (قەشقەر رايونى) دىكى خەلقلەر سۆزلىشىدىغان ئورتاق تىلنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ فونېتىكا ـ گرامماتىكا قائىدىلىرنى ئېنىق چۈشەندۈردى. قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىلىنى ئومۇمى تىلنىڭ ئاساسىي دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەردى. خاقانىيە تىلى ئەڭ ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بولۇپ، ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇرچە 24 ھەرپتىن تۈزۈلگەن؛ بارلىق خاقانلار، سولتانلارنىڭ كىتاپ، خەت ـ چەكلىرى قەدىمقى زاماندىن شۇ كەمگىچە، قەشقەردىن تارتىپ چىن ۋە ھەممە تۈرك شەھەرلىرىگىچە مۇشۇ يېزىق بىلەن يۈرگۈزۈلگەن.

مەھمۇت قەشقەرى خاقانىيە تىلىنىڭ ئەرەپ تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىغى ئۈستىدە توختالغاندا، تۈركى تىلنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرسەتكەن ئىدى.

«دىۋان» نىڭ مەزمۇنى

«دىۋان» تىلشۇناسلىق كاتىگورىيىسىگە كىرىدىغان ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا ھەممە ساھەدىن مەلۇمات بېرىلىپ، ناھايىتى كەڭ مەزمۇن بىلەن بېيىتىلغان.

(ئا) ئەدەبىيات

«دىۋان» بىزگە قاراخانىلار ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەردىن بىرىدۇر. ئۇنىڭغا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىنى، مەدىنى ھاياتىنى، كۆرەش پائالىيىتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى، ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىدىغان 242 پارچە (1 ـ جىلدىدا

117 پارچە، 2 ـ جىلدىدا 48 پارچە، 3 ـ جىلدىدا 77 پارچە) ئەدبىي پارچە ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، قوشاق، تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن. «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىر، قوشاق، ماقال ـ تەمسىللەر ئۆزىنىڭ يېقىملىقلىقى، گۈزەللىكى، رەڭدارلىقى ۋە مەزمۇنىنىڭ موللىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

(1) ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى تەبىئەتنى، جەمىيەتنى ئۆزگەرتكۈچى، ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقنى ياراتقۇچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ پائالىيىتى، روھىي قىياپىتى ۋە سەيلە ـ تاماشاسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

يىگىتلەرىك ئىشلەتۇ،

يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ.

قۇلان كېيىك ئاۋلاتۇ،

بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم.

(يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋا ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى⑪)

«دىۋان» دىكى بۇ خىل ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرىغا ئىپتىدائى جەمىيەتكە دائىر ماتېرىياللار سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ قوشاقلار ئەدبىي قىممىتى جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇزاق زامانلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى، ئىپتىدائى جەمىيەتنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

(2) جەڭ قوشاقلىرى

«دىۋان»دىكى جەڭ قوشاقلىرىدا قاراخانىلار تېرىتورىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، قاراخانىلار ھاكىمىتىنى مۇستەھكەملەش، كىچىك خانلىقلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىچكى بۆلۈنۈشكە خاتىمە بېرىشتىكى جەڭ ـ ئۇرۇشلار ۋە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتە ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتا غەيرى دىندىكىلەر ئۈستىدىن قىلغان غازاتلار، خوشنا ئەللەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئېلىپ بارغان جەڭ، ئۇرۇشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئالپلار ئارىغ ئالقىشۇر،

كۆچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر.

بىر بىر ئۇزە ئالقىشۇر،

ئەزگەرمەزىپ ئوق ئاتار.

(باتۇرلار بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى، كۆچنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر ـ بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى⑫)

....

تەلىم باشلار يۇۋالدىمات،

ياغى ئاندىن ياۋالدىمات.

كۆچى ئانىڭ كەۋەلدىمەت،

قىلىچ قىنقا كۆچۈن سىغدى.

(باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۈشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۈزىگە قاتقان قاننىڭ كۆپلىكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.)⑬

(3) مەرسىيە قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى مەرسىيە قوشاقلىرى قايغۇ، ئۆلۈم ھادىسلىرى يۈز بەرگەندە ئېيتىلىدىغان مەرسىيلەر. «دىۋان» دا چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئىككى مەرسىيە بار: بۇنىڭ بىرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قەھرىمانى ئالىپ ئەر تۇڭانىڭ ئۆلۈمگە بېغىشلانغان مەرسىيە، يەنە بىرى نامى كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان تارىخىي شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلىتىدىغان مەرسىيلەر. مەسىلەن:

ئالپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،

ئېسىز ئاۋۇن قالدىمۇ.

ئۆزلەك ئۇچىن ئالدىمۇ،

ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

(ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟

يامان دۇنيا قالدىمۇ؟

پەلەك ئۈچىنى ئالدىمۇ؟

ئەمدى يۈرەك تىتىلۇر.)⑭

....

ئۇلىشىپ ئەرەن بورلەيۇ،

يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ.

سىقرىپ ئۇنى يۇرلايۇ،

سىغتاپ كۆزى ئۇرتۇلۇر.

(ئەرلەر بۆرىدەك ھۇلىشىپ،

ياقا يىرتىپ ۋاقىرىشىپ.

ئۈنىنىڭ بېرىچە چىقىراپ، پەريات چىكىپ،

ئۆكسۈپ كۆزنى ئۇرتىلەر.)⑮ (ئاپراسىياپنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن)

بۇ خىل مەرسىيەلەردە تېپىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ خەلق يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئەسلىنىپ، ئۇنىڭ جەڭدە ۋاپات بولغانلىقىغا چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەت ئىپادىلەنگەن.

(4) مۇھەببەت قوشاقلىرى

قاراخانىلاردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن مۇھەببەت قوشاقلىرى شۇ دەۋردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ساپ ـ سەممى ئەخلاقىنى، سۆيگۈ ـ ھىسسىياتىنى، شۇ دەۋردىكى كىشىلىك ۋىجدان ۋاپادارلىقىنى تىپما قىلغان. بۇ قوشاقلار «دىۋان» يېزىلىشتىن بۇرۇن خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مۇھەببەت قوشاقلىرىدۇر. مەسىلەن:

باردى كۆزۈم يارۇقى،

ئالدى ئۆزۈم قونۇقى.

قاندا ئەرىنج قانىقى،

ئەمدى ئۇدىن ئۆزغۇرۇر.

(كۆزۈمنىڭ يورۇغى كەتتى،

جېنىمنى ئالدى.

ئۇ قەيەردە بولغاي،

ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىنار.)

كۆز نۇرۇم (سۆيگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مىنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەردىكىن؟ ئۇنىڭ پىراقىدىن كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

....

بولنار مەنى ئۇلاس كۆز،

قارا مەڭىز قىزىل يۈز.

ئاندىن تامار تۇگەل تۈز،

بولناپ يانا ئول قاچار.

(ئۇۋلار مىنى خۇمار كۆز

قارا خاللىق قىزىل يۈز.

تامار ئاندىن تۇگەل ئۇز،

ئوۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.)

قارا مەڭلىك قىز يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ ـ دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

(5) پەندى ـ نەسىھەت قوشاقلىرى

«دىۋان» دا يېزىلغان پەندى ـ نەسىھەت قوشاقلىرى شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ قوشاقلاردا كىشىلەر ئەجداتلارنىڭ ئېسىل خىسلەتلەرگە ۋارىسلىق قىلىشقا، ئۇلارنى ئۆزلەشتۈرۈشكە، چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىشقا، ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلىنغان ۋە تەييارتاپلىق، يالغانچىلىقنىڭ ئىنسانغا زىيانلىق ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلىگەن.

بىلگە ئەرىگ ئەزگۈ تۇتۇپ سۆزىن ئېشىت،

ئەرزەمنى ئۆگرەنىپەن ئىشقا سورا.

(بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سۆزىنى ئىشت،

پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ئىشقا ئاشۇر.)

(ب) تىبابەتچىلىك

«دىۋان» ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تىببى ئىلمى، تىبابەت تارىخى ئۈستىدە بىزنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، تەبىئەت ۋە كىسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا، ھەر خىل داۋالاش تەدبىرلىرىنى ئىجات قىلغان ئىدى. «دىۋان» مۇشۇ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، تۈركى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانلاشقان رايونىنىڭ ئاب ـ ھاۋاسى، يەر ـ سۈيى، خەلقىنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، غىزالىنىشى، بۇ جايلاردا ئۆسكەن ھەر خىل ئۈسۈملۈكلەر، ئوت ـ چۆپ، مەدەن، دورا ـ دەرمەك بايلىقلىرى، شاراپ تەييارلاش ئۇسۇللىرى،

كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىلمى توغرىسىدا ماتېرىيال بېرىدۇ.
شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە پەيدا بولغان كېسەللىكلەردىن قان بېسىمى كېسىلى، موخۇ كېسىلى، ئۈيقۇسىزلىق كېسىلى، بەزگەك، ئاق كېسەل، ئىچ ئۆتكۈ، زۇكام، باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى، چاپلاشقاق كېسىلى، قۇساق ئاغرىغى، قېرىندا سېرىق سۇ يىغىلىش كېسىلى، سېرىق چېچەك كېسىلى، ئۆسمۈرلەرنىڭ تىرنىغىغا ئاق داغ چۈشۈش كېسىلى، كېزىك كېسىلى، ئاياللارنىڭ يۈزىگە داغ چۈشۈش كېسىلى، تاز، قىچىشقاق كېسىلى قاتارلىق ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى داۋالىغانلىغى، قۇساق ئاغرىغىنى ئىگىر بىلەن داۋالىغانلىغى، «ئاكت» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دورىنى زەپەر بىلەن قوشۇپ ئاياللارنىڭ يۈزىدىكى داغنى داۋالىغانلىغى بىر-بىرلەپ بايان قىلىنىدۇ. يەنە ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقايتىشتا ھەسەل، زەپەر، سىغۇن ئوت (مېھرىگىيا)، قۇداي يېغى، ئېپار ۋە ھايۋان، ئۆچار ـ قانات ھەمدە ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەردىن پايدىلىنىلغانلىغى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بېرىدۇ. بىز بۇنىڭدىن تۈركى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئۆزىگە خاس تىببى ئىلمىنىڭ بولغانلىغى، بۇ ئىلىمنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى داۋالاش تەجرىبىلىرىنى ئەپچىللىك بىلەن تاللاپ قوبۇل قىلىپ، ئۆز تىببى ئىلمىنى بېيىتقانلىغىنى كۆرىۋالالايمىز.
«دىۋان» دا يەنە ئۇيغۇر ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ كالىندارچىلىغىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا يىللارنى موچەل بىلەن ھىساپلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقانلىغىدىكى تارىخي پاكىتلارنى بىزگە يېيىپ قالدۇرغان.
قاراخانىلار دەۋرىدە ئاسترونومىيە خېلىلا تەرەققى قىلىپ، ئاسماندىكى سەييارىلەرنىڭ ئورۇنلىشىشىنى تەتقىق قىلىش باشلانغان. شۇ چاغدىكى ئاسترونوملار ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويۇپ، بىزنى ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدا مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى. «دىۋان» دا بۇ ھەقتىمۇ ياخشى مەلۇمات بېرىلگەن.
مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» قاراخانىلار خانلىغى دەۋرىدە بىزگە قالدۇرۇلغان مەدىنى مىراس بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئۇيغۇر ۋە بارلىق تۈركى خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخي ئۆتمۈشىنى تىل ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىپ بەرگەن ئۆچمەس تارىخي ھۆججەتتۇر.

4 ـ بۆلۈم «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» توغرىسىدا

قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىك»، «تۈركى تىللار دىۋانى» دىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى بىلەن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر بولغان نادىر ئەسەر «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» («ھەقىقەت ئىشىگى») دىگەن ئەسەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىڭ ئاپتۇرى ئەھمەت يۈكنەكى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىپ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ئاساسىدىكى ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەر جەمى 14 باپ، 484 مىسرا (كىتاپقا ئىلاۋە قىلىنغان 3 پارچە شېئىر بىلەن 512 مىسرا) دىن تەركىپ تاپقان. ئالدىنقى 5 بابى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن مەسنىۋى (ھەر بىر كوبلىتى ئىككى مىسرالىق شېئىر)، كېيىنكى 9 بابىنىڭ ھەر بىر مىسراسى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ مىسرالىرى قاپىيىلىشىپ كېلىدىغان روبائى شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن، دۇنيا ئالىملىرىدىن بىر قانچىلىرى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ، باشقىلارنىڭ ئىلاۋە قىلغان مىسرالىرىنى قوشقاندا، بۇ ئەسەر جەمى 512 مىسرادىن تەركىپ تاپقان داستان ئىكەنلىگىنى تېپىپ چىقتى.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمىر ئارسلان خوجا قاراخان تەرىپىدىن بۇ ئەسەرگە يېزىلغان ئىلاۋىدە، ئەسەرنىڭ قەشقەر تىلى (خاقانىيە تىلى) دا يېزىلغانلىقى ئېيتىلغان.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى» غا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ ئەسەر چاغاتاي تىلى (چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى) بىلەن يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە تۈركى تىللار ئىچىدە تۇتقان ئورنىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى قىممەتلىك ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىڭ بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغىنى 3 خىل قوليازما

نۇسخىسى بولۇپ، بىرىنچىسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ئا نۇسخا). بۇ مىلادىنىڭ 1444 ـ يىلى زەينۇل ئابىدىن، سولتان بەخت، ھۈسەيىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن سەمەرقەنتتە كۆچۈرۈلگەن، ھازىر ئىستامبۇلدىكى «ئايا سوفىيا» موزېيىدا ساقلانماقتا. ئىككىنچىسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن ئەرەپ يېزىغىدا قۇرمۇ قۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ب نۇسخا) بولۇپ، بۇ نۇسخا مىلادىنىڭ 1480 ـ يىلى ئابدۇلرززاق قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىستامبۇلدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىسىمۇ ئىستامبۇلدىكى «ئايا سوفىيا» موزېيىدا ساقلانماقتا. ئۈچىنچىسى، يالغۇز ئەرەپ يېزىغىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ت نۇسخا) بولۇپ، بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە كۆچۈرۈلگەن كىشىنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس. ھازىر بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدىكى «توپقاپى ساراي» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

ئىزاھاتلار:

① مورگاننىڭ «تۈرك تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى» دېگەن كىتاۋىنىڭ 1 ـ بېتى.
② «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 193 ـ بەت.
③ «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 136 ـ بەت.
④ قەشقەردە «ساچ مەدرىسى» دېگەن مەدرىسە بار. «سۇراھ» ناملىق كىتاپنىڭ ئاپتۇرى جامال قارشى ئۆز كىتاۋىدا، جەۋھەرى (مىلادىنىڭ 1002 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «ئەسساھە» ناملىق 4 توملۇق كىتاۋىنى قەشقەردىكى «ساچىيە» كۇتۇپخانىسىدىن ئالغانلىغىنى ئېيتىدۇ.
⑤ ئەل جەۋھەرى (تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسىر ئىسمايىل جادال فارابى) بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 393 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر مەركىزى بولغان بالاساغۇندا تۇغۇلغان. ئۇ شۇ جايدىكى ئىبراھىم فارابى قاتارلىق ئالىملاردىن ئۆگەنگەن، كېيىن مىسىر، ئىراققا كېلىپ ئەرەپ تىلىنى تەتقىق قىلىپ، كېيىنچە نىشاپۇردا تۇرۇپ قالغان. ئۇ پارىسچە، تۈركچە تىلدا يېزىلغان

نۇرغـۇن ئەسـەرلەرنى تەرجـىمە قىلغـان. ئـۇ «ۋانقـۇلى» نـاملىق ئەسـەرنى تەرجـىمە قىلىش بىلەن مەشھۇردۇر.

⑥ پروفېسســور ئاقجــان ماشــانۇر: «فــارابى تۇغۇلغانلىغىنىــڭ 1000 يىللىغــى مۇناسىۋىتى بىلەن».

⑦ «خـاس هاجىـپ» خاننىـڭ ئەڭ يـېقىن كىشىسـى، خـاس مەسـلىھەتچى دېـگەن مەنىــدە. مەھمــۇت قەشــقەرى «تــۈركى تىلــلار دىــۋانى» دا بــۇ ســۆزنىڭ قەدىمقــى تۈركچىســى «تاپــاگۇ» يەنــى ســەلتەنەت تايانچىســى، دۆلەت تــۈۋرۈگى، ئەڭ ئىشەنچلىك كىشى دېگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھلىغان.

⑧ ئوگە ـ تېگىنىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئەمەلدار، مەسلىھەتچى.

⑨ «ئوپــال. بىزنىــڭ يۇرتىنىــڭ نــامى.» «تــۈركى تىــلار دىــۋانى»، شــىنجاڭ خەلــق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم 99 ـ بەت.

⑩ « تــۈركى تىــلار دىــۋانى »، شــىنجاڭ خەلـق نەشــرىياتى، 1980 ـ يىــل نەشــرى، 1 ـ توم 2ـ، 3 ـ بەتلەر.

⑪ « تــۈركى تىــلار دىــۋانى »، شــىنجاڭ خەلـق نەشــرىياتى، 1980 ـ يىــل نەشــرى، 1 ـ توم 348 ـ بەت.

⑫ « تــۈركى تىــلار دىــۋانى »، شــىنجاڭ خەلـق نەشــرىياتى، 1980 ـ يىــل نەشــرى، 1 ـ توم 316 ـ، 317 ـ بەتلەر.

⑬ « تـــۈركى تىـــلار دىـــۋانى »، شـــىنجاڭ خەلـــق نەشـــرىياتى، 1980 ـ يىـــل نەشرى، 1 ـ توم 515 ـ، 516 ـ بەتلەر.

⑭ « تـــۈركى تىـــلار دىـــۋانى »، شـــىنجاڭ خەلـــق نەشـــرىياتى، 1980 ـ يىـــل نەشرى، 1 ـ توم 59 ـ بەت.

⑮ « تـــۈركى تىـــلار دىـــۋانى »، شـــىنجاڭ خەلـــق نەشـــرىياتى، 1980 ـ يىـــل نەشرى، 1 ـ توم 254 ـ بەت.

□ « تــۈركى تىــلار دىــۋانى »، شــىنجاڭ خەلـق نەشــرىياتى، 1980 ـ يىــل نەشــرى، 1 ـ توم 65 ـ بەت.

□ « تــۈركى تىــلار دىــۋانى »، شــىنجاڭ خەلـق نەشــرىياتى، 1980 ـ يىــل نەشــرى، 1 ـ توم 82 ـ بەت.

□ « تــۈركى تىــلار دىــۋانى »، شــىنجاڭ خەلـق نەشــرىياتى، 1980 ـ يىــل نەشــرى، 1 ـ توم 558 ـ بەت.

بەشىنچى باب قاراخانىلار خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

قاراخانىلار خانلىقى 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 13 ـ ئەسىرگە قەدەر ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىنىڭ 1222 ـ يىلى يىمىرىلدى.

قاراخانىلار خانلىقى فېئوداللىق تۈزۈمدىكى ئۇيغۇر ئىسلام دۆلىتى، قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر ـ مەملىكىتىمىز تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋردۇر. يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ئۇيغۇر، تۈركى خەلقلەرنى بولۇپمۇ قەشقەر ۋادىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، گۈللەندۈرۈشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى. بىر قانچە مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنى ۋە بىر قانچە قەۋملەرنى قاراخانىلار دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئالغا سۈرۈپ، يېڭى بىر ئىسلام مەدەنىيىتىنى مەيدانغا كەلتۈردى. كەڭ تېررىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىلار خانلىقى ئۆز دائىرىسىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش بىلەن يەرلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. خان ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە بۆلۈپ بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋرا ئۇننەھر ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئېلىك خان، ئەمىر، بەگلەر ئەپلىك جۇغراپىيىلىك شارائىتتىن پايدىلىنىپ، تەپرىقچىلىق ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، ئۆز مەيلىچە ئىش قىلىدىغان، ئۆز ئارا تالاش ـ تارتىش قىلىدىغان بولۇپ قالدى. نەتىجىدە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ، زىددىيەتلەر كۈچەيدى. «ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپى كۆرەش ـ فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئاساسىي بەلگىسى.»① ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن ھۆكۈمران سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراخانىلار خانلىقى فېئودال ئاقسۆڭەك خانزادىلەر ۋە دىنىي يۇقۇرى قاتلام ۋەكىللىگىدىكى ھاكىمىيەت بولغاچقا، بۇ خانلىق ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى. بۇ ھال قاراخانىلارنىڭ مۇستەھكەم بولماسلىقىغا، بۆلۈنۈشى، ئاجىزلىششىغا سەۋەپ بولدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ھەر قايسى جايلاردا خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتىرىلدى. قاراخانىلار خانلىقى دەل مۇشۇنداق خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئاجىزلىشىپ يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئىدى.

1 ـ بۆلۈم قارا خىتايلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا غەربىي «لياۋ» دەپ ئاتالغان قارا خىتايلار (ئەسلىدە قارا قىتان. بىز ئادەت بويىچە قارا خىتاي دەپ ئالدۇق). مىلادىنىڭ 1124 ـ يىللىرى جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈزلەندى. مۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، قارا خىتايلاردىن يەللىغ تاشىن دىگەن بىر ئاق سۆڭەك بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ كەلدى. ئۇ ئاخىرى بۇ رايونغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇ جايدا «لياۋ» خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. بۇ خانلىق ئىسلام تارىخلىرىدا «قارا خىتايلار» دەپ ئاتالدى.

قارا خىتايلارنىڭ خانىنى يەرلىك خەلقلەر «گورخان» دەپ ئاتايتتى. بۇ خانلارنىڭ خانى دىگەنلىك بولاتتى. ئۇ ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى خاتۇن شەھىرىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي شىمالغا يۆتكىلىپ، يەنسەي ۋادىلىرىدىكى قىرغىز (خاكاسلار) رايونىغا باردى. قىرغىزلار ئۇنى يەنسەي ۋادىسىدىن ھەيدىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، بېشبالىق (جىمسار ئەتراپى) غا كېلىپ ئورۇنلاشتى. يەللىغ تاشىن جىن سۇلالىسىدىن قىساس ئېلىش ۋە قارا خىتاي خانلىقىنى قايتا قۇرۇش مەقسىتىدە بۇ جايدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە قوشۇپ، 40 مىڭدەك ئادەم توپلىدى. ئۇ غەربىي رايونغا ئىچكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئېمىل دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. كېيىنچە چۆچەك رايونىغا كېلىپ ھەركەتلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن قوچۇ خانلىقى (ئۇيغۇر ئىدىقۇتى) چېگرىسىغا قەدەر بېسىپ كىردى. جىن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 1129 ـ يىلى يەللىغ تاشىننىڭ قايتا تىرىلىش ئۈچۈن ھەركەت قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا ئۆزلۈك ـ كېسەل زەربە بەرمەكچى بولۇپ غەربىي رايونغا قوشۇن ئەۋەتكەندە، قارا خىتايلار بۆلۈنۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىلار دائىرىسىدىكى يەتتە

سۇغا يېقىن كەلگەنــدە، شــىمالىي ئېلىــك خــان ئۇلارغــا تــاغ يــوللىرىنى مۇھــاپىزەت قىلىـــش، چېگرىنـــى قوغـــداش ۋەزىپىســـىنى يـــۈكلەش شـــەرتى بىـــلەن يەر، ســـۇ كۆرســـتىپ بەردى ۋە مەلـــۇم دەرىجىـــدە خىـــزمەت ھەققـــى بەردى. ئەينـــى ۋاقىتتـــا بـــۇلارنى مۇنـــداق ئورۇنلاشتۇرۇشـــتىكى مەقســـەت قـــارلۇق، قىپچـــاق، قـــانقىلى قاتارلىقلارنىــڭ قاراخانىلارغــا قارشــى ئىسـيان كۆتىرىشـىگە تاقابىــل تــۇرۇش ئىــدى. قــارا خىتايلارنىــڭ يەنە بىــر قىســمى قاراخانىلارنىــڭ مەركــىزى قەشــقەر چېگرىســىغا بارغانــدا، قاراخانىلارنىــڭ چېگــرا مــۇداپىئە قىســمىلىرى ئۇلارغــا قاخشــاتقۇچ زەربە بېرىپ ھەيدىۋەتتى.

يەتــتە ســۇ ھــاكىمى (تــارىخىي كىتــاپلاردا قايىســى ئېلىــك خــان ئىكەنلىكــى ئېنىقلىمىغــان) قاراخىتــايلارنى ئىســلام دىنىنــى قوبــۇل قىلىشــقا زورلىغانــدا، قــارا خىتــايلا رەت قىلــدى ۋە ئۆزلىرىنىــڭ دىنىــي ئېتىقــادىنى ســاقلاپ قېلىش ھىســاۋىغا ئېلىــك خــان تەرەپــتىن قويۇلغــان ھەمــمە تەلەپلەرنــى ئىجــرا قىلــىپ، خانغــا تولــۇق بــوي ســۇنىدىغانلىقىنى بىلــدۈردى (ئۇلارنىــڭ ئېتىقــات قىلغــان دىنــى مــانى دىنىمــۇ يــاكى خىرســتىيان دىنىمــۇ، ھــازىرچە ئىســپاتلاش قىــيىن)، ئەممــا قــارا خىتــايلار ماكانلىشــىپ بولغانــدىن كېــيىن، «چېگــرا مۇداپىئەســىنى قوغــداش» ۋەزىپىســىنى ئــۆز ئۈســتىگە ئالغــان قىيــاپەتكە كىرىۋېلــىپ، ئىچكــى جەھەتــتىن كــۈچ تــوپلاپ، قاراخــانىلار ھــاكىمىيىتىنى ئاغــدۇرۇش سۇيىقەســتىنى پىلانلىــدى. 1137 ـ يىلــى قارلۇقلارنىــڭ شــىمالىي ئېلىــك خانغــا قارشــى قــوزغىلىڭى پارتلىغانــدا، قــارا خىتــايلار پۇرســەتتىن پايــدىلىنىپ شــىمالىي ئېلىــك خانغــا قارشــى پىتــنە قوزغــاپ، ئــۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

مىلادىنىــڭ 1137 ـ يىلــى، خوجەنــد يېنىــدىكى ئۇرۇشــتا تامغــاچ مەھمــۇت خاننىــڭ ئەســكەرلىرى يەللىــغ تاشــىن تەرىپىــدىن مەغلــۇپ بولــدى. بــۇ مەغلــۇبىيەت مــاۋرا ئــۇننەھر خەلقى ئۈچــۈن چــوڭ بــالايى ـ ئــاپەت ئېلىــپ كەلــدى. قــارا خىتــايلار داۋاملىـــق ئىلگـــىرىلەپ يەنســـەي دەرياســـىدىن تالاســـقا قەدەر ســـوزۇلغان كەڭ رايوننى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇپ، قارا خىتايلار ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى.

قــارا خىتايلارنىــڭ خــانى يەللىــغ تاشــىن زور تۈركۈمــدىكى ھەربــى قوشــۇن بىــلەن ئىسســىق كــۆل ئــارقىلىق قاراخانىلارنىــڭ مەركــىزى قەشــقەرگە ھۇجــۇم قىلىــپ، قەشــقەرنى بېســىۋالدى، ئارقىــدىنلا يەركەنــت، خــوتەن، كۇچــا، ئاقســۇ قاتــارلىق يەرلەرنــى بــوي ســۇندۇرۇۋالدى. قەشــقەر قــارا خىتــايلار تەرىپىــدىن تامــامەن ئىشــغال قىلىنغانــدىن كېــيىن، قاراخــانىلار قــارا خىتــاي خانلىقىغــا

بېقىنـــدى بولــۇپ قالــدى. ئــۇزۇن ئــۆتمەي قــارا خىتــايلار شــەرقتە يەنە داۋاملــىق ئىلگىرىلەپ، قوچۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىمۇ بوي سۇندۇردى.

1141 ـ يىلــى، قــارا خىتــايلار غەرپتىكــى قاراخــانىلار خــانى تامغــاچ مەھمــۇت خــان ئۈســتىگە ئەســكەر تارتىــپ بېرىــپ، ئۆزكەنــت، كاســان قاتــارلىق مــۇھىم شــەھەرلەرنى ئىشــغال قىلــدى. تامغـــاچ مەھمـــۇت خـــان ســـەمەرقەنتتىن ھەربـــى قوشـــۇن كەلتــۈرۈپ، قــارا خىتــايلار بىــلەن قــاتتىق جەڭ قىلغــان بولســىمۇ، ئەممــا ئــاجىز كېلىــپ ســۈلھى تەلەپ قىلــدى. يەللىــغ تاشــىن تامغــاچ مەھمــۇت خاننىــڭ تەلــۋى بــويىچە ســۈلھى تۈزۈشــكە قوشــۇلدى. ســۈلھى بــويىچە تامغــاچ مەھمــۇت خــان «ئىچكــى جەھەتـــتىن مۇســـتەقىللىقنى ســـاقلاپ قېلىـــپ، مەلـــۇم مىقـــداردا بـــاج تاپشۇرۇش» شەرتى بىلەن قارا خىتايلارغا تەۋە بولدى.

مىلادىنىــڭ 1141 ـ يىلــى 9 ـ ئايــدا، قــارا خىتــايلار غەرپتىكــى ســولتان ســەنجەر سالچۇقىغا قارشــى ئــۇرۇش ئــېلان قىلــدى. ســولتان ســەنجەر ســالچۇقى قــارا خىتايلارنىــڭ ئىغــۋاگەرچىلىكىگە تاقابىــل تــۇرۇش ئۈچــۈن، ئەســكەر باشــلاپ ئــامۇ دەريــادىن ئۆتــۈپ ســەمەرقەنتكە قــاراپ ئىلگىرىلــىدى. قــارا خىتــايلار بۇخــارا بىــلەن ســەمەرقەنت ئارىســىدىكى كــاتۋان چــۆلىگە ئەســكەر توپلىــدى. مىلادىنىــڭ 1141 ـ يىلـــى 10 ـ ئايـــدا، ســـولتان ســـەنجەر ســـالچۇقى بىـــلەن قـــارا خىتايلارنىـــڭ قوشــۇنلىرى كــاتۋان چۆلــدە ئىنتــايىن دەھشــەتلىك ئــۇرۇش قىلــدى. بــۇ قېتىمقــى ئۇرۇشـــتا ســـولتان ســـەنجەر ســـالچۇقنىڭ ئەســـكەرلىرى قـــاتتىق مەغلـــۇبىيەتكە ئۇچرىــدى؛ ئىككــى تەرەپــتىن 30 مىــڭ ئــادەم ھــالاك بولــدى. ســولتان ســەنجەر تېرمىزغــا قــاچتى. 1141 ـ يىلىنىــڭ ئــاخىرى، قــارا خىتــايلار بۇخــارانى ئىشــغال قىلىپ، ئالىپ تېگىننى بۇخاراغا ئەمىر قىلىپ بەلگىلىدى.

ســولتان ســەنجەر ســالچۇقنىڭ مەغلــۇبىيەتكە ئۇچرىشــى خــارەزىم شــاھى ئاتســىز ئۈچــۈن خــۇددى قــارا خىتــايلارنى چاقىرىــپ كەلگەنــدەك خەۋپلىــك بىــر ۋەزىيەتنـــى شـــەكىللەندۈردى. قـــارا خىتايلارنىـــڭ قومانـــدانى ئەزبەر خـــارەزىمگە ئۇرغـۇن ھەربـى قوشـۇن باشـلاپ بېرىـپ، خـارەزىم شـاھىنى يەڭـدى. بۇنىـڭ بىـلەن خـــارەزىم شـــاھى ئاتســـىزنىڭ مەملىكىتـــى ئۇزۇنغـــا قالمـــاي قـــارا خىتايلارنىـــڭ ئەســكەرلىرى تەرىپىــدىن تــالان ـ تــاراج قىلىنــدى. خــارەزىم شــاھى قــارا خىتــايلار بىــلەن ســۈلھى تۈزۈشــكە مەجبــۇر بولــۇپ، ھەر يىلــى 30 مىــڭ دىنــار (30 مىــڭ تىلــلا) ئــالتۇن تــۆلەش ۋە مەملىكىتىــدە ئۇنىــڭ بىــر ئــالى دەرىجىلىــك ۋەكىلىنــى تۇرغۇزۇش شەرتى بىلەن قارا خىتايلارغا بېقىندى ئەل بولدى.

2 ـ بۆلۈم قارا خىتاينىڭ زۇلمى

قارا خىتايلار ئەسلىدىكى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قارا خىتايلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بوي سۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇخارا، سەمەرقەنت، خارەزىم ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلارنى قەدىمقى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى بويىچە باشقۇردى. ئۇلار قاراخانىلارنىڭ ئەسلىدىكى بىر يۈرۈش چارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، يەرلىك ئاھالە ئۈستىدىكى سىياسى زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. قارا خىتايلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلار ۋە رايونلارنى تۆۋەندىكى 3 خىل ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلدى:

1. بوي سۇندۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرى (باسقاق) نى ئەۋەتىپ، يەرلىك ھۆكۈمدارلار ئۈستىدىن نازارەت قىلدى. مەسىلەن، قارا خىتايلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا كەنجى باسقاق ناملىق ۋەكىلىنى تۇرغۇزدى. ئۇلار باشقا جايلاردىمۇ شۇنداق قىلدى.

2. مەلۇم مۇددەتتە باج ـ خىراج يىغقۇچى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، باج ـ خىراج يىغدى.

3. ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىغا كۈمۈشتىن ياسالغان دەستەك (پەيزە) بېرەتتى. بۇ دەستەكنى ئالغانلار ئۇنى دائىم يېنىدىن ئايرىمايتتى، بۇ دەستەك قارا خىتايلارغا تەۋە بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. قارا خىتايلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ باسقاق (ئەملدارلىرى) نى ئەۋەتىپ داۋاملىق ئېغىر ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى ئېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ھەر بىر ئائىلە باشلىقىنى بىر دىنار (بىر تىللا) باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ باجدىن باشقا يەنە خىراج دەپ، مەھسۇلاتنىڭ 10 دىن بىرسىنى تارتىۋالاتتى. بۇ باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارنى دەرھال جازالايتتى. قارا خىتايلارنىڭ چېرىكلىرى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، يەرلىك خەلقنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى دەپسەندە قىلىسمۇ، ھېچقانداق جاۋاپكارلىققا تارتىلمايتتى.

مىلادىنىڭ 1143 ـ يىلى، قارا خىتايلارنىڭ خانى يەللىغ تاشىن ئۆلدى، قارا خىتاي خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى يەللىغ ئىلى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا يەللىغ تاشىنىنىڭ خوتۇنى كوياڭ ياكى «پوسۇۋەن خان» خان بولدى. بۇنىڭ خانلىق ۋاقتىنىڭ قانچىلىك داۋام قىلغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ئېيتىلمىغان. ئەمما، يەللىغ تاشىن (گورخان) ئۆلگەندىن كېيىن، قارا خىتايلار ئىچىدە خانلىق تالىشىش كۆرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىن بولۇپ، نەتىجىدە «كوياڭ» ئۆلتۈرۈلدى. مىلادىنىڭ 1150 ـ يىلى، قارا خىتايلار تەختىدە يەللىغ ئىلى («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا چورۇن دەپ ئاتالغان) ئولتۇردى، قارا خىتايلارغا قاراشلىق جايلارنى گورخانىنىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئىدارە قىلدى.

مىلادى 1156 ـ يىلى، ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت قاراخان قەشقەردە ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەت تاۋغاچ قاراخان قەشقەردە تەختتە ئولتۇردى. ئۇمۇ قارا خىتايلارغا تەۋە بولۇپ، مەلۇم مىقداردا باج تۆلەپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 1156 ـ يىلى، خارەزىم شاھى ئاتسىز ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىل ئارسلان خان تەختتە ئولتۇردى. مىلادىنىڭ 1157 ـ يىلى، سولتان سەنجەر سالچۇقى ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا ئۇ 71 ياشتا ئىدى. سەنجەر سالچۇقى خانلىقىنىڭ نەسلىدىن (مەلىكشاھ نەسلىدىن) غىياسىددىن مۇھەممەت ئىبنى مەھمۇت ئىراققا خان بولدى. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنتتە قاراخانىلاردىن ئىبراھىم ئارسلان خاننىڭ ئوغلى تامغاچ مۇھەممەتنىڭ قارا خىتايلارغا بېقىندى ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى، تامغاچ مۇھەممەت خان ھاكىمىيىتى ئۇزۇن داۋام قىلالمىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا قارلۇقلار قارا خىتايلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى، تامغاچ مۇھەممەت خان قارلۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تارىخچى جامال قارشى بۇ ۋەقەنى مىلادىنىڭ 1156 ـ يىلى بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ.

تامغاچ مۇھەممەت ئىبراھىم خاننىڭ ئورنىغا يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەت قاراخان بولۇپ، سەمەرقەنتتە تەختتە ئولتۇردى. يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەت قاراخان تەختكە چىقىش بىلەن، قارلۇقلارنىڭ قاراخانغا قارشى قوزغىغان ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن دەرۇ تەدبىر قوللىنىپ، قارلۇقلارنىڭ رەئىسى قاراخان ياپغۇنى ئۆلتۈردى، قارلۇقلارنىڭ ئىسيانى تىنجىتىلدى.

قارلۇقلار ئىسيانى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى

خارەزىم شاھى سۇلتان ئىل ئارسلان خان قىشقىغا قىچىپ بېرىپ، ئۇنىڭدى پانالىق تىلىدى. خارەزىم شاھى ئىل ئارسلان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىنىڭ 1158 ـ يىلى، ماۋرا ئۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. سەمەرقەنتتىكى قاراخانىلار خانى تامغاچ ئىبنى مۇھەممەت قارا خىتايلارنىڭ خانى گورخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قارا خىتايلار ئىلىك تۈركمەن قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. خارەزىم شاھى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش سۈلھى يولى بىلەن ھەل قىلىندى. خارەزىم شاھى ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىگى ئۈچۈن قارا خىتايلارغا ھەسسىلەپ باج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا جالالىدىنىڭ ئوغلى قىلىچخان مەسئۇت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. خارەزىم شاھى ئارسلان خان مىلادىنىڭ 1172 ـ يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى سۇلتان شاھ تەختكە چىقتى. بۇ چاغدا، ئارسلان خاننىڭ چوڭ ئوغلى تەكەش جەندىنى ئىدارە قىلاتتى. خارەزىم شاھلىغىنىڭ ھۆكۈمران گورۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن تەخت تالىشىپ قالدى. نەتىجىدە، تەكەش سۇلتان شاھتىن تەختىنى تارتىۋالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1172 ـ يىلى خارەزىم تەختىگە چىقىپ مىلادىنىڭ 1200 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. خارەزىم شاھى تەكەش تەختكە چىقىشى بىلەن قارا خىتايلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، قارا خىتايلارنىڭ باسقىنىنى ئۆلتۈردى، قارا خىتايلار بۇ قوزغىلاڭنى قوراللىق باستۇرۇۋەتتى.

1200 ـ يىلى خارەزىم شاھى تەكەش ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەت خارەزىم شاھلىق تەختىگە چىقتى. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنتتە قاراخانىلاردىن ئىبراھىم ئىبنى ھۈسەيىن ئوغلى ئوسمان سۇلتان ئۇنىۋانى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. قارا خىتايلارنىڭ سەمەرقەنتتىكى زولمى چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چەكسىز غەزەپ ـ نەپرەت پەيتۈن سەمەرقەنتنى قاپلىغان ئىدى. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسيانىڭ ھەممە جايلىرىدا قارا خىتايلارنىڭ زولمىغا قارشى ئوت ئۇچقۇنلىرى يېنىپ، خەلقنىڭ نارازىلىقى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى. قارا خىتايلارغا قارشى قوزغىلاڭ ئالدى بىلەن خوتەندە كۆتىرىلدى. قارا خىتايلار قارلۇقلارنىڭ باشلىقى ئارسلان خانغا قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلدى. ئارسلان خان قارا خىتايلارغا قارشى بولغاچقا، قارا خىتايلار مۇشۇ

تەدبىر ئارقىلىق ئارسلان خاننىڭ قارشىلىقىنى بوشىتىپ، ئۇنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا بۇرىماقچى بولدى. ئارسلان خان قارا خىتايلارنىڭ بۇيرۇغى بويىچە، نائىلاج ھالدا خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇردى. لېكىن كۆرەش يۇشۇرۇن ھالدا داۋاملىق راۋاجلاندى.

مىلادىنىڭ 1204 ـ يىلى، چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايان خاننى ئۆلتۈردى. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك شىنجاڭغا ـ قارا خىتايلارنىڭ يېنىغا پانا تارتىپ قېچىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا، بۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارا خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى خۇددى لاۋۇلداپ يانغان ئوتتەك ھەممە جايغا تۇتاشقان ئىدى. قارا خىتايلارنىڭ خانى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش مەقسىدىدە كۈچلۈكنى دەرھال قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ، ئۇنى كۈيئوغۇل قىلدى. كۈچلۈك قارا خىتاي خانىنىڭ قېشىدا بىر مەزگىل تۇردى.

مىلادىنىڭ 1205 ـ يىلى، قەشقەردە قاراخانىلار خانى يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەت ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ خان بولدى. قەشقەر خانى گەرچە قارا خىتايلارغا بېقىندى بولسىمۇ، ئەمما قارا خىتايلارغا قارشى كۈرەشنى زادىلا توختاتمىدى.

قارا خىتايلارنىڭ خانى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چېرىكلەشكەن ۋە لىڭشىپ قالغان ھاكىمىيىتىنى جېنىنىڭ بېرىچە قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، قاراخانىلارنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئېلىك خانى سولتان ئوسمانغا كۈيئوغۇل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. سولتان ئوسمان خان قارا خىتاي خانىنىڭ بۇ تەلىۋىنى قاتتىق رەت قىلدى ۋە قارا خىتايلارنىڭ سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىلىنى دەرياغا تاشلاپ، قارا خىتايلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى.

سولتان ئوسمان خان قارا خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىدىدە مۇھەممەت شاھنىڭ قىزى بىلەن نىكالىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. خارەزىم شاھى مۇھەممەت سولتان ئوسمان خاننىڭ بۇ تەلىۋىنى قوبۇل قىلدى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى سولتان ئوسمان قارا خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئەسلىدە خارەزىم شاھى مۇھەممەتنىڭ ئانىسى تۈركان خاتۇن

قاراخانىلار ئەۋلادىدىن ئىدى. خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن سۇلتان ئوسمان قارا خىتايلارنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىرلەشمە قوشۇن تەشكىل قىلىپ، ئوترارادا قارا خىتايلارنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان ئوسماننىڭ بىرلەشمە قوشۇنى قارا خىتايلارنىڭ تانكو باشچىلىغىدىكى قوشۇنلىرىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، نۇرغۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالدى، تانكو قېچىپ قۇتۇلدى.

ۋەزىيەتنى كۈزەتكەن كۈچلۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلى قارا خىتايلارنىڭ خان ئوردىسىنى ئىشغال قىلىۋالدى ۋە قارا خىتايلارنىڭ خانى چورۇقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قارا خىتايلار ئاغدۇرۇلۇپ، ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولدى. كۈچلۈك قارا خىتايلارنى يوقاتقانلىغىنى داۋراڭ قىلىپ، قارا خىتايلارنىڭ قول ئاستىدىكى رايون ۋە جايلارنى ئۆز تەۋەلىگىگە ئېلىۋالدى.

كۈچلۈك قارا خىتايلارنىڭ ئورنىنى باستى. كۈچلۈك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تىغ ئۇچىنى ئالدى بىلەن غەربىي قىسىم قاراخانىلار خانى سۇلتان ئوسمان ۋە خارەزىم شاھىغا قاراتتى. شۇ يىلى ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. مۇشۇ ئۇرۇش جەريانىدا، ماۋرا ئۇننەھردىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، بۇ جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

كۈچلۈك قەشقەر ئەتراپىدىكى قارشىلىقنى باستۇرۇشتا، دەل دىخانچىلىقنىڭ ئۈزۈكچىلىك پەسلى ۋە ھوسۇل ـ يىغىن ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، سۈرەلمە خاراكتېرلىق ئۇرۇش ئېلىپ باردى. بۇ جايلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ۋەيران قىلدى. ئاشلىقتىن قىسىش ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىگە باش ئەگدۈرۈش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، قەشقەر رايونىنى بويسۇندۇردى. يەركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ كۈچىنى قانلىق باستۇرۇش ئارقىلىق، بۇ جايلارنىمۇ ئۆزىگە بويسۇندۇردى، ئۇ كۇچا، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

قارا خىتايلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە ئۇزۇن يىللىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلار ئوتتۇرا رايوندا ئۆزىگە كېرەكلىك كىيىم ـ

كىچەك، يىمەك ــ ئىچمەك ۋە ئات ــ ئۇلاقلارنى خالىغانچە بۇلىدى، بولۇپمۇ قەشقەرىيە خەلقىنى تېخىمۇ قاتتىق تالان ــ تاراج قىلدى.

كۈچلۈك ئەسلى نىستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. غەربىي يۇرتلارغا كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلدى. كۈچلۈك قەشقەرىيىدىكى بولۇپمۇ خوتەندىكى مۇسۇلمانلارنى بۇددا ياكى نىستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا زورلىدى. بۇددا دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان مۇسۇلمانلارنى قاتتىق باستۇردى، خوتەندە قۇرئاننى تەپسىر قىلىش، ئىسلام تارىخىنى، ئەدەبىي كىلاسسىك ئەسەرلەرنى، تىببىي كىتاپلارنى ئوقۇشنى مەنئى قىلدى، ھەتتا مەدرىسلەرنىڭ ئىشىكلىرىنىمۇ ئېتىۋەتتى؛ خوتەندە 3000 دەك مۇسۇلمان دىنى ئولىمالىرىنى، دامۇللا، ئىماملارنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلىدى. خوتەننىڭ ئاتاقلىق دىنى ئالىمى ھەزرىتى ئىمام ئالاھەددىن مۇھەممەت خوتەنىنى خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن قايتىشقا ۋەز ــ نەسىھەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئالاھەددىن كۈچلۈكنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلغاندا، كۈچلۈك ئۇنى خوتەن سېپىلىنىڭ قوۋقىسىغا مىخلاپ ئۆلتۈردى؛ 3000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئولىمالىرى، دامولىلارنى ئەڭ ۋەھشى ئۇسۇل بىلەن قىرىپ تاشلىدى؛ ئىسلامىيەتنىڭ قەدىمقى يادىكارلىقلىرىنى، مىللى مىراسلارنى ۋە ھەر خىل ئىلىم ــ پەنگە دائىر تارىخىي ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى؛ ھەتتا مۇشۇ چاغلاردا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ قولىيازما نۇسخىلىرى نابۇت قىلىۋېتىلگەن ئىدى.

3 ــ بۆلۈم چىڭگىز ئىستىلاسى

13 ــ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالىسىدا چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىقتى.

چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى ئىسمى تىمۇرچىن بولۇپ، ئۇ ھەربىي ئاقسۆڭەك تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان. چىڭگىزخاننىڭ قەبىلىسى دەسلەپتە ئىرغونان دەرياسىنىڭ ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كېيىن ئونان دەرياسى بىلەن كورۇلۇن دەرياسى ئوتتۇرىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئىدى. موڭغۇل قەبىلىسى بىلەن بىللە

گوبىنىڭ شىمالىدا يەنە نۇرغۇن قەبىلىلەر بار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئىچىدىن تاتارلار (شەرقتە بۇيىر كۆلىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان)، ئوگۇتلار (سەددىچىن ئەتراپىغا جايلاشقان)، تۇڭراتلار (ئوگۇت ۋە تاتارلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارغا جايلاشقان). كىرەيلەر (قاڭقاي تېغى بىلەن كىنتېك تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان)، مەركىتلەر (كىرەي قەبىلىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان)، نايمانلار (قاڭغاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان) قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە ئويراتلارمۇ بار ئىدى (مىڭ خانلىقى دەۋرىدە ئۇلار ئويرانغۇت دەپ ئاتىلاتتى. مانجۇ خانلىقى دەۋرىدە ئويرات ياكى ئويرۇت دەپ ئاتالدى). بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيىسى بىر بىرىگە ئوخشىمايتتى: بەزىلىرى چارۋىچىلىق، بەزىلىرى ئوۋچىلىق ۋە بەزىلىرى بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى؛ ئوگۇتلار، تۇڭراتلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شىنجاڭغا خوشنا بولغان نايمانلار باشقىلارغا نىسبەتەن ئىلغارراق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز يېزىقى بار ئىدى. ئۇلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. خىرىستىيان دىنىنىڭ نېستورىيان مەزھىپىگە ئېتىقات قىلاتتى.

تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە يۈرۈش قىلدى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۇ ئەينى دەۋردىكى بىرلىشىش ئىستىكى تارىخنىڭ تەرەققىيات يۆنۈلۈشىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن مەركىتلەر ۋە كىرەيلەرنى مەغلۇپ قىلدى. باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرى تېمۇرچىنىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلى، ھەر قايسى ئاقسۆڭەكلەر ئونان دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، تېمۇرچىننى پۈتۈن موڭغۇللارنىڭ خاقانلىقىغا سايلىدى، ئۇنىڭغا «چىڭگىزخان» دىگەن ئۇنۋاننى بەردى.

چىڭگىزخان پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ غەرپ ۋە شەرققە قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى چىڭگىزخانىنىڭ جەبە نويىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى قەشقەرىيىگە يۈرۈش قىلىپ كۈچلۈككە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار كۈچلۈك بىلەن قەشقەرىيە خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، كۈچلۈك ئۈستىدىن تېز غەلىبە قازاندى. كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ۋە خەلقلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرىنى

ئۆلتۈرۈپ، چىڭگىزخانغا تەسلىم بولدى. كۈچلۈك قەشقەرنىڭ غەربىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگە قاراپ قاچقاندا، جەبە نويۇننىڭ ئاۋانگارت قوشۇنىدىكى ئىسمايىل سارىققۇلغىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇنى ئەسىر ئېلىپ ئۆلتۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇل قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلدى. قەشقەردىكى قاراخانىلار خانى، يەركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارغا تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللار قەشقەرىيىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلى كۈز پەسلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغاپ، مىلادىنىڭ 1222 ـ يىلى ماۋرا ئۇننەھردىكى قاراخانىلارنىڭ ئېلىك خانلىغى ۋە خارەزىم شاھنى بويسۇندۇردى.
چىڭگىزخان ماۋرا ئۇننەھر ۋە قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلاردا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى تىكلەندى، قاراخانىلار خاندانلىغى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى.

ئىزاھات:

① ستالىن: «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىم».

قاراخانىلار تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

840 ـ يىل قىرغىزلار ئوتۇكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلدى. قاراخانىلارنىڭ جەمەتىدىن يابان تېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە غەربتىكى قارلۇق زېمىنىغا كۆچۈپ بېرىپ، يەتتە سۇ رايونىدا قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى.

سامانىلار خاندانلىقىدىن نوھ ئىبنى ئەسەد ئەسكەر چىقىرىپ ئىسپىجاپنى ئىشغال قىلدى.

9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىلگە قادىرخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خاقان بولۇپ، بالاساغۇننى ئىدارە قىلدى، ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان ئۇنۋانى بىلەن تالاسنى ئىدارە قىلدى.
893 ـ يىلى ئوغۇلچاق قادىرخان قەشقەرنى پايتەخت قىلدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ساتۇق تېگىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ مۇسۇلمانچە ئابدۇكېرىم ساتۇق تېگىن دەپ ئاتالدى.
10 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ساتۇق تېگىن ئىسلام دىنىنى تېخى قوبۇل قىلمىغان ئوغۇلچاق قادىرخانىنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەردە ئىسلام ھاكىمىيىتى ئورناتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى قاراخان دەپ ئېلان قىلىپ، قەھرىمانلىقنى ئىپادىلەيدىغان "بۇغراخان" ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى.
942 ـ يىلى ساتۇق بوغراخان سۇياپ شەھىرىنى ۋە بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، ئۇ جايلارنى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.
955 ـ يىلى ساتۇق بوغراخان ۋاپات بولدى، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشنىڭ مەشھەت دېگەن يېرىدە دەپنە قىلىندى.

956 ـ يىللار ساتۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (تۈركچە ئىسمى بايتاش) بۇغرا قاراخان بولدى.

960 ـ يىلى قاراخانىلار بالاساغۇننى قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى قىلدى.

971 ـ يىلى مۇسا بۇغراخان ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا، بۇددىزىمنىڭ مەركىزى بولغان ئودۇن (خوتەن) خانلىقى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى.
992 ـ يىلى مۇسا بۇغرا قاراخان ۋاپات بولدى. ئۇ ئاتۇشتىكى قاراخانىلار قەۋرىستانلىقىدا دەپنە قىلىندى. بۇ ئورۇن ئاتۇشتا "بۇغرام" مازىرى نامى بىلەن ئاتالدى.

ھارۇن بوغرا قاراخان تەختتە ئولتۇردى. ئۇ زېمىن دائىرىسىنى پەرغانە، سەمەرقەنت ھەتتا ماۋرائۇننەھرگىچە كېڭەيتىپ، بۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى.
997 ـ يىلى ھارۇن بۇغراخان بۇخارادىن قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە ۋاپات بولدى.

يۈسۈپ قادىرخان قاراخان ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى.
999 ـ يىلى قاراخانىلار خانلىقى سامانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگەللەپ، سامانىلار دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلدى.

1000 ـ يىلى غەزنە ھۆكۈمدارى سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش تەلىۋىنى قويىدى، دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاندى.
1007 ـ يىلى قاراخانىلار بىلەن غەزنە ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ئاخىر غەزنە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى مەھمۇت سۇلھى تەلەپ قىلدى.

1010 ـ يىلى خوتەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خەلقلەر ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى.
يۈسۈپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ نۇرغۇن كۈچ توپلاپ، دىنىي ئۆلىمالار بىلەن بىرلىكتە خوتەنگە غازات قىلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى.
1026 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

1032 ـ يىلى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولدى ۋە قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

1032ـ1056ـ يىللارغىچە سۇلايمان تېگىن ئارسلان قاراخان ئۇنۋانى بىلەن قاراخانىلار خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە قاراخانىلار خانلىقى بالاساغۇننى يازلىق پايتەخت، قەشقەرنى قىشلىق پايتەخت قىلدى، قەشقەرنى ئوردا كەنت نامى بىلەن ئاتىدى.

1039 ـ يىلى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر ئېلىك خان "تابغاچ ئىبراھىم خان" ئۇنۋانىنى قوللاندى.

1041 ـ يىلى تابغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى ۋە ماۋرەئۇننەھرنى كونتىرول قىلدى. سالجۇقلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان تابغاچ ئىبراھىم خانغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. تابغاچ ئىبراھىم خان باغداد خەلىپىلىگىدىن ياردەم سورىدى، باغداد خەلىپىلىگى بۇ ئۇرۇشقا قول سالمىدى، تابغاچ ئىبراھىم خانغا "مۆمىنلەرنىڭ ئەزىزى" دېگەن ئۇنۋانى ھەدىيە قىلدى.
1056 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ خانى سۇلايمان ئارسلان قاراخان ۋاپات بولدى.

ھەسەن ئىبنى سۇلايمان قاراخانىلار خانى بولۇپ ”بۇغرا ئارسلان قاراخان“ ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى.

1068 ـ يىلى غەربتە تابغاچ ئىبراھىم خان سالجۇقىلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان خان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى.

ناسىر ئىبنى ئىبراھىم شەمسىئۇلئەلمۇلۇك تەختتە ئولتۇردى.

1069ــ1070ـ يىللىرى بۈيۈك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» نى تاماملاپ، قاراخانىلار خانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغرا ئارسلان قاراخانغا تەقدىم قىلدى؛ قاراخان يۈسۈپكە ”خاس ھاجىپ“ ئۇنۋانىنى بەردى.
1072ــ1075ـ يىللىرى ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تاماملاپ، باغداد خەلىپىسىگە تەقدىم قىلدى.
11 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ ۋە 80 ـ يىللىرىدا تارىخشۇناس ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇجاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى «قەقەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

1105 ـ يىلى ئەھمەت ئىبنى ھەسەن قاراخان خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

قاراخانىلار مەھمۇت ئىبنى ئابدۇجەلىل قەشقەرى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باغداد خەلىپىلىكگە ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتنى يولغا قويدى.

1124 ـ يىلى قارا خىتايلار خانى يەللىغ تاشىن قارا خىتايلارنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ كەلدى ۋە قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ 40 مىڭدەك ئادەم توپلاپ، ئىلى دەريا ۋادىسى، ھەتتا چۆچەك رايونىغا قەدەر كېلىپ ھەرىكەت قىلدى. ئۇلار تارىختا ”قارا خىتاي خانلىقى“ دەپ ئاتالدى.
1128 ـ يىلى قاراخانىلار خانى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت بۇغرا قاراخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قارلۇق، قىپچاق ۋە قاڭلىلار ئىسيان كۆتۈردى. ئىبراھىم

قاراخـان بـۇ ئىسـيانىي تىنجىـتىش ئۈچـۈن، يەتـتە سـۇغا كەلـگەن قـارا خىتـايلاردىن يـاردەم سـوراپ، ئـۇلارنى شـىمالىي ئىلـىك خـانلىقىنىكى يەتـتە سـۇغا ئورۇنلاشـتۇردى. كېيىن قارا خىتايلار يەتتە سۇنى ئىشغال قىلىۋالدى.

1133 ـ يىلــــلار غەربىتىكـــى قـــارا خىتـــايلار يەتـــتە ســـۇدىن ئىلگــــىرىلەپ، قاراخانىلارنىـــڭ قـــارلۇقلاردىن تەشـــكىل قىلىنغـــان قوشـــۇنلىرىنىڭ ھۇجـــۇمىنى يېڭىپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

1141 ـ يىلــلار قوچـۇ خـانلىقمۇ قـارا خىتـايلار خانلىقىنىـڭ ھۆكۈمرانلىقىغـا ئۆتتى.

قـــارا خىتـــايلار خـــانلىقى ســـالجۇقلار ســـولتانى ســـەنجارغا ئـــۇرۇش ئـــېلان قىلدى. كاتۋان چۆلىدىكى ئۇرۇشتا سالجۇقلار قوشۇنى مەغلۇپ بولدى. خارەزىم قارا خىتايلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

1156 ـ يىلـى ئىبـراھىم ئىبنـى ئەھـمەت ۋاپـات بولـدى. مـۇھەممەت ئىبنـى ئىبـراھىم قاراخـانىلار تەخـتىگە ۋارىسـلىق قىلىـپ، قەشـقەردە تەختـتە ئولتـۇردى. بـۇ مەزگىلـدە مـاۋرا ئـۇننەھر، يەتـتە سـۇ قاتـارلىق جـايلاردا قـارا خىتـايلار ھـاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلدى.

1158 ـ يىلـــى قـــارلۇقلار خـــارەزىم شـــاھى بىـــلەن بىرلىشـــىپ، مـــاۋرا ئۇننەھردىكى سەمەرقەنت خانىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى.

1200 ـ يىلـى غەربـتە قاراخـانىلاردىن ئىبـراھىم ئىبنـى ھۈسـەيىن ئـوغلى ئوسمان قاراخانىلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى.

بـۇ دەۋرلەردە مـاۋرا ئـۇننەھردە، قەشـقەردە ۋە ئۇنىـڭ جەنۇبـىدىكى رايـونلاردا قـــارا خىتايلارنىـــڭ ھۆكۈمرانلىقىغـــا قارشـــى قـــوزغىلاڭلار پارتلـــىدى. ئوســـمان قاراخـــان قـــارا خىتايلارنىـــڭ ســـەمەرقەنتتىكى ۋەكىلىنـــى دەرياغـــا تاشـــلاپ، قـــارا خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق بىلدۈردى.

1204 ـ يىلـــى نايمانلارنىـــڭ باشـــلىقى كۈچلـــۈك قەشـــقەرىيىگە قېچىـــپ كېلىـپ، قـارا خىتـايلار بىـلەن بىرلەشـتى ۋە ھـاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشـقا ھەركەت قىلـدى. قەشـقەردىكى قاراخـانىلار خـانى يۈسـۈپ ئىبنـى مـۇھەممەت ۋاپـات بولـدى.

ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ خان بولدى ۋە قارا خىتايلارغا قارشى كۆرەش ئېلىپ باردى.

1211 ـ يىلى نايمانلارنىڭ باشلىقى كۈچلۈك ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، قارا خىتايلارنىڭ ئوردىسىنى ئىشغال قىلدى ۋە قارا خىتايلارنىڭ باشلىقى چۈرۈقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. قارا خىتاي خانلىقى يىمىرىلدى.

1211ــ1212ـ يىللىرى كۈچلۈك قارا خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە ئالدى.

1218 ـ يىللى چىڭگىزخاننىڭ جوبە باشچىلىقىدىكى قوشۇنى قەشقەرىيىگە يۈرۈش قىلىپ، كۈچلۈكنىڭ قول ئاستىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

1219 ـ يىلى چىڭگىزخان غەربتە قەشقەردىكى قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

1221 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلار خانلىقى يىمىرىلدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى ئاستىغا چۈشتى.

پايدىلانغان كىتاپلار

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1- قىسىم، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇنىڭ تارىخي ئوچرىگى»، رۇسچە نەشرى.

شۈەن جۇاڭنىڭ «غەربىي رايونغا ساياھەت خاتىرىسى»، خەنزۇچە.

ئېنگېلس: «ليۇدۋېگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى».

«ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 1979 ـ يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.

ۋ. بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسى»، 1931 ـ يىل، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.

ئەبۇ جاپپار مۇھەممەت ئىبنى جەبىر تەبىرى: «تارىخ تەبىرى»، پارىسچە، 2 ـ توم.

«ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى»، 1956 ـ يىل تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.

ف. ئېنگېلس: «ديۇرىڭغا قارشى»، 1972 ـ يىل مىللەتلەر نەشرى.

ئابابەكرى مۇھەممەت ئىبنى جەپەر نەرشەخى: «بۇخارا تارىخى».

گەردىزى: «زەينۇل ئاخبار».

جيەن بوزەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا»، خەنزۇچە.

فېڭ جياشېڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى.

«تاڭ خاندانلىقىنىڭ كونا تارىخى».

ئوبۇلغازى: «شەجەرەئى تۈرك».

بېرنشتېين: «قازاق پەلسەپە تارىخى»، رۇسچە نەشرى.

«تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى».

گوۋباۋ: «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر»، 1981 ـ يىل.

ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان: «قەدىمقى كۇچا خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى»، 1945 ـ يىل «شىنجاڭ گېزىتى».

ۋىليام سامۇلىن: «12 ـ ئەسىردىكى شەرقىي تۈركىستان»، ئېنگلىزچە.

«ھۇدۇدۇلئالەم»، رۇسچە نەشرى.

بېرنشتېين: «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار تەتقىقاتى»، رۇسچە.

«قەدىمكى تۈركىي تىللار لوغىتى»، 1968 ـ يىل لېنىنگرات نەشرى.

ئىبنۇلئەسىر: «تارىخى كامىل»، 1883 ـ يىل سىبىرىيىدە بېسىلغان.

پروفېسسور رەشىد رەھمەتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىككە يېزىلغان كىرىش سۆز»، 1979 ـ يىل، ئىستانبۇل.

«تەزكىرەئى بۇغراخان»، 1830 ـ يىل قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.

«خوجا ئەبۇنەسرى سامانى تەزكىرىسى»، قوليازما.

موللانىياز: «تورت ئىمام تەزكىرىسى»، 1797 ـ يىل قولىيازما.

نىزام ئارودى: «بۇخارا تارىخى».

مۇھەممەد ئىبنى خاۋەندە شاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇند: «تاۋارىخ رەۋزەتۇسسافا»، 1831 ـ يىل، بومباي.

مىرزا شاھ مەھمۇت جاراس: «تارىخى رەشىدى زەيلى».

ج. كلوسـوْن: «ئۇيغۇرلارنىـڭ نـامى توغرىسـىدا»، رۇسـچە نەشـرى، 1965 ـ يىل ئالمۇتا.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئىسمايىل تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.

ستالىن: «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم».

«جۇڭگو ـ غەرب قاتنىشى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە.

دوكتـۇر ب. ن. شەھسـۇۋار: «فـارابىنى تونۇشـتۇرۇش»، تـۈركچە، 1951 ـ يىل، ئىستانبۇل.

پروفېسسـور ئاقجـان ماشـانۇر: «فـارابى تۇغۇلغانلىقىنىـڭ 1000 ـ يىللىغـى مۇناسىۋىتى بىلەن»، تۈركچە، 1950 ـ يىل نەشرى.

جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان كىرىش سۆزى، ئەرەبچە.

«ماركوپولو ساياھەتنامىسى».

چىڭ سۇلۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ماكانلىششى»، 1981 ـ يىل.

«تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.

«ۋېي سۇلالىسى تارىخى. دوۋۇ پادىشاھ تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.

«تاڭ خانلىقىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.

«شىمالىي سۇلالە تارىخى. تېلىلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.

ھېـڭ شـىمىن: «قاراخـانىلار توغرىسـىدا بايـانلار»، 1982 ـ يىـل «شـىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1 ـ سان.

ئــــو. پرىتســــاك: «قاراخــــانىلار تــــارىخى. قــــارلۇقلاردىن قاراخــــانىلارغىچە»، خەنزۇچە.
«ۋاڭ يەندى ساياھەت خاتىرىسى. ئىدىقۇت تەزكىرىسى».
دوكتــــور ئارســــلان تەرزىــــى ئــــوغلى: «تــــۈرك تــــارىخى كونگىرىســــى» 2 ـ جىلــــد، ئەنقەرە 1981 ـ يىل نەشرى.

خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى

(تۈگىدى).